

ENSOMME
GAMLES
VÆRN

Seksuel *identitet* sent i livet

Ældre homo- og biseksuelles sociale vilkår i Danmark

Simon Meggers Matthiesen

Simon Meggers Matthiesen

Seksuel *identitet* sent i livet

Ældre homo- og biseksuelles sociale vilkår i Danmark

Udgivet af Fonden Ensomme Gamles Værn, København maj 2019

Seksuel identitet sent i livet

Ældre homo- og biseksuelles sociale vilkår i Danmark

Udgivet af Fonden Ensomme Gamles Værn 2019

Forfatter: Simon Meggers Matthiesen

Forsidefoto: Ulla Munch-Petersen

Foto s. 44: PhotoTrack / Claudia Adeath

Grafisk tilrettelæggelse: Janne Ferslew

Tryk: PRinfoParitas A/S

ISBN 978-87-94285-09-4

Fonden Ensomme Gamles Værn

Fondenes Hus

Otto Mønstedts Gade 5

1571 København V

Tlf. 50605460

egv@egv.dk

www.egv.dk

Publikationen kan downloades fra www.egv.dk og frit citeres med tydelig kildeangivelse.

FORORD

Denne rapport præsenterer de vigtigste resultater fra et forskningsprojekt om homo- og biseksuelles sociale vilkår i alderdommen. Projektet er finansieret af Fonden Ensomme Gamles Værn og blev udført i 2018. I perioden har projektet været forankret hos forskningsenheden Center for Sund Aldring på Københavns Universitet.

Undersøgelsen er blevet fulgt af en følgegruppe bestående af repræsentanter fra Fonden Ensomme Gamles Værn og fra LGBT Danmark, og de takkes for mange gode indspark undervejs. Ligeledes vil jeg sige stor tak til Christine E. Swane, direktør for Fonden Ensomme Gamles Værn, der har fulgt projektet tæt og givet grundig og konstruktiv feedback på rapporten.

Endelig skal der lyde et dybfølt tak til de mange ældre, der har ladet sig interviewe, og med deres fortællinger har givet materiale til rapportens indsigter. Det har været et privilegie at møde hver og en.

*Simon Meggers Matthiesen, cand.scient.anth.
København, marts 2019*

INDHOLD

Sammenfatning og anbefalinger 6

Kapitel 1 Baggrund – oversete ældreliv 12

Formål 12

Rapportens opbygning 13

Kapitel 2 Metode 15

Feltarbejdet – interviews og deltagerobservation 15

Databehandling og opbevaring 15

Deltagerne i undersøgelsen 15

Hvervningsstrategi 16

Materialets begrænsninger 16

Kapitel 3 LGBT-aldring, ressourcer og udsathed 19

Centrale temaer i litteraturen 19

Mellem ressourcer og udfordringer 21

Kapitel 4 At bryde med normen 25

Den heteroseksuelle livsrute 25

Stigmatisering og selv-stigmatisering 26

At leve skjult eller åbent 28

Selektiv åbenhed 29

Usynlig eller alt for synlig 30

Opsamling 31

Kapitel 5 Nære relationer 33

'Tilvalgte familier' 33

Åbenhed i heteroseksuelle relationer 34

Familier vi fødes ind i 36

Brudte bånd 37

At reorientere sig mod slægtsfamilien 38

Konflikter med børn 39

At miste retten til sit barn 40

Børn man 'adopterer' 41

Opsamling 42

Kapitel 6 En håndsækning i alderdommen 45

Individuelle ressourcer og handlekraft 45

Støtte fra andre generationer 46

Selvskabte sikkerhedsnet 48

Hvem skal passe på mig? 49

Opsamling 50

Kapitel 7 Sociale afsavn 53

Alene, men ikke ensom 53

Lejlighedsvis ensomhed 54

Tab af nærtstående 55

Søgen efter intimitet 56

At savne en hjerteven **58**
Kimen til noget nært **58**
Opsamling **60**

Kapitel 8 Mødesteder for ligesindede 63

Åbne døre – at finde og genfinde **63**
'Rene' kønsmiljøer **66**
At blive afkoblet **67**
Usynlig for hinanden **68**
Mødesteder i alderdommen **69**
Generationskløften **70**
Interne eksklusionsmekanismer **74**
Opsamling **75**

Kapitel 9 Almene seniortilbud 77

Hetero-repræsentation **77**
En fremmed fugl **78**
At være en parentes **79**
Negativ opmærksomhed og selvcensur **80**
At springe ud i forbifarten **81**
Direkte og subtil marginalisering **82**
Opgør med kønsnormer **84**
Forhandlinger i 'heterorummet' **84**
At kunne sproget **86**
Opsamling **87**

Kapitel 10 LGBT og sundheds- og plejeydelser 89

Støtte i eget hjem **89**
At finde tryghed og omsorg **90**
Stolthed og (andres) fordom **91**
At lukke fremmede ind **93**
Når ting "sladrer" **94**
Opsamling **94**

Kapitel 11 Fremtidige horisonter: plejehjem 97

Ved regnbuens ende **97**
Normativ pleje? **98**
Tanker om beboerfælleskabet **101**
Forbehold og modsatrettede behov **102**
Opsamling **104**

Kapitel 12 Konklusioner og perspektiver 107

Inkluderet hele livet **108**

Litteratur 110

Sammenfatning og anbefalinger

I denne rapport præsenteres resultaterne fra en kvalitativ undersøgelse af ældre homo- og biseksuelles sociale liv i Danmark. Rapporten giver et billede af målgruppens barrierer og muligheder for at indgå i nære relationer og meningsfulde fællesskaber sent i livet. Ligeledes afdækker rapporten, hvilken adgang disse ældre har til uformel støtte og omsorg samt deres tanker om at modtage hjælp i sundheds- og plejesektoren.

Baggrunden for undersøgelsen er, at ældre homo- og biseksuelle længe har været overset i dansk forskning. Studier fra andre lande viser imidlertid, at disse ældre adskiller sig fra heteroseksuelle ældre på en række vigtige punkter. For det første tilhører de en stigmatiseret minoritet, der livet igennem har måttet håndtere risikoen og frygten for diskrimination. For det andet organiserer de sig anderledes, og flere lever uden partner og børn sammenlignet med heteroseksuelle ældre. Dertil ses en ulighed i bl.a. mental sundhed, funktionsniveau, social isolation og ensomhed. Men tit går ældre seksuelle minoriteter under radaren i praksis og risikerer derfor at blive overset i mødet med sundheds- og plejesektoren. En bedre forståelse af denne del af befolkningen er derfor vigtig for at kunne tilgodese særlige udfordringer, behov og ønsker hos målgruppen i Danmark.

Undersøgelsens analyser er baseret på data fra et feltarbejde blandt målgruppen og interviews med 32 personer på 63-95 år, der identificerer sig som enten bi- eller homoseksuelle. Deltagerne i undersøgelsen kommer fra hele Danmark.

UNDERSØGELSENS RESULTATER I HOVEDTRÆK

Konklusionen på undersøgelsen er, at lesbiske, biseksuelle og bøsser kan have særlige forudsætninger for at indtræde i og udfolde alderdommen på en god måde. I takt med at de ældes, står de typisk over for unikke udfordringer, som heteroseksuelle ældre ikke gør. Udover tab af nærmeste, sygdom, svækkelse og andre forandringer, de fleste ældre konfronteres med, har ældre homo- og biseksuelle oplevet – og oplever fortsat – åbenlys og subtil diskrimination pga. deres seksuelle orientering. Yderligere har flere af de interviewede fulgt livsruter, som afviger fra et forventet, traditionelt livsforløb. Dette skaber senere i livet både barrierer og muligheder for at modtage støtte og realisere et ønsket socialt liv, hvilket i undersøgelsen ses som fem forskellige mønstre:

Ulige vilkår for at være åben om sit liv. Mange af de interviewedes seksuelle orientering har været styrende for deres relationer, selvforståelse, livsstil, interesser og udsyn på verden. En faktor som seksuel orientering er derfor ikke kun et spørgsmål om en bestemt romantisk og seksuel tiltrækning, men er også vævet ind i de ældres livshistorie og identitet nu og her. Derfor er det ofte besværligt at 'være i skabet', fordi de må holde en del af sig selv skjult og konstant censurere, hvad de fortæller til andre. Som én udtrykker det, så får andre kun en amputeret version af en. Det betyder derfor noget, at de trygt kan være åbne om deres liv og identitet, hvis de ønsker det, fordi det er med til at vise andre, hvem de er, og fordi det er befriende at kunne fortælle ærligt om sig selv. At andre accepterer de ældres liv, er dog vigtigt for at føle sig tilpas og afgørende for, om de ældre vurderer en relation eller et fællesskab som givende. Eksempelvis kan relationer til både nære og fremmede (søskende, børn, fagpersoner, etc.) let blive anstrengte og utilfredsstillende, hvis de ældre ikke oplever, at deres identitet bliver rummet.

Dårlige erfaringer med fordomme og negativ respons kan få den konsekvens, at ældre homo- og biseksuelle er varsomme med at fortælle om deres seksuelle orientering til omgivelserne. Selvom homoseksualitet i dag er langt mere accepteret, har de interviewede ældre stadig en (nogle gange begrundet) frygt for at møde diskrimination og afvisning. At springe ud er derfor sjældent nemt og kræver en vis risikovurdering: Vil man opleve negativ respons? Flere er opmærksomme på, at det kan påvirke andres opfattelse af dem og skabe distance, hvis de fortæller åbent om sig selv. Det medfører et dilemma, der motiverer nogle ældre til at forblive lukkede om dele af deres liv, mens andre fravælger de sammenhænge, hvor der

er risiko for at støde på negative reaktioner og møde uforstående heteroseksuelle. Det varierer, hvordan omgivelserne reagerer på de ældre, der åbner op om deres seksuelle orientering, og afhænger bl.a. af det sociale 'rum' og den enkeltes evne til at begå sig blandt heteroseksuelle. Hvor nogle homo- og biseksuelle ældre finder det relativt uproblematisk at være åbne (og kan ignorere evt. negativ respons), føler andre sig overset, fremmedgjort og forskelsbehandlet i mødet med heteroseksuelle. Diskrimination, men også forventningen herom, forbliver dermed en reel problemstilling i alderdommen, der påvirker, hvordan ældre seksuelle minoriteter opfatter og indgår i sociale relationer, og hvad de fortæller om sig selv.

Selvskabte støttenetværk udfylder en vigtig rolle, men kan svækkes med alderen. Deltagerne har tilfælles, at de bor alene og lever uden en partner. Halvdelen har aldrig etableret familie på traditionel vis, mens de øvrige har børn fra tidligere parforhold. Hvor nogle har givende relationer til egne børn, søskende og andre nært beslægtede, så beretter andre om anstrengte, distancerede eller sågar brudte relationer. Selvom flertallet stadig har forbindelse til deres slægtsfamilie, varierer kvaliteten af disse relationer. I nogle tilfælde udgør familien en kilde til støtte i alderdommen, men den kan også skabe dybe følelser af frustration, ligegyldighed eller afvisning. Ofte spiller nære relationer til andre homo- og biseksuelle derfor en vigtig rolle i deltagernes liv som en kilde til omsorg, tilhørsforhold, anerkendelse og socialt samvær i seniortilværelsen. Det gælder for både de ældre, der har, og de der ikke har en god kontakt til deres slægtsfamilie. Mange har gennem livet opbygget stærke, personlige netværk af venner og (samkønnede) eks-partnere, der typisk har samme alder som de selv. Med alderen øges derfor risikoen for at nærtstående går bort eller bliver svækkede pga. sygdom. Flere ældre beretter eksempelvis om en reduceret omgangskreds, men viser også en vis handlekraft og motivation for at søge nye muligheder for at sikre et socialt sikkerhedsnet. Nogle bliver del af fællesskaber, hvor man støtter og holder øje med hinanden, mens andre etablerer alternative 'familiekonstellationer', hvor fx en flygtningefamilie eller en adoptiv søn i Ghana får betydning.

Dette overskygger dog ikke en reel bekymring for, at man kommer til at stå alene tilbage uden socialt netværk og adgang til støtte. Yderligere har de ældre ikke samme forudsætninger for at bevare meningsfulde relationer i den sidste del af livet. Hvor nogle ser ud til at kunne trække på selvskabte sikkerhedsnet, oplever andre barrierer for at etablere eller indgå i støttende og gensidige relationer. Og hvem skal så passe på en, når venner bliver syge og dør, og slægtsfamilien ikke kan bruges til noget? Selv hos ældre med yngre venner kan der være bekymring for, hvor meget man vil kunne trække på sit netværk, når det virkelig gælder, da forpligtelser ift. at varetage mere krævende støtte kan være mindre klare for venner end for ægtefæller, børn og andre nære slægtninge.

Ulige forudsætninger for at være med i seniortilbud. I dag udbyder kommuner og ældreorganisationer et hav af tilbud og ensomheds-forebyggende aktiviteter målrettet seniorer. Selvom nogle ældre i undersøgelsen bruger og har gavn af denne form for aldersspecifikke fællesskaber, er der også flere, som ikke føler sig motiveret til at opsøge dem – eller også har de haft en følelse af ikke at passe ind, når de har opsøgt dem. Det skyldes, at de ældre opfatter seniortilbud som 'heterorum', dvs. sociale rum der i høj grad defineres af heteroseksuelle. Nogle frygter at blive en 'parentes' i fællesskabet, fordi de før har følt sig overset og udenfor i heteroseksuelle kredse. Det kan handle om, at andre ikke ved, hvad de skal sige, når man refererer til sit liv (og derved afslører sin seksuelle orientering). Nogle fravælger eller kan have svært ved at indgå i seniortilbud, fordi de før har oplevet at blive mødt med tavshed blandt heteroseksuelle, hvilket skaber følelsen af at være usynlig. Andre grunde til at føle sig utilpas i seniortilbud er relateret til, om man 'taler samme sprog' som de andre medvirkende og deler samme referenceramme. Nogle mener, at de ikke vil have noget tilfælles med andre ved seniortilbud, fordi de selv har taget mere utraditionelle veje i livet. For mange er det centralt at finde et fælles fodfæste, men udsigten til samtaler, der centrerer sig om børn, børnebørn og ægtefæller, kan afskrække nogle af de interviewede ældre fra at opsøge almene seniortilbud og lignende.

Yderligere kan der være en bekymring for at møde skæve blikke og modstand i almene seniortilbud. Af de ældre, der indgår i seniortilbud, nævner flere da også, at de må navigere i lejlighedsvis homofobi – med den konsekvens, at de tøver med at være åbne om dele af deres liv. Flere er fx bevidste om, at hvis de

springer ud eller udfordrer omgangstonen i seniortilbuddet, så kan det påvirke deres plads i fællesskabet og skabe en distance til andre deltagere. Et mønster er derfor, at de interviewede ældre censurerer sig selv for at undgå konflikter, hvilket får betydning for, hvordan de indgår i fællesskabet, og for kvaliteten af de relationer, der opstår. Noget tyder derfor på, at ældre homo- og biseksuelle oplever unikke forudsætninger og forbehold for at involvere sig i seniortilbud, fx ensomhedsforebyggende og -lindrende aktiviteter. Samtidig er der særlige behov, som ikke dækkes i disse fællesskaber, heriblandt ønsket om samvær med ligesindede. Selv de ældre, der føler sig inkluderet blandt heteroseksuelle og i seniortilbud, udtrykker et, nogle gange urealiseret, ønske om kontakt med andre homo- og biseksuelle. Samværet med heteroseksuelle kan dermed opfylde nogle sociale behov, mens andre forbliver uopfyldt.

At finde vej ind i nye subkulturelle fællesskaber kan være en udfordring. De ældres overvejelser om at søge nye fællesskaber i alderdommen er som regel styret af, hvor de opfatter et potentiale for at skabe nye, givende relationer. Selvom kun få giver udtryk for lejlighedsvis ensomhed, oplever flertallet af de interviewede et bestemt socialt savn af relationer til ligesindede og/eller adgang til en subkultur. Ofte har det været en betydningsfuld del af deres sociale liv at indgå i LGBT-miljøet¹ (foreninger, barer og private grupper) og i kønspolitiske fællesskaber som Kvindebevægelsen, fordi de her har kunnet spejle deres identitet og som resultat opleve et fælles fodslag med andre. De ældre fremhæver bl.a. en særlig jargon blandt homo- og biseksuelle, som kan være en vigtig forudsætning for at opbygge og fastholde meningsfulde sociale relationer. De føler sig dertil mere frie i selskab med ligesindede, for eksempel ift. at præsentere sig selv som seksuel minoritet og udveksle erfaringer uden at være bange for uønskede reaktioner. Mange oplever dog også at være blevet afkoblet disse fællesskaber med tiden pga. af andre prioriteringer i løbet af livet og pga. forandringer i de subkulturelle og kønspolitiske miljøer. Især de ældre kvinder har erfaret et opbrud i de politiske og personlige fællesskaber, som mange har haft glæde af tidligere i livet. Oplevelsen er, at der i dag kun eksisterer små, fragmenterede og – for ikke-medlemmer – usynlige grupper. At nogle ældre til dels er blevet usynlige for hinanden, hænger sammen med, at de subkulturelle mødesteder har ændret sig: Hvor nogle er forsvundet, så er andre i dag 'skjulte', fordi de med tiden er rykket ind i private hjem. En anden udvikling er, at man nu i højere grad kommunikerer online, hvilket kan blive en udfordring for at følge med i forskellige LGBT-netværk, hvis man ikke har digitale kompetencer.

Derudover kan adgangen til subkulturelle fællesskaber blive udfordret i alderdommen pga. dels manglende mødesteder for ældre og dels indirekte barrierer for adgang til eksisterende LGBT-tilbud. Nogle oplever fx, at tilbud indrettes til unge og voksne og/eller støder på alderisme, dvs. diskrimination og stereotyper baseret på alder, hvilket kan føre til misforståelser og konflikt på tværs af generationer. Selv inden for egen aldersgruppe kan de ældre opleve eksklusionsmekanismer relateret til køn og klasse. Som konsekvens er flere i undersøgelsen i tvivl om, hvordan de realiserer ønsket om at få et større netværk, fordi de ikke ved, hvor de skal søge hen. De ældre efterspørger derfor inkluderende mødesteder for homo- og biseksuelle, der tager højde for barrierer for adgang.

Bekymringer for mødet med en normativ sundheds- og plejesektor. Dårlige erfaringer og forventninger om at modtage negativ forskelsbehandling kan påvirke, hvordan deltagerne opfatter ydelser i sundheds- og plejesektoren. Udover generelle bekymringer om ældreplejens kvalitet og omfang, frygter de ældre at møde en normativ sundheds- og plejesektor i den sidste del af livet, hvor der muligvis ikke er kræfter til at værne sig mod diskrimination. Det er et spørgsmål om, hvorvidt man kan sikre de rammer, man ønsker. De ældre efterspørger en inkluderende, tryk sundheds- og plejesektor, hvor man mødes med respekt og forståelse, og hvor der er plads til at være sig selv. Der kan fx være en frygt for at skulle 'tilbage i skabet', hvis man ender på et konventionelt plejehjem. Eller at man i så fald bliver tvunget til at bo sammen med uforstående heteroseksuelle, der tilmed har noget imod homo- og biseksuelle. De ældre fremhæver derfor vigtigheden af LGBT-kompetencer og viden i sundheds- og plejesektoren bredt, således at evt. diskrimination spottes og håndteres – og helst forebygges.

¹ LGBT er et akronym for lesbiske, bøsser, biseksuelle og transpersoner, der anvendes til at betegne den samlede gruppe af seksuelle og kønsmæssige minoriteter.

Yderligere ønsker nogle ældre i den sene alderdom at bevare en forbindelse til et subkulturelt fællesskab og er indstillet på at vælge et LGBT-specifikt plejehjem, hvis det bliver aktuelt. Særligt ældre, der er vant til at bevæge sig i homoseksuelle kredse, overvejer at søge plads på plejehjemmet Slottet, der som eneste plejehjem i Danmark har en LGBT-profil. Andre har dårlige minder om at blive ekskluderet i LGBT-miljøet og er i tvivl om, hvorvidt et 'regnbueplejehjem' vil passe til deres behov. For de ældre, der bor langt fra hovedstadsområdet, opleves det heller ikke som en reel mulighed pga. Slottets placering i København.

Anbefalinger

At adressere ulige adgang til nære relationer, fællesskab og støtte er afgørende for at sikre livskvalitet og trivsel blandt seksuelle minoriteter i den sidste del af livet. På baggrund heraf anbefales det, at der (videre)udvikles interventioner målrettet ældre homo- og biseksuelle, som adresserer sociale og støttemæssige behov samt understøtter ressourcer, der er tilstede i målgruppen. Barrierer for adgang til subkulturelle og kønspolitiske fællesskaber må reduceres, mens solidaritet og brobygning på tværs af LGBT-generationer må fremmes. Resultaterne af undersøgelsen indikerer også et behov for at øge viden og LGBT-kompetencer i sundheds- og plejesektoren med henblik på at fremme inklusion og tryghed i forhold til ældre, der har fulgt atypiske ruter i livet. Endelig skal det sikres, at målgruppen repræsenteres i den ældrepolitiske debat såvel som i forskning for at fastholde en vidensproduktion på LGBT-aldringsområdet. På baggrund af undersøgelsen gives følgende anbefalinger.

UDVIKLE SOCIALE INTERVENTIONER

- **Fremme kultur- og fritidstilbud til ældre homo- og biseksuelle.** Kommuner kan i samspil med relevante organisationer skabe flere sammenhænge, hvor ældre homo- og biseksuelle (og andre seksuelle minoriteter) i trygge rammer kan søge og opbygge relationer til ligesindede. Man kan fx eksperimentere med at facilitere events, der har et tillokkende indhold for målgruppen. I forlængelse heraf er det relevant at kortlægge og øge informationen om LGBT-tilbud, der tiltrækker et ældre segment. Eksempelvis kan man inkludere tilbuddene i aktivitetskataloger og -portaler for ældre.
- **Forebygge og reducere social isolation og ensomhed.** Der er behov for at forebygge risikoen for sociale afsavn ved at styrke støtteordninger til ældre homo- og biseksuelle uden netværk.
- **Undersøge muligheden for at etablere regnbueplejehjem.** Særligt i større byer som fx Aarhus, hvor koncentration og organisering af LGBT-personer er større end i provinsen, kan det være relevant at undersøge muligheden for at etablere regnbueplejehjem.

FREMME ADGANG TIL STØTTE OG FÆLLESSKAB

- **Øge repræsentation af ældre liv i subkulturelle sammenhænge og konfrontere aldersdiskrimination.** At føle sig ekskluderet af 'egne' kan ramme hårdt. LGBT- og kønspolitiske initiativer bør bekæmpe usynlighed og diskrimination relateret til alder, eksempelvis ved at facilitere diskussioner med fokus på LGBT-ældres ønsker, behov og vilkår.
- **Facilitere brobygning på tværs af LGBT-generationer.** Konflikter bør forebygges, og forståelse og solidaritet øges på tværs af generationer, eksempelvis ved at facilitere generationsmøder, hvor yngre og ældre LGBT-personer får mulighed for at trække på hinandens ressourcer og udveksle viden og erfaring.
- **Formulering af strategier for inklusion.** For at forbedre seksuelle minoriteters møde med senior-tilbud, såvel som pleje- og sundhedstilbud, opfordres serviceudbydere og ældreorganisationer til at udvikle strategier til at reducere ulige adgang og håndtere diskrimination. Dette kræver, at organisationer, virksomheder og forvaltninger vender blikket indad og fjerner tilsøring og marginalisering af LGBT-erfaringer i praksis i materialer, procedurer, formularer, markedsføring, osv.

- **Afsøge partnerskaber på tværs af organisationer.** Lokale LGBT-organisationer og ældre-organisationer opfordres til at indgå samarbejde for at styrke hinandens målsætninger og tilbud.

ØGE VIDEN OG KOMPETENCER I SUNDHEDS- OG PLEJETILBUD

- **LGBT på pensum på social- og sundhedsuddannelser.** Uddannelsesinstitutioner og relevante fagkurser bør udvikle læseplaner, der inkorporerer LGBT-tematikker generelt og specifikt relateret til aldring.
- **Udvikling af kulturelt kompetente serviceudbydere.** Opkvalificering og viden om målgruppen kan understøtte sundheds- og plejeaktører i at udvikle kompetencer til at møde ældre seksuelle minoriteter (og transpersoner) på en tryk og inkluderende måde.
- **Facilitere dialog om LGBT og alderdom.** For at fremme LGBT-ældres kapacitet til at navigere i sundheds- og plejetilbud bør det sikres, at borgere informeres om og tilbydes relevante ydelser (fx plejehjem med regnbueprofil). En løsning kan være at facilitere en dialog om LGBT og alderdom i forbindelse med forebyggende hjemmebesøg eller ved visitation til plejebolig.

FREMME VIDEN OM UDFORDRINGER OG RESSOURCER

- **Forbedre og øge dataindsamling med fokus på seksuel orientering og kønsidentitet.** At udfordre videnshullet i forhold til ældre LGBT-personer kræver dataindsamling, fx kan LGBT-kategorier inkorporeres i nationale sundheds- og ældreundersøgelser såsom Sundhedsprofilen, Ældredata-basen og Ældre Sagens Fremtidsstudie.
- **Mere viden om LGBT-inkluderende praksis.** Der kan være behov for at udforske effekten af og udfordringer relateret til at skabe LGBT-inkluderende ældrepleje. Der mangler fx viden om fagpersoners tilgang og holdning til ældre homo- og biseksuelle (og transpersoner).
- **Evaluerings af regnbueprofil.** Plejehjemmet Slottet fik en regnbueprofil i 2015. For at kunne videreudvikle og forbedre LGBT-profilen samt inspirere andre kommuner vil det være relevant at indsamle 'lessons learned' herfra.

KAPITEL 1

Baggrund – oversete ældreliv

Ældre mennesker udgør en mangfoldig gruppe med mange forskellige erfaringer og behov. En undergruppe består af ældre LGBT-personer, dvs. homoseksuelle, biseksuelle og transpersoner over 65 år, der i Danmark kan estimeres til at omfatte op mod 70.000 personer². Ligesom med øvrige ældre kan man forvente, at antallet af ældre LGBT-personer er stigende.

På trods af en enorm social og kulturel forandring forbliver denne ældregruppe overset i dansk forskning såvel som i pleje- og sundhedstilbud. Utallige studier fra udlandet peger imidlertid på, at LGBT-personer generelt og ældre LGBT-personer specifikt oplever større ulighed i levevilkår sammenholdt med den øvrige befolkning. Mens de fleste studier dokumenterer iøjnefaldende forskelle i mental sundhed, viser flere undersøgelser også, at LGBT-ældre er i øget risiko for funktionelle begrænsninger, social isolation og ensomhed (Fokkema & Kuyper, 2009; Fredriksen-Goldsen et al., 2013a; Choi & Meyer, 2016). Hvor social isolation handler om at have få eller ingen relationer, er ensomhed den subjektive oplevelse af at føle sig alene. Begge tilstande kan have alvorlige konsekvenser for ældres trivsel og helbred (Holt-Lunstad et al., 2010; Swane, 2013 og 2017). Dertil viser litteraturen, at mange LGBT-ældre oplever unikke barrierer for adgang til pleje og ydelser på ældre- og sundhedsområdet (Fredriksen-Goldsen et al., 2011; Rosenfeld, 2017). En central årsag er, at gruppen 'går under radaren' og er vanskelig at opspore og nå med eksisterende tilbud (Choi & Meyer, 2016).

Da området er underbelyst i Danmark, ved vi meget lidt om vilkårene for denne del af befolkningen. Hidtil har kun et enkelt studie specifikt undersøgt ældre seksuelle minoriteters erfaringer i Danmark i 2008. Som religionssociolog Jens Vesterlund (2008) påpeger, er undersøgelsen langt fra udtømmende med hensyn til at få besvaret de mange ældre- og sundhedsfaglige spørgsmål i forbindelse med denne ældregruppe. Samtidig kan det være en udfordring at finde statistik på LGBT-personer over 65 år, da man ikke registrerer seksuel orientering eller kønsidentitet i nationale sundheds- eller ældrestudier. I de få LGBT-levevilkårsundersøgelser, der eksisterer, bliver ældregruppen desuden en udvisket kategori, da respondenterne er få, og aldersgrupperne dårligt afgrænset. I rapporten Lige og ulige – homoseksuelle, biseksuelle og transkønnedes vilkår (Gransell & Hansen, 2009) spænder ældregruppen eksempelvis fra 45 år og op. Med andre ord er der i Danmark behov for konkret viden om ældre seksuelle minoriteters vilkår og sociale liv i alderdommen, mens der også er et videnshul i forhold til transpersoner over 65 år. I denne rapport er fokus imidlertid afgrænset til gruppen af ældre lesbiske, bøsser og biseksuelle.

FORMÅL

På baggrund heraf har målet været at udføre et etnografisk studie, der udforsker homo- og biseksuelle ældres muligheder og barrierer for adgang til nære relationer, fællesskab og støtte. Det har været centralt at afdække, hvordan individuelle, sociale og kulturelle faktorer påvirker den enkeltes evne til at indgå i og skabe nye sociale relationer. Samtidig har hensigten været at undersøge, hvilke rum og sammenhænge homo- og biseksuelle ældre har adgang til og – i forlængelse heraf – omgivelsernes evne til at inkludere disse ældre meningsfuldt i fællesskaber. Derudover har det været et mål at skabe indsigt i disse ældres forestillinger om fremtidig pleje og omsorg. Følgende forskningsspørgsmål knyttet til ældre homo- og biseksuelles sociale liv har derfor guidet undersøgelsen:

² Ifølge Danmarks Statistik er der i Danmark 1.132.006 personer over 65 år. Sammenholdt med tal fra Center for Alternativ Samfundsanalyse (Gransell & Hansen, 2009) kan mellem 3,5 og 6,2% estimeres til at være LGBT-personer.

- Hvilke ønsker og forventninger har de til deres sociale liv?
- Hvilke faktorer påvirker deres adgang til nærvær og støtte?
- Hvilke nære relationer og fællesskaber indgår de i?
- Hvordan formår hhv. almene seniortilbud og LGBT-miljøet at inkludere dem?
- Hvilke håb og bekymringer har de for fremtidens ældrepleje?

RAPPORTENS OPBYGNING

Rapportens kapitel 2 beskriver den metodiske tilgang og deltagerne i undersøgelsen samt materialets begrænsninger. Dernæst gives i kapitel 3 et overblik over udenlandsk forskning og litteratur om LGBT-aldring. Med afsæt heri redegøres for studiets analytiske tilgang, der er baseret på teori om intersektionalitet med fokus på, hvordan faktorer som alder og seksuel orientering virker i samspil med hinanden og former livsvilkår. Den analytiske tilgang inddrager desuden deltagerens livsforløb og lægger vægt på at synliggøre både ressourcer og udfordringer.

Kapitel 4-11 præsenterer en tematisk opdelt analyse af interviewene: konsekvenser af at bryde med normen; nære relationer og intimitet; uformel støtte og omsorg i alderdommen; sociale afsavn; LGBT-subkulturelle sammenhænge; mainstream seniorfællesskaber; sundhedssektoren og ældrepleje i eget hjem; samt tanker om plejehjem. Udvalgt interviewmateriale anvendes i anonymiseret form, mens studier fra udlandet løbende inddrages for at perspektivere undersøgelsens resultater. Hvert kapitel afsluttes med en kort opsummering og diskussion. Kapitel 12 indeholder konklusioner og anbefalinger til aktører på ældre-, sundheds- og LGBT-området baseret på undersøgelsens resultater.

Som en samlet betegnelse for målgruppen i studiet bruges i rapporten termene 'homo- og biseksuelle' eller 'ikke-heteroseksuelle'. At gengive interesseorganisationers og andre forskeres terminologi indebærer også, at der nogle gange refereres til både seksuelle minoriteter og transpersoner under termen LGBT; et akronym der står for lesbiske, bøsser, biseksuelle og transpersoner, og som anvendes til at beskrive den samlede gruppe af både seksuelle og kønsmæssige minoriteter.

KAPITEL 2

Metode

Undersøgelsen har afsæt i tre måneders etnografisk feltarbejde i Danmark med interviews og deltagerobservation som primære metoder til dataindsamling. En kvalitativ tilgang har været nødvendig for at udforske sammenhænge mellem deltagernes relationsformer, ønsker, behov og individuelle forudsætninger i livet. Samtidig er kvalitative metoder nyttige til at studere ældre LGBT-personers vilkår i forhold til sociale processer og strukturelle faktorer som kultur og normer (Dowsett, 2007).

FELTARBEJDET – INTERVIEWS OG DELTAGEROBSERVATION

Til undersøgelsen har 32 ældre mellem 63 og 95 år medvirket, heraf lige mange mænd og kvinder. Med samtlige deltagere er der foretaget et semi-struktureret interview af ca. tre timers varighed, og derudover er der lavet et opfølgende interview med seks deltagere. Alle interviews har haft afsæt i en spørgeguide med fokus på den enkelte deltagers sociale behov, ønsker og forudsætninger for adgang til støtte. Centrale spørgsmål har angået deltagernes erfaring med at etablere og indgå i nære relationer og fællesskaber i og uden for ældre- og subkulturelle miljøer. Interviewene har også kredset om tanker om og forventninger til fremtidens sundheds- og plejesektor. Samlet set har interviewene givet indsigt i individuelle og strukturelle faktorer, der både præger målgruppens muligheder for at realisere meningsfulde sociale liv nu og her og influerer deres håb og bekymringer relateret til en forestillet fremtid, hvor krop og sind potentielt svækkes, og behovet for støtte øges.

Over halvdelen af deltagerne er besøgt i eget hjem. De øvrige ældre har foretrukket at blive interviewet på Københavns Universitet, i LGBT Danmark eller i forskerens eget hjem, mens to deltagere er interviewet over Skype. Dertil har forskeren deltaget ved møder i Seniorpolitisk Udvalg i LGBT Danmark og udført deltagerobservation ved events og initiativer henvendt til målgruppen, fx Regnbuestunden på plejehjemmet Slottet, Copenhagen Pride og arrangementer i LGBT-barmiljøet. Endelig er der foretaget interviews med repræsentanter for initiativerne Homogengruppen, Gay and Grey, Pan Senior og Besøgsvennerne i LGBT Danmark. Dette har givet mulighed for at undersøge, hvordan initiativer til ældre seksuelle minoriteter opstår, organiseres og bruges.

DATABEHANDLING OG OPBEVARING

Undervejs i feltarbejdet har det været essentielt at være tydelig omkring intentionerne med undersøgelsen samt forskerens rolle som antropolog. Forud for interviews er samtlige deltagere blevet sat grundigt ind i undersøgelsens formål samt rammen for brug af datamateriale. I tråd med retningslinjerne for god forskningsetik (AAA, 2009) er der indhentet informeret, mundtligt samtykke samt tilbudt fortrolighed i behandlingen af interviewmateriale. Derudover bliver alt materiale brugt i anonymiseret form i rapporten, hvorfor navne, alder, steder og øvrige personhenførbare oplysninger er blevet ændret. Data er blevet opbevaret i henhold til persondatalovgivningen.

DELTAGERNE I UNDERSØGELSEN

Alle medvirkende har i løbet af livet haft seksuelle og/eller romantiske relationer til personer af eget køn, mens få er orienteret mod både mænd og kvinder. Udsnittet repræsenterer dermed ældre, der i forskellig grad forstår sig selv som orienteret mod samt følelsesmæssigt og/eller seksuelt tiltrukket af eget køn. For at afgrænse undersøgelsen har fokus navnlig været på de ældre, der i dag bor alene og lever uden en partner. Derudover er der stor forskel på de medvirkende. Familiemæssigt kommer nogle deltagere fra velfungerende hjem, mens andre er vokset op i dysfunktionelle familier; nogle har følt sig elsket livet igennem, mens andre har kæmpet med følelsen af utilstrækkelighed og afvisning. Også forholdet til egen identitet varierer blandt deltagerne. Hvor nogle primært lever skjult med deres seksuelle orientering, så

er andre forholdsvis åbne over for omgivelserne; nogle har i en relativt tidlig alder erkendt og udlevet deres identitet, mens andre er sprunget ud sent i livet og har forinden ”levet heteroseksuelt” i en længere periode. Omtrent halvdelen af deltagerne har børn fra tidligere ægteskaber og partnerrelationer.

Der er også tilstræbt en vis variation i forhold til deltagernes baggrund, da eksisterende LGBT-forskning ofte kritiseres for at være baseret på erfaringer fra den hvide middelklasse, der lever i byområder og er engageret i LGBT-sammenhænge (Donahue & McDonald, 2005; Fredriksen-Goldsen & Muraco, 2010). For at kunne sammenligne seksuelle minoriteters liv på tværs af provins og storby kommer deltagere fra hele Danmark. Den geografiske spredning inkluderer hovedstadsområdet, Midtfyn, Midt-, Vest-, Øst- og Sydjylland samt Vest-, Syd- og Nordsjælland. Fem deltagere er immigreret til Danmark fra andre lande i Europa. Deltagernes karrieremæssige baggrund inkluderer lærere og pædagoger, håndværkere, kokke, ledere, kontoransatte, tidligere forskere, medarbejdere i sundhedssektoren, læger, revisorer, m.fl. Endelig er der forskel på deltagernes helbred. Mens nogle lever et forholdsvis ubesværet og aktivt seniorliv, oplever andre en eller flere skavanker og sygdomme, der sætter begrænsninger i hverdagen. I deltagernes fortællinger fremgår blandt andet psykisk sårbarhed (depression, selvmordstanker, tidligere alkoholmisbrug), kronisk eller akut sygdom (KOL, hiv, kræft, hjertesygdom, svær astma), bivirkninger ved behandling (humørsvingninger, inkontinens, rejsningsproblemer) og svækkelse (reduceret mobilitet, slidgigt, hørehæmning). Som det vil fremgå i rapporten, er deltagernes forskellige livsruter og livsvilkår med til at forme deres forudsætninger for at indtræde i og udfolde alderdommen på en meningsfuld måde.

HVERVINGSSTRATEGI

Rekrutteringen af deltagere er dels baseret på en snebold-metode, hvor der er blevet henvist til potentielle deltagere gennem lokale LGBT-netværk. Derudover er der annonceret i lokalaviser, LGBT-magasiner og i facebookgrupper for lesbiske og biseksuelle kvinder. Dertil er flere mandlige deltagere rekrutteret via det web-baserede forum www.boyfriend.dk for bøsser og biseksuelle mænd, der ønsker kontakt til ligsindede. En søgefunktion har gjort det muligt at indsnævre søgninger efter alder, køn, seksualitet, geografisk område, etc. Et lukket internetforum som boyfriend.dk har også gjort det muligt at rette direkte henvendelse til potentielle deltagere, og derudover givet adgang til en ældregruppe, som ikke bevæger sig i LGBT-miljøer, bor geografisk afsides og/eller lever skjult med deres seksuelle identitet.

MATERIALETS BEGRÆNSNINGER

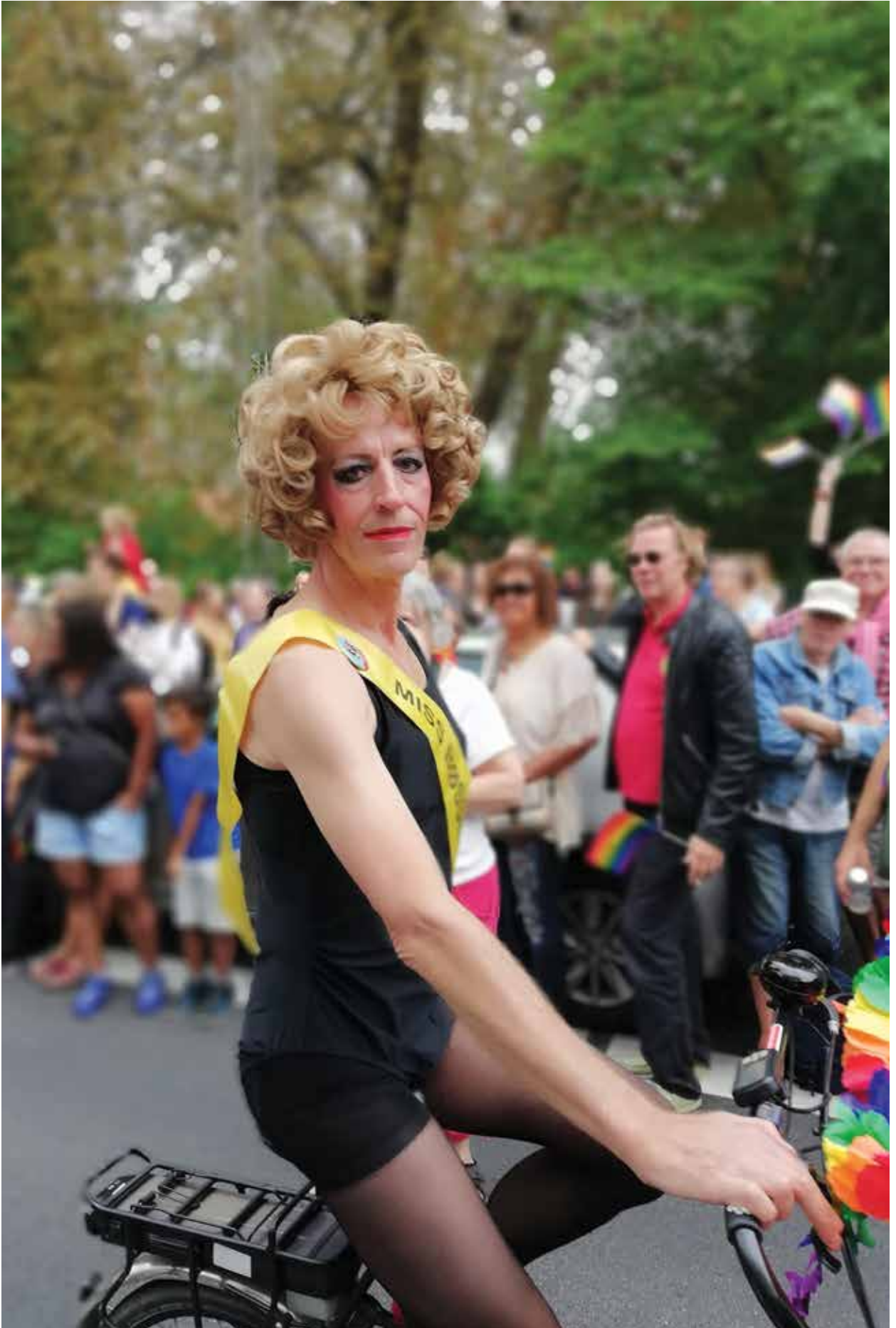
Undersøgelsen repræsenterer et bestemt udsnit af LGBT-ældregruppen. Ligesom i den øvrige forskning er der en overvægt af relativt mobile, veluddannede og ressourcestærke ældre, hvilket kan give et skævt billede af gruppens forudsætninger og robusthed i alderdommen. Det empiriske materiales sammensætning og karakter afspejler metodiske udfordringer ift. at rekruttere mennesker, der er særligt sårbare. Eksempelvis er der enkelte gange opnået online kontakt til ældre, der har givet udtryk for svær ensomhed, men som har takket nej til at deltage i undersøgelsen. Det betyder således, at der i Danmark potentielt eksisterer en undergruppe af ældre homo- og biseksuelle, som klarer sig dårligere og ikke kan genkende sig selv i rapportens fortællinger, hvor de ældres håndtering af livets udfordringer træder tydeligt frem.

Derudover er der i undersøgelsen langt færre biseksuelle ældre end homoseksuelle, mens der også altid vil være en risiko for at underrepræsentere ældre, der lever skjult eller har en samkønnet seksuel og/eller romantisk adfærd, men ikke identificerer sig som bøsse, lesbisk eller biseksuel. Endvidere er der blandt kvinderne kun få deltagere fra provinsen sammenlignet med de mandlige deltagere, og ældre og lokale initiativer fra hovedstadsområdet er overrepræsenteret. Ved sammenligninger på tværs af køn må det også bemærkes, at uens hvervningsgrundlag kan præge materialet. Kvinderne er primært rekrutteret gennem organiserede kønspolitiske og lesbiske fællesskaber, som de stadig er del af, mens mændene i højere grad er hvervet gennem online kontaktsider. Som resultat er der blandt kvinderne en større vægtning af organiserede fællesskaber med ligsindede, mens der hos mændene er en højere tendens til at søge en kæreste.

Derudover har målgruppen været enligt boende uden partner³. Selvom studier fra udlandet indikerer en højere tendens i denne gruppe til at leve alene, er der naturligvis også ældre homo- og biseksuelle, der indgår i parforhold langt ind i alderdommen, og hvor andre problematikker eller ressourcer kan gøre sig gældende. Undersøgelsen har til hensigt at udfordre LGBT-usynlighed i gerontologisk praksis og forskning. Alligevel er denne mindre, kvalitative undersøgelse afgrænset til homo- og biseksuelle ældre, hvilket indebærer, at der ikke medvirker ældre transpersoner i undersøgelsen. Til trods for at hensigten har været at skabe viden om en overset del af ældrebefolkningen, er undersøgelsen alligevel med til at reproducere blinde vinkler i forhold til undergrupper af LGBT-ældre grundet studiets afgrænsning af genstandsfelt. Det vil således være væsentligt at udforske vilkår i alderdommen blandt transpersoner og andre relevante undergrupper, bl.a. ældre homo- og biseksuelle i parforhold.

---

³ En deltager har imidlertid en partner, men er alligevel medtaget i analysen, fordi vedkommende repræsenterer vigtige erfaringer ved at være plejehjemsboer.

KAPITEL 3

LGBT-aldring, ressourcer og udsathed

I en dansk kontekst er enkelte kvantitative undersøgelser gennemført om LGBT-minoriteter. Konklusionerne herfra viser entydigt, at der er særlige udfordringer til stede i LGBT-gruppen. En undersøgelse foretaget af Statens Institut for Folkesundhed (2015) konkluderer eksempelvis, at LGBT-personer er i højere risiko for mistrivsel og social isolation end den øvrige befolkning. Blandt respondenterne på 60+ år ser man, at en markant andel oplever stress, langvarig sygdom og lav grad af familiekontakt. Resultaterne understøttes af en lang række studier fra udlandet, der tilsvarende peger på, at ældre LGBT-minoriteter oplever større ulighed i levevilkår sammenholdt med heteroseksuelle ældre (Fredriksen-Goldsen et al. 2013; Choi & Meyer, 2016). At bryde med normen for køn og seksualitet kan bl.a. få alvorlige konsekvenser i forhold til mental og fysisk sundhed samt adgangen til materielle og sociale ressourcer i alderdommen (Brown, 2009; Siverskog & Bromseth, 2018).

CENTRALE TEMAER I LITTERATUREN

Årsagen til denne ulighed er kompleks, men kan i høj grad tilskrives miljømæssige og sociale faktorer. På flere måder adskiller LGBT-ældre sig fra ciskønnede (dvs. ikke-transkønnede) og heteroseksuelle ældre. Gennem et omfattende litteraturstudie af eksisterende forskning, der har beskæftiget sig med homo- og biseksuelle, er der identificeret fire centrale temaer: stigmatisering, ulige adgang til sundheds- og plejeydelser, skrøbelige sociale netværk samt manglende integration i LGBT-subkultur.

1. Stigmatiseret gruppe

Ældre homo- og biseksuelles forudsætninger i livet må ses i lyset af risikoen for at opleve *stigmatisering* – dvs. det fænomen at en person eller gruppe afviger på en måde, som ikke kan accepteres af samfundet, og derfor misbilliges (Goffman, 2009). Trods en voksende accept af seksuelle minoriteter og øgede rettigheder har den ældste generation af ikke-heteroseksuelle erfaring fra en tid, hvor homoseksualitet var stærkt stigmatiseret, kriminaliseret⁴ og indtil 1981 blev opfattet som en psykisk sygdom. At vokse op i en periode, hvor åbenhed om en homoseksuel identitet blev forbundet med store personlige omkostninger, har haft konsekvenser for ældre ikke-heteroseksuelle. Nogle har måttet skjule deres identitet dele af eller hele livet som en overlevelsesstrategi, mens andre har været udsat for modstand, udstødelse og diskrimination (Morrow, 2001; Kimmel et al. 2006; Fredriksen-Goldsen & Muraco, 2010). Det er heller ikke ualmindeligt, at mødet med homo-negative holdninger eller forventningen herom har ført til minoritetsstress (Meyer, 1995). Minoritetsstress opstår på baggrund af fordomme og diskrimination mod seksuelle minoriteter og influerer negativt på LGBT-personers trivsel og livsvilkår (Meyer, 2003). Eksterne stressfaktorer kan omfatte personlige hadforbrydelser som vold, trusler, chikane og tilråb i det offentlige rum såvel som forskelsbehandling i mødet med institutioner og i samfundet mere generelt. Fordi homo- og biseksuelle er vant til at møde stigmatisering i omgivelserne, behøver der ikke at finde en konkret, diskriminerende hændelse sted, da selv forventningen om afvisning og fordomme kan være stressende (Choi & Meyer, 2016). Andre stressfaktorer indebærer derfor frygten for negative reaktioner, konstant selv-regulering med henblik på at tilsløre en stigmatiseret identitet samt skam, selvhad eller undertrykkelse af egen seksualitet som følge af internaliseret homo- og bifobi (Choi & Meyer, 2016). Alle disse stressfaktorer er blevet forbundet med mistrivsel og nedsat sundhed senere i livet hos ældre seksuelle minoriteter og transpersoner (Fredriksen-Goldsen et al. 2013b; Fredriksen-Goldsen et al. 2014; Hoy-Ellis & Frederiksen-Goldsen, 2016). At tilhøre en stigmatiseret gruppe kan således have alvorlige konsekvenser i alderdommen.

⁴ Selvom homoseksualitet blev officielt afkriminaliseret i 1933, så var der fortsat en forfølgelse af især homoseksuelle mænd, eksempelvis blev det først i 1973 gjort lovligt for to mænd at danse sammen. Se: <http://lgbt.dk/om-os/historie/>.

2. Overset i sundheds- og plejeydelser

Flere studier rapporterer, at LGBT-ældre undgår eller udskyder at søge hjælp i sundhedsvæsenet og/eller skjuler deres seksuelle orientering og kønsidentitet i mødet med sundhedsfaglige professionelle, evt. baseret på erfaringer med eller forventningen om at modtage dårlig behandling (Fredriksen-Goldsen et al., 2011; Croghan, Moone, & Olson, 2014; Choi & Meyer, 2016). Der ses også, at ældre homo- og biseksuelle typisk har mistillid til det, de opfatter som en normativ plejesektor (Hughes, 2010; Traies, 2016; Wilson, Kortess-Miller & Stinchcombe, 2018). Yderligere peger litteraturen på strukturelle barrierer for at imødekomme målgruppens særlige behov i praksis. Ifølge Hoy-Ellis et al. (2016) kan manglende viden om LGBT-ældres historiske og aktuelle virkelighed bidrage til en opfattelse af, at man i sundheds- og plejesektoren behandler alle lige. Trods gode intentioner kan det føre til ubevidst diskrimination af LGBT-ældre og blive en barriere for reel inklusion, da det antages, at alle er på lige fod ift. repræsentation og adgang – noget der sjældent er tilfældet (Hoy-Ellis et al. 2016). I Skandinavien er der tilmed en målsætning om, at alle *bør* behandles ens i sundheds- og plejesektoren ud fra et ligebehandlingsprincip (Norrman, Nilsson & Törnblom, 2013). Andre udbredte antagelser er, at vi som samfund i dag generelt accepterer seksuelle minoriteter (Kärvemo, 2010) – samt at seksuel orientering og seksualitet ikke længere spiller en rolle hos ældre (Choi & Meyer, 2016) eller er et privat anliggende (Møllerop, 2013). På baggrund heraf vurderer man, at et LGBT-fokus er irrelevant. Ifølge litteraturen kan denne form for direkte og indirekte marginalisering af LGBT-ældre hindre et reelt forsøg på at løse udfordringer som ulige adgang til relevante sundheds- og plejeydelser.

3. Skrøbelige sociale netværk

En tredje årsag til ulige vilkår i den sidste del af livet forbindes i litteraturen med LGBT-minoriteters sociale liv. Blandt andet ses det i flere studier, at homo- og biseksuelle ældre kan være udfordret i adgang til støttenetværk og nære relationer. Der kan være flere årsager hertil. Nogle oplever i deres slægtskabsfamilier at være fremmedgjort eller fortsætter med at skjule deres identitet af frygt for manglende accept (Choi & Meyer, 2016). Dette kan resultere i anstrengte familierelationer såvel som tabet af en traditionel kilde til omsorg og tilhørsforhold. Dertil har de færreste ældre LGBT-personer haft adgang til konventionelle metoder til at få børn og opbygge egen familie, og de oplever derfor ikke samme intergenerationelle støtte som heteroseksuelle ældre typisk gør (Grossman et al. 2000). Sammenlignet med heteroseksuelle ældre er homo- og biseksuelle ældre eksempelvis mindre tilbøjelige til at have børn, men også mere tilbøjelige til at bo alene og leve som single (Almack et al. 2010; MAP & SAGE, 2010; Fredriksen-Goldsen et al. 2011; Stonewall, 2011; Wallace et al. 2011; Fredriksen-Goldsen et al. 2013c; Brennan-Ing et al. 2014; Kim & Fredriksen-Goldsen, 2014). Samtidig har ikke-heteroseksuelle ældre ofte peer-baserede netværk, hvilket gør langtidsoverlevende særligt sårbare over for isolation, da jævnaldrende venner og nære relationer med tiden risikerer at gå bort eller stå over for egne sundhedsudfordringer (Fredriksen-Goldsen et al. 2015). I et svensk kvantitativt studie fra 2014 ses blandt andet, at homo- og biseksuelle i alderen 65-84 år har betydeligt ringere mulighed for at modtage følelsesmæssig og praktisk støtte end heteroseksuelle i samme aldersgruppe (Folkhälsomyndigheten, 2014). I forlængelse heraf viser et større amerikansk studie, at social isolation og frygt for ensomhed er store bekymringer hos ældre LGBT-personer. Studiet fandt, at op mod 60% af respondenterne savnede socialt samvær, mens over 50% følte sig isolerede fra andre mennesker (Fredriksen-Goldsen et al., 2011). Samtidig er støttetilbud ofte placeret i almene indsatser og organisationer for ældre, hvilket på LGBT-ældre kan virke demotiverende for at søge hjælp og fællesskab, fordi de frygter stigmatisering (Hoy-Ellis et al. 2016). Flere udenlandske studier viser således en tendens til skrøbelige sociale netværk i alderdommen blandt LGBT-minoriteter.

4. Manglende integration i LGBT-subkultur

Noget tyder på, at adgang til subkulturelle sammenhænge kan udgøre en vigtig faktor for at reducere ensomhed og øge trivslen hos LGBT-ældre (Wilkins, 2015). Forskningen viser eksempelvis, at social integration i identitetsfællesskaber kan afbøde de negative effekter af minoritetsstress og fremme livskvaliteten hos LGBT-personer ved at give adgang til støtte, solidaritet og erfaringsdeling (Wong et al. 2014; Fredriksen-Goldsen et al. 2015; Fredriksen-Goldsen et al. 2017; Fredriksen-Goldsen & Kim, 2017). Der kan også være en tryghed i at bevæge sig iblandt ligesindede, hvor man ikke skal bekymre sig om homofobi, fordi det giver mulighed for at udtrykke en ellers stigmatiseret identitet (Berger, 1984; Orel, 2006).

I provinsområder og småbyer er det dog en udfordring at lokalisere synlige fællesskaber for homo- og biseksuelle (Harley, 2016). Samtidig peger studier på, at LGBT-miljøet i storbyen (forenings-, bar- og festmiljøet) kendetegnes ved ungdomsfiksering og alderisme, dvs. fordomme mod ældre og bevidst eller ubevidst forskelsbehandling (Møllerop, 2013). Ældre bøsser og biseksuelle mænd kan fx støde på fordomme om, at de er seksuelle 'rovdyr' eller sågar pædofile (Berger, 1984; Knauer, 2009; Wight et al. 2015). Det er derfor ikke usædvanligt, at ældre føler sig uønskede eller utilpasse i LGBT-miljøet. De fællesskaber, der engang tilbød frirum og mulighed for at høre til, kan dermed ekskludere og fremmedgøre ældre medlemmer pga. aldersdiskrimination (Emler, 2006). Som konsekvens går en vigtig kilde til støtte og solidaritet potentielt tabt.

MELLEM RESSOURCER OG UDFORDRINGER

Mange nyere udenlandske studier fremhæver således en sårbarhed blandt ældre seksuelle minoriteter, hvor der sammenlignet med heteroseksuelle i samme aldersgruppe ses en højere tendens til at leve uden partner og uden børn, mens der også kan være reduceret adgang til både ældre- og LGBT-fællesskaber såvel som til sundheds- og plejeydelser. Til dels kan udfordringerne genfindes i denne undersøgelse, men de skal ses parallelt med de interviewedes ressourcer. Der kan ellers være en risiko for at male et billede af ældre homo- og biseksuelle som overvejende udsatte, hvilket vil være at misrepræsentere gruppen og reproducere en gammel fortælling om den 'ulykkelige seksuelle afviger'. I lyset heraf viser en orientering i den tidlige forskning om LGBT-aldring, at den var optaget af at bekæmpe stereotype fremstillinger af ældre ikke-heteroseksuelle som agensløse og genstand for medlidenhed. Det blev gjort ved at fremhæve gruppen som ressourcestærk, modstandsdygtig og positiv omkring egen aldring (Traies, 2016). Sociologer som Anthony Giddens (1993) og Henning Bech (1997) har videre argumenteret for, at seksuelle minoriteter på mange måder er mere frie i forhold til normerne i et samfund, hvilket giver rum for at eksperimentere med nye sociale former. Som en deltager i undersøgelsen kommenterer: "Der er ikke så mange forbehold for at gøre ting anderledes". Andre steder i litteraturen fremhæves det, at både individuelle og sociale ressourcer kan reducere effekten af minoritetsstress (Meyer, 1995; Meyer, 2003), og at LGBT-personer ofte har stærke netværk af ligesindede, som danner rammen om gensidig støtte og omsorg (Weston, 1991; Weeks et al. 2001). Enkelte nyere studier viser derfor også, at mange LGBT-ældre trives i alderdommen og har en god livskvalitet (Fredriksen-Goldsen et al. 2014).

Studiets intention er at udforske ældre homo- og biseksuelles subjektive erfaringsverdener og at undgå at reproducere en stereotyp fremstilling af minoritetsældre som sårbare per definition, ej heller en jubelfortælling om ubetinget solidaritet og social støtte. Hensigten har været at indfange begge forhold hos deltagerne uden at konstruere en samlet LGBT-gruppe som enten robust eller udsat. Som det gælder for alle ældre, vil nogle have flere ressourcer end udfordringer, ligesom det modsatte findes. For at udforske disse forskelle har det været vigtigt at anlægge to perspektiver i analysen, som beskrives i det følgende.

1. *Intersektionel tilgang*

Ifølge sociolog Brian Heaphy (2007) er det problematisk, at seksuel identitet ofte ses som den mest afgørende faktor i alderdommen hos homo- og biseksuelle, da det indikerer, at ikke-heteroseksuelles liv forløber ens. Dermed undermineres en bred vifte af faktorer, der former individuel erfaring og vilkår i seniorlivet, herunder materielle, sociale og kulturelle ressourcer. LGBT-gruppen afspejler samme heterogenitet som findes i ældrebefolkningen generelt (Heaphy, 2007). Som kønsforsker Jane Traies (2016) påpeger, forbliver de to modstridende modeller for LGBT-aldring – sårbarhed kontra robusthed – ufornelige, så længe 'ældre LGBT-personer' behandles, som om de alle tilhører samme ensartede identitetskategori. Hvis man derimod anerkender den interne mangfoldighed i gruppen, bliver de ovenstående modeller for LGBT-aldring kun to af mange positioner på et kontinuum, der tager højde for forskellige virkninger af samspillet mellem køn, klasse, etnicitet, geografi, funktionsevne, socioøkonomisk status og uddannelse. Som hun skriver: "Such an approach complicates issues in a useful way, both reinterpreting stereotypes as points on a spectrum of differences, and revealing important commonalities" (Traies, 2016). Andre forskere plæderer tilsvarende for en intersektionel tilgang i studiet af LGBT-aldring, som

fordrer, at man betragter LGBT-liv i lyset af andre væsentlige identiteter og statusser og undersøger, hvordan disse interagerer (Rosenfeld, 1999; McCall, 2009; Cronin & King, 2010). Af disse grunde anlægges der et intersektionelt perspektiv i rapportens analyse.

2. Livsforløbsperspektiv

I analysen inddrages desuden et livsforløbsperspektiv, som tager højde for, at forudsætninger i alderdommen hænger sammen med summen af erfaringer gennem livet. At studere livsforløb handler om at udforske, hvordan begivenheder og roller i hver livsfase kan påvirke fremtidige vilkår, og hvordan behov og sundhedstilstande kan variere i løbet af livet (Choi & Meyer, 2016). Samtidig udforskes sammenhængen mellem individuelle forudsætninger og miljømæssige forhold, fx den kulturelle kontekst. At studere LGBT-aldring i nutiden, hvor homoseksualitet er mere socialt acceptabelt end tidligere, kræver blandt andet, at man overvejer konsekvensen af at have erfaringer fra perioder med en langt mere homo-negativ holdning i samfundet (Ibid.). Sociolog Dana Rosenfeld (2003) har hævdet, at ældre seksuelle minoriteters erfaringer og forudsætninger for at forfølge et ikke-heteroseksuelt liv må forstås i relation til, hvornår de ældre først identificerede sig som noget andet end heteroseksuel. Det har ofte medført en diskrediteret identitet at erkende en ikke-heteroseksuel orientering i perioden før en egentlig LGBT-bevægelse, hvor homoseksuelle udgjorde en tavs og stigmatiseret gruppe. I langt højere grad er homoseksualitet blevet til en officielt anerkendt identitet i tiden efter, at lesbiske og bøsser begyndte at organisere sig og tilkæmpe rettigheder og synlighed (Rosenfeld, 1999). Det er derfor vigtigt at være opmærksom på generationsmæssige forskelle i måder at håndtere og opfatte temaer og problemstillinger forbundet med en seksuel minoritetsstatus. Selvom man er vokset op i samme periode og tilhører samme identitetskategori, er der dog stadig variationer i erfaringen gennem livet (Fullmer, 2006).

Med andre ord kan en *intersektionel* livsforløbs-tilgang belyse forskelle og ligheder deltagerne imellem og i deres ressourcer og udfordringer gennem livet og nu som ældre.

*”Det var da fælden klappede”
– Jørgen om sit bryllupsfoto.*

KAPITEL 4

At bryde med normen

Til trods for mange ligheder mellem heteroseksuelle ældre og ældre seksuelle minoriteter, er der forhold, som adskiller. Et forhold med afgørende betydning for ikke-heteroseksuelle personers muligheder i livet og alderdommen er den såkaldte *heteronorm*. Begrebet heteronormativitet (Warner, 1991) anvendes til at udfordre de ofte gennemgribende normer for seksualitet, som medfører, at heteroseksualitet i moderne samfund anses for naturgiven og ønskelig, mens andre seksuelle orienteringer opfattes som afvigende og skal forklares og retfærdiggøres. Målet med at italesætte heteronormen er således at problematisere grænserne for, hvad der betragtes som 'normalt' i et samfund såvel som konsekvenserne heraf. Heteronormen har fx en tendens til at smitte af på samfundsstrukturen og den måde, vi organiserer og kontrollerer relationer på (Bromseth & Siverskog, 2013). Med en heteroseksuel identitet følger også privilegier som synlighed og repræsentation, mens ikke-heteroseksuelle risikerer at blive marginaliseret og udgrænset i samfundet. Dette kommer til udtryk i alt fra lovgivning og politik til mødet med andre mennesker, lokale fællesskaber og institutioner som sundheds- og plejesektoren, hvor seksuelle minoriteter risikerer at blive indirekte eller direkte diskrimineret. Derudover kan der opstå en følelse af at være 'forkert' hos den, der bryder med normen (Statens Institut for Folkesundhed, 2015). Som det løbende vil fremgå i rapporten, har heteronormen såvel som homo-negative attituder stor betydning for, hvordan omgivelserne forholder sig til de ældre i undersøgelsen og omvendt.

DEN HETEROSEKSUELLE LIVSRUTE

At leve i en heteronormativ verden har også indvirkning på, hvordan personer, der tilhører seksuelle minoriteter, livet igennem forstår sig selv og deres muligheder i tilværelsen. Hos de ældre i undersøgelsen har rigide normer for køn og seksualitet tidligt i livet udlagt en forventet livsrute med ægteskab og reproduktion som vigtige milepæle. Jørgen (95 år) repræsenterer eksempelvis en generation, der er vokset op i en tid, hvor det at udleve en homoseksuel identitet var næsten nær umuligt som konsekvens af en anti-homoseksuel holdning i samfundet. Selvom Jørgen i en tidlig alder erkendte en tiltrækning til mænd, oplevede han ikke et alternativ til et heteroseksuelt liv og følte sig nødsaget til at gifte sig med en kvinde, "fordi det var det, man gjorde". I 53 år levede Jørgen i et ægteskab, og først da hans kone døde, tog han i en alder af 81 år mod til sig og besluttede at leve åbent som bøsse. "Det måtte bære eller briste", som han siger. Fortællingen illustrerer, hvordan stærke samfundsnormer, men også egne forventninger om at følge en heteroseksuel livsrute, kan forme livet helt ind i alderdommen. Jørgens fortælling er ikke enestående, og både mænd og kvinder i undersøgelsen har som regel 'levet heteroseksuelt' i perioder af deres liv. Hvor det hos nogle har været meningsfuldt i kortere eller længere tid, har det hos andre medført frustration, forvirring og ultimativt opbrud. Niels (69 år) er et eksempel herpå. Store dele af livet har Niels forsøgt at undertrykke sin seksualitet og "eksperimenteret med at være normal" ved at indgå i en række mislykkede forhold til kvinder:

Jeg har været for længe om at indrømme over for mig selv, at jeg var anderledes. Jeg blev jo ved med at klynge mig til det der håb, at på et tidspunkt, så fandt jeg en pige, som jeg også kunne blive gift med, så mine forældre kunne få nogle børnebørn, ikke? Så havde jeg ligesom opfyldt min forpligtelse over for dem.

Hos nogle har det været indlysende fra en tidlig alder, at de var noget mere eller andet end heteroseksuelle, mens andres selverkendelse har strakt sig til langt ind i voksenlivet. Det at møde homo- eller bi-seksuelle har i disse tilfælde været afgørende og givet anledning til selvrefleksion og udforskning af egen identitet. Dette må ses i lyset af, at forudsætningerne for at udvikle og spejle sin identitet har været andre end i dag, hvor det er muligt at finde positive rollemodeller gennem virtuelle identitetsfællesskaber, populærkultur og politikere, fagpersoner og andre, der træder offentligt frem. I deltagernes unge og voksne år var der desuden en stærk, negativ fortælling om homoseksuelle som 'afvigere', hvilket på forskellig vis har påvirket ikke-heteroseksuelle personer. Ingrid (69 år) fortæller eksempelvis om sine unge år, hvor hun

blev gift med en mand: ”Det var dengang, jeg slet ikke vidste, at der var noget, der hed homoseksuelle andet end som en sygdom”. Også Viktor (74 år) beretter om sin opvækst i en provinsby i Sønderjylland:

*Der var to bøsser i byen, som man kendte til. Og jeg var **ikke** oplyst. Jeg har jo ikke fået noget oplysning hjemmefra, så det var lige før, vi gik med røven op ad væggen, når vi mødte dem på gaden. Så den der angst, altså **virkelig** homofobi, den havde de da fået skabt i os.*

Det må heller ikke underkendes, at der, særligt i den ældste generations opvækst, har været et vedholdende tabu omkring lyst og seksualitet: det var ikke noget, man snakkede om. I nogle tilfælde har disse betingelser betydet en sen erkendelse og udforskning af egen seksualitet. Et eksempel herpå er Regitze (85 år), der i sin tidlige ungdom levede i et ægteskab med en mand. Trods en skilsmisse efter otte år påbegyndte hun først et lesbisk liv som 48-årig, for som hun forklarer:

Jeg vidste ikke ret meget om seksuel observans af forskellige arter. Og jeg anede ikke, at der var noget, der hed lesbisk, da jeg blev voksen. Jeg var fuldstændig blank. Det er underligt nu, at man kan sidde og se på en tid, hvor man ved noget, men man ved ikke noget alligevel – for det snakker vi ikke om.

Normer for køn og seksualitet har således haft stor betydning for de valg, deltagerne i undersøgelsen har truffet gennem livet. Da heteroseksualitet har været den eneste legitime seksuelle identitet i deres opvækst og formende voksenår, har en heteroseksuel livsrute ofte været den eneste tilgængelige.

STIGMATISERING OG SELV-STIGMATISERING

Analysen af materialet viser, at der er mange faktorer, som påvirker forholdet til egen identitet hos ældre homo- og biseksuelle. Et af de vigtigste aspekter er måden, hvorpå man er blevet mødt af andre mennesker og i samfundet mere generelt – både som individ og minoritetsgruppe. Blandt deltagerne har især oplevelser med og forventningen om at møde fordomme og homo-fjendtlige holdninger haft konsekvenser for, hvordan de har relateret til sig selv og deres omgivelser. De, der i en tidlig alder har udtrykt et begær til eget køn, er ofte blevet mødt med manglende forståelse fra klassekammerater, mens én også nævner en homofobisk lærer. Som ung oplevede Helge (86 år) desuden at blive anholdt af sædelighedspolitiet under ’Den grimme lov’⁵, da en politibetjent agerede lokkedue på et offentligt toilet. Andre deltagere har været lukkede om deres seksuelle orientering i hele eller perioder af deres arbejdsliv af frygt for fordomme, mens de, der har været åbne, beretter om ubehagelige episoder. Blandt andet blev Peter (69 år) afskediget, da det blev kendt, at han var bøsse, mens Bente (68 år) var ved at blive fyret på sin arbejdsplads, da hun tilkendegav til en ansat, at hun var lun på en fælles kvindelig kollega. I forbindelse med Regitzes (85 år) ansættelse i en børnehave blev der eksplicit protesteret imod, at man ansatte en lesbisk. Andre beretter om anstrengte eller brudte relationer til familie, venner og naboer. Lars (66 år) har eksempelvis oplevet en kontrovers med sine sommerhus-naboer, der samlede underskrifter imod, at han flagede med et regnbueflag. Flere deltagere har desuden haft forældre, der indledningsvist eller varigt har reageret negativt på deres voksne børns identitet og livsstil. Blandt andet gik der ti år, før Aksels (65 år) mor kunne acceptere, at han var bøsse. ”Så jeg holdt mig lidt tilbage fra hende”, som han siger. Selvom Birgits (69 år) mor endte med at elske sin datters kærester, fortæller Birgit tilsvarende om morens reaktion, da Birgit sprang ud som lesbisk: ”Hun flippede jo helt ud. Hun syntes, det var rigtig svært. Hold nu kæft. ’Hvad skal jeg sige til de andre i huset?’ – ’Ja, det må du sgu da selv om’”.

⁵ ’Den grimme lov’ fra 1961 kriminaliserede mænd, der havde sex med andre mænd under 21 år, hvis der fandt betaling sted. Selv en øl eller pakke cigaretter blev fortolket som betaling. Dette førte i praksis til en klapjagt på homoseksuelle mænd (Lundis, 2016).

Det er ikke ualmindeligt, at deltagerne husker en eller flere hændelser, hvor de har oplevet forskellig grad af stigmatisering. Hos nogle har forventningen om at møde negative reaktioner fra omgivelserne også spillet ind på deres valg i livet. At Niels (69 år) aldrig er sprunget ud, kobler han især med sin opvækst og forestillinger om, hvad hans nu afdøde forældre ville have tænkt: ”Jeg tror ikke, at de ville være egentlig glade for det, jeg tror heller ikke, de ville forstå det”. Selvom han ville ønske, at han kunne være åben i sine omgivelser, så føler han sig stadig hæmmet: ”Det er jo nok, fordi det ligger i mig, at det er man altså ikke”, som han siger. For Niels har den seksuelle orientering været en rød tråd igennem tilværelsen og medført en konstant selvregulering for ikke at blive afsløret som bøsse:

Jeg har jo været meget påpasselig med at foretage mig noget som helst, der kunne misforstås. Og jeg har altid passet meget på, hvad jeg foretog mig, og hvordan jeg gjorde, og hvordan jeg lagde min stemme og alt sådan noget der.

Andre har tilmed internaliseret fortællingen om homoseksuelle som ’afvigere’. Selvom Sonja (71 år) i dag trives med at være lesbisk, har det ikke altid været tilfældet, og som hun forklarer om sine tidlige voksenår: ”Jeg ville være hetero for enhver pris!”. Resultatet blev, at hun søgte lægehjælp. ”Jeg troede jo, at jeg var syg”, siger hun. Lig Sonja gik Søren (65 år) til sexolog for at få styr på sig selv, da et tidligt begær til mænd betød, at han i lang tid havde et negativt selvbillede. Langt ind i voksenlivet skammede han sig blandt andet over sin ”perverse natur” og forsøgte at skjule og undertrykke sin seksualitet:

*Jeg prøvede at bilde mig ind, at jeg **ikke** var bøsse. Det var bare en eller anden form for perversitet, som jeg ikke egentlig ville stå ved – og var bange for også. Så jeg lagde bånd på mig selv og skyndte mig at finde en pigekæreste! Og så drømme det søde parcelhusliv.*

Hos Søren førte internaliseret homofobi altså til selv-stigmatisering, indtil han midtvejs i livet vedkendte sig en identitet som bøsse – ikke kun over for sig selv, men også over for sin omverden. Også bifobi kan få betydning. Cirka en tredjedel af deltagerne beskriver biseksuelle erfaringer fra tidligere i livet og/eller oplever tiltrækning til flere køn. Alligevel bruger kun få termen ’biseksuel’ til at beskrive deres identitet, hvilket understøtter, at relativt få ældre ikke-heteroseksuelle identificerer sig som biseksuelle. Dette kan hænge sammen med en udbredt stigmatisering af biseksuelle i både heteroseksuelle og homoseksuelle kredse, der usynliggør, stereotyperer og udgrænser mennesker, der er tiltrukket af flere køn (Jones, 2016). Ældre, der er orienteret mod flere køn, risikerer derfor at blive udelukket fra sociale relationer grundet fordomme om biseksuelle som upålidelige, umodne eller promiskuøse, fordi de ikke kan forpligte sig til ét køn (Simpson, 2016); noget de interviewede ældre er opmærksomme på. Henrik (68 år) begyndte først at udforske en biseksuel identitet, da hans kone døde. Nu har han ”et ben i hver lejr”, men mener, at det ville være nemmere, hvis han ikke var biseksuel:

Nogle vil nok tænke, at jeg er et svin, fordi der er en dobbelthed. Det er nemmere at forholde sig til, når du er enten homo eller hetero, men det er svært at få accept på at være bi. Det er nok de færreste, der vil kunne forstå det. ’Vælg nu noget!’

Også Jytte (70 år) er ved at udforske sin seksualitet, selvom hun i mange år har tænkt sig selv som lesbisk. Hun går nu stille med dørene:

Jeg tror, at der er noget samfundsfordømmende i at være biseksuel. Det er mere anerkendt at være bøsse eller lesbisk end at være biseksuel. Og de lesbiske, de bliver sure, hvis de hører det – ’ej, er du nu sammen med mænd, det er da ulækkert!’

Både homoseksuelle og biseksuelle ældre har således erfaring med at møde stigmatisering. Selvom der også er mange beretninger om støttende kollegaer, ledere, venner, familie og fremmede, så er lejlighedsvis diskrimination – eller forventningen herom – med til at danne et baggrundstæppe i deltagerens liv, der influerer, hvordan den enkelte kan og ønsker at udleve en homo- eller biseksuel identitet.

AT LEVE SKJULT ELLER ÅBENT

For alle homo- og biseksuelle ligger der en særlig udfordring i at skulle navigere i en heteronormativ verden og blandt heteroseksuelle generelt: skal man være åben eller lukket? At 'springe ud' henviser til det at erkende og være åben om sin seksuelle orientering. Som konsekvens af heteronormen behøver heteroseksuelle ikke at springe ud, mens ikke-heteroseksuelle identiteter ofte forbliver usynlige, indtil de bevidst afsløres. Det skyldes, at de fleste mennesker automatisk antager, at alle er heteroseksuelle. Blandt homo- og biseksuelle ældre kan grunde til være åben således indebære behovet for at korrigere forkert information, hvis andre antager, at man er heteroseksuel, men også ønsket om at bevare en følelse af integritet over for sig selv og andre gennem åben kommunikation (Greene, Derlega & Matthews, 2006; Morrow, 2006). Evelyn (75 år), der generelt er åben om sin identitet som lesbisk, kommenterer:

Ved du hvad, det handler om min selvrespekt. Hvis jeg respekterer mig selv, og det jeg er, så kan jeg også være åben – og så kan jeg også forlange, at andre gør det. Jeg kunne ikke forestille mig at hele min identitet skulle være skjult? Det vil jeg da ikke være med til! Jeg bryder mig ikke om snyd. Man må da stå ved det, man er.

Særligt blandt de ældre, der er sprunget ud senere i livet, er der en tendens til, at åbenhed opleves uproblematisk. Det kan skyldes, at man er stødt på færre negative reaktioner på at springe ud, fordi det at tilhøre en seksuel minoritet i dag er langt mere accepteret end tidligere. Hvor nogle ældre anser det for relativt uproblematisk at være åben, så vælger nogle få i undersøgelsen dog at skjule deres seksuelle orientering for omgivelserne og nedtone dens betydning. Mens åbenhed kan være tilfredsstillende, reducere stress og fremme mental trivsel (Greene, Derlega & Matthews, 2006; Finkenauer, Kerkhof & Pronk, 2017), kan lukkethed være både krævende og stressende, da man må bruge energi på at tilsløre sin identitet og hele tiden monitorere, hvad man deler med andre. Samtidig går man glip af de trivselsmæssige og ikke mindst sociale fordele ved frit og ærligt at kunne udtrykke sine følelser og livserfaringer (Choi & Meyer, 2016). Hvad enten vi er heteroseksuelle eller homo- eller biseksuelle, så er en stor del af vores baggrundshistorie bundet op på vores seksuelle identitet og livsstil. Derfor kan det, som Hans Jørgen (71 år) pointerer, have stor betydning i bestemte sammenhænge at have frihed til at være åben om sin person:

Selvfølgelig har det en betydning, at man kender hele personen. Man kan jo ikke omgås... altså, man føler sig jo ikke set og tryk, hvis ikke man kender hele personen – og det inkluderer selvfølgelig også, at man er bøsse. Det siger jo en masse ting. At jeg har måske ikke børn og børnebørn. Ligesom ens erhverv jo også gør det. Men det er jo meget mere sjældent, at man bliver spurgt til ens seksualitet end, 'hvad laver du?'

I nogle tilfælde kan den seksuelle orientering imidlertid miste sin betydning med alderen i takt med, at ens omstændigheder eller behov ændrer sig, og man i højere grad definerer sig på måder, der rækker ud over en homo- eller biseksuel identitet (Ehrenberg, 1997). Alligevel fremhæver Ingrid (69 år) værdien af at kunne præsentere sig åbent som lesbisk, fx i et feministisk initiativ som hun medvirker i:

Det betyder, at jeg kan være der. Det andet er jo at lukke noget inde. Man kan så sige, at det er meget lang tid siden, jeg har haft en kæreste, og derfor har jeg nogle gange tænkt, om jeg mon er blevet asexuel? Fordi jeg er ret ligeglad. Så det betyder mindre for mig at kunne sige, at jeg er lesbisk. Men ALLIGEVEL. I det feministiske initiativ kendte de mig ikke, og alligevel skulle jeg lige have min historie med ind. Så det betyder noget. (...) Det betyder, at så ved de, hvem hele jeg er på en eller anden måde. Og jeg skal ikke passe på, jeg skal ikke forklare. Eller det skal jeg måske nok, men så er det noget, jeg gerne VIL forklare eller fortælle.

Selv hvis den seksuelle identitet træder mere i baggrunden med alderen, kan den altså få betydning i mødet med andre. Et flertal i undersøgelsen beskriver ligesom Ingrid fordele ved at springe ud, der forbindes med friheden til at kunne være sig selv. Dermed handler åbenhed ikke kun om, hvor meget man er villig til at fortælle om sig selv, men også om at skabe et andet handlerum.

SELEKTIV ÅBENHED

At det kan være en lettelse ikke at skulle være 'i skabet' betyder ikke, at det er nemt eller altid synes meningsfuldt at springe ud. Typisk er der modsatrettede behov at tage hensyn til. På den ene side er det risikabelt at afsløre sin seksuelle identitet, fordi man potentielt bliver sårbar over for negativ respons – og på den anden side er det, at fortælle åbent og ærligt om sig selv, centralt for at kunne vise andre, hvem man er som person (Finkenauer, Kerkhof & Pronk, 2017). Folk regulerer disse risici og fordele ved at variere graden af åbenhed ift. deres omgivelser. Grunde til ikke at afsløre en stigmatiseret identitet kan eksempelvis omfatte frygten for at miste relationer eller opleve afvisning, samt frygten for at miste privatliv, eller at det vurderes som irrelevant (Greene, Derlega & Matthews, 2006). Om man skal springe ud eller ej kan derfor være en svær beslutning, som for mange involverer en nøje vurdering af omgivelserne og en opvejning af fordele og ulemper fra situation til situation.

I praksis er åbenhed således konstant til forhandling. Selvom Ingrid (69 år) fortæller, at det kan være besværligt at være i skabet, mener hun fx ikke, at "det rager alle" at kende til hendes liv som lesbisk. Som resultat er hun åben i nogle sammenhænge, som til dansemotion, men vælger ikke at være det i andre – bl.a. i den beboerbestyrelse, hun er med i. Den selektive åbenhed er bundet op på kvaliteten af og målet med hendes relation til andre mennesker i en bestemt social kontekst. Ifølge Ingrid er det ikke altid relevant at være åben. Nogle gange kan det føles nødvendigt at forblive lukket for at værne om sit privatliv og beskytte sig selv mod negative reaktioner:

Ingrid: Jeg synes, der er forskel på at vælge at være lukket, som jeg er i bestyrelsen – og så at være ligeglad. Jeg er for eksempel ligeglad til dansemotion. Nogle af dem ved godt, at jeg er lesbisk, men hvad de andre tror om mig eller ikke, der er jeg ligeglad. Eller når jeg går til træning. Der er jeg også ligeglad. Og det er noget andet.

Simon: Hvad er det, der gør, at du er ligeglad der?

Ingrid: Jeg har ikke en relation til de mennesker på den måde. Jeg er der, og så går jeg igen. Ja, jeg tror, det er dét, der er forskellen. Hvis jeg har relation til nogle mennesker, som jeg får i en eller anden forstand med en bestyrelse her – så synes jeg sgu, det er lidt øv! Men sådan er det. Jeg vil have lov til at bo oppe i mit hjørne og være lidt mærkelig. Og som jeg lige ser dem, så er de alle sammen hetero, så det vil noget. De gider ikke være anderledes. Det er ikke sagen, vi er fælles om – som fordrer, at jeg skal fortælle om det.

Simon: Ville du ønske, det var anderledes?

Ingrid: Næ, jeg er ligeglad. Men det begrænser, hvad jeg fortæller om mig selv, men det synes jeg er en fordel.

Simon: Fordi så kan du være mere privat?

Ingrid: Ja!

Som interviewuddraget illustrerer, kan åbenhed om en ikke-heteroseksuel orientering være forbundet med modsatrettede behov og følelser, hvilket i praksis vanskeliggør dynamikken omkring åbenhed. Selvom nogle homo- og biseksuelle ældre i mødet med andre mennesker vælger at være overvejende åbne eller lukkede, er det hos langt de fleste mere komplekst end et enten-eller scenarie. Hvor åben man er i en given situation eller relation, afhænger af mange faktorer, heriblandt ens tidligere erfaringer med åbenhed, timing og ikke mindst relationen til modtageren, hvor en tæt og tryk relation kan motivere åbenhed (Morrow, 2006; Finkenauer, Kerkhof & Pronk, 2017). Omvendt er åbenhed – dét at fortælle om sig selv – også en forudsætning for at fremme tætheden i en relation (Ibid.). Valget mellem at være åben eller lukket er derfor centralt for at forstå homo- og biseksuelle ældres muligheder for at relatere til andre.

USYNLIG ELLER ALT FOR SYNLIG

Geografi er en anden faktor, der kan få betydning for, hvor åben man er om at leve ikke-heteroseksuelt. Eksempelvis har studier vist, at LGBT-ældre i provinsområder og mindre byer oftere lever skjult eller er bange for at springe ud sammenlignet med LGBT-ældre i storbyer (Morrow, 2006; Lee & Quam, 2013;

Gardner et al. 2014). En af forklaringerne kan være, at den kulturelle og identitetsmæssige mangfoldighed er mindre i provinsområder. Som konsekvens risikerer man at blive 'hyper-synlig', hvis man bryder med normerne for køn og seksualitet. Tætheden udviser desuden privatlivets grænser, og information om den enkelte beboer cirkuleres let (Harley, 2016). For Lily (67 år) blev det tydeligt, da hun midt i livet flyttede på landet i Jylland for at bo sammen med sin kvindelige kæreste:

*Det var sådan liiige en stor mundfuld. Fordi der er alligevel forskel på at være åben lesbisk i København og åben lesbisk i Midtjylland. Det var... Ja, jeg har aldrig tænkt over det før en dag, hvor det gik op for mig, at en søndagstur for mange familier, det var at køre i første gear forbi vores gård. Og **virkelig** kigge. Og jeg tænkte, 'det var da satans'.*

Ligesom privatlivets fred kan blive forstyrret i provinsen, kan der samtidig være en tendens til at dyrke mere traditionelle værdier, som motiverer LGBT-ældre til at blive i skabet pga. frygt for stigmatisering (Harley, 2016). Søren (65 år) kommer fra en mindre by i Jylland, hvor han som ung havde sin første seksuelle oplevelse med en mand fra samme by. For ikke at blive afsløret som bøsse, benægtede Søren efterfølgende bekendtskabet, når de mødte hinanden på gaden. Som han fortæller om den lille provinsby: "Det var en dødsdom, hvis de opdagede, at jeg var... homoseksuel. Så mistede jeg alle mine venner, så mistede jeg sgu alt, hvad jeg havde omkring mig – tror jeg". Hvor Søren nu bor i en storby og er åben omkring sin identitet, så har Niels (69 år) tilbragt hele sit liv på landet og ingen i hans omgangskreds ved besked om Niels' tiltrækning til mænd. Årsagen til, at han aldrig er sprunget ud, er ifølge Niels, at han skulle passe på sit job som lærer på en provinskole:

På det område er Sønderborg i hvert fald en lille by. Og jeg tror ikke, at de forældre ville være så trygge, hvis de vidste, at deres drengs idrætslærer var til fyre, vel? Fordi i mange år var det sådan, at man forbandt jo egentlig det at være bøsse med det at være pædofil nærmest. Så derfor syntes jeg ikke, det var formålstjenligt på nogen måde at springe ud. Det turde jeg simpelthen ikke.

Behovet for at forblive anonym kan livet igennem medføre en følelse af ambivalens og hindre adgangen til ligesindede fællesskaber, fordi man er bange for at blive afsløret. At Niels lever skjult med sin identitet, skaber eksempelvis en barriere for at opsøge et lokalt initiativ, Sønderborggruppen, der har regelmæssige arrangementer for bøsser og biseksuelle mænd. Trods et ønske om at møde andre i samme båd, ender han med at fravælge tilbuddet:

*Jeg synes, det er er flot, at der bliver skabt sådan et rum, hvor man kan mødes. Og jeg har **virkelig** lyst til det, men spørgsmålet er så, om jeg turde. Problemet er, at der kan du jo ikke bevare din anonymitet. I det øjeblik du opsøger sådan en gruppe, så er du også nødt til at give dig til kende jo. Og som nogle skriver på Boyfriend: Min seksualitet er ikke min **identitet**. Det kan jeg godt skrive under på, at det er den heller ikke for mig. Jeg har en seksualitet, men jeg vil godt have lov til at have den i fred. Men jeg vil så på den anden side også gerne have lov til at udleve den... i trygge rammer.*

Valget om at forblive tavs er for Niels relateret til geografi, og han deler mange deltageres antagelse af, at det er nemmere at være homo- eller biseksuel i en storby. Som Niels fortæller: "Jeg kan godt forstå de folk, der flytter til København eller Århus, for det er sgu nemmere at bevare sin anonymitet i en stor by – og så alligevel opsøge de steder, som du har lyst til". Andre deltagere udtrykker dog, at det heller ikke er problemfrit at leve åbent i storbyen. Eksempelvis er Lily (67 år) i dag bosat i København, men vælger at være lukket om sin identitet i ejendommen, hvor hun bor, for at undgå negative reaktioner. Alligevel savner hun at være synlig:

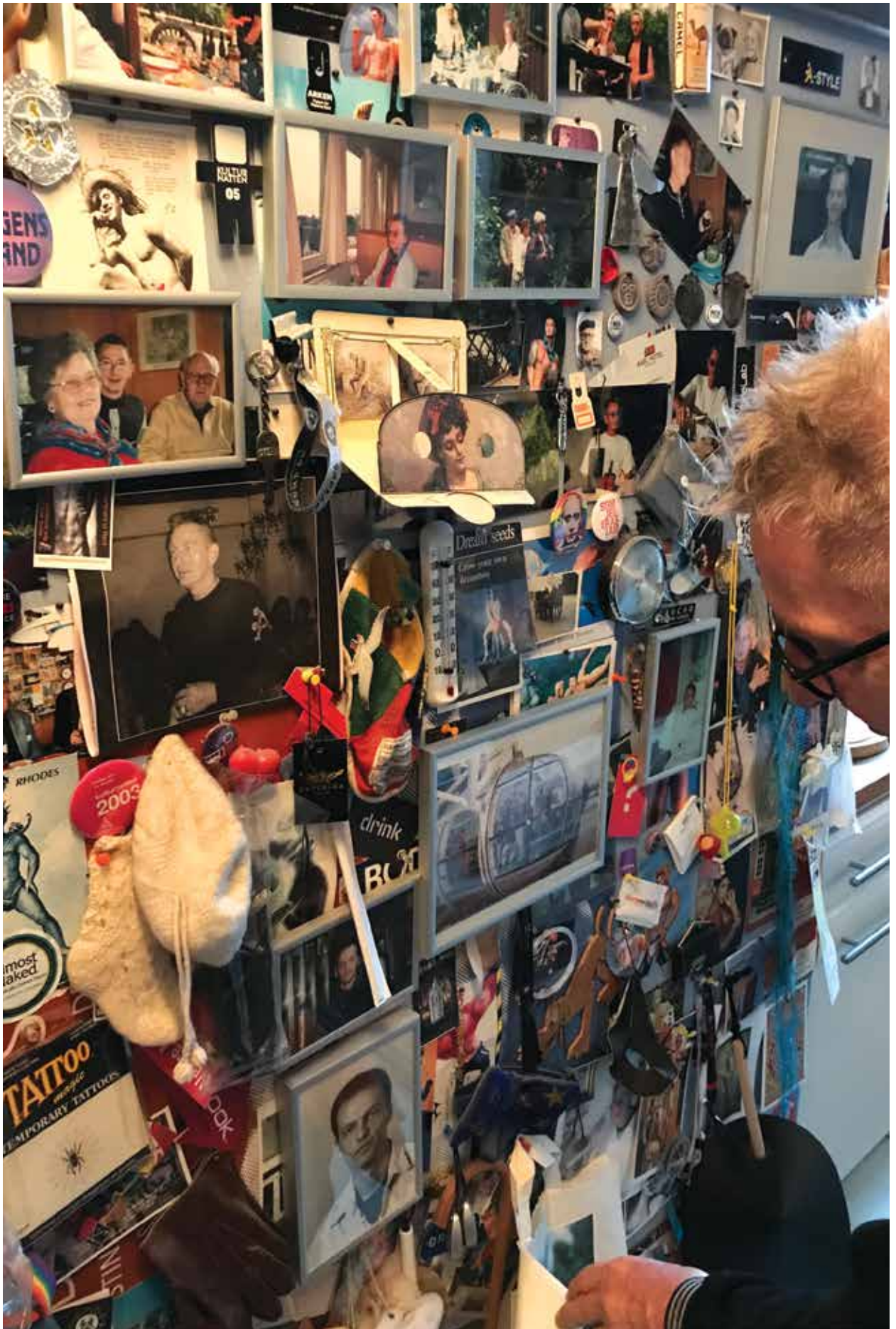
*Hér er der ikke nogen, der ved, hvem jeg er. Og der er ikke nogen, som **skilter** med et homoflag, vel. Dét mangler jeg. Og det ville hjælpe gevaldigt, hvis jeg kunne sætte et eller andet mærkat, 'her bor jeg', uden at være bange for, at der er nogen, der kaster med sten eller noget. Fordi det ved du jo ikke. Du aner ikke, hvem dine naboer rigtigt er, vel.*

Selvom geografi har betydning for deltagernes forhold til og muligheder for at udfolde deres minoritetsstatus, vil det altså være en forenkling at konkludere, at ældre ikke-heteroseksuelle primært lever skjult i provinsen og åbent i storbyen. Eksempelvis er det ikke problematisk for alle at være homo- eller biseksuel i provinsen. Julius (85 år) bor på landet, og selvom han først er sprunget ud som bøsse sent i livet, så er han nu helt åben. ”Det ligger fuldstændig fremme i dagen hele tiden sådan set”, som han siger.

OPSAMLING

For at forklare de muligheder og udfordringer, som deltagerne oplever i alderdommen, er det nødvendigt at forstå betydningen af at bryde med normer for seksualitet i et samfund, der på mange måder er indrettet af og til heteroseksuelle. Eksempelvis oplever de ældre, at de står over for et dilemma, da deres ikke-heteroseksuelle identiteter er stigmatiserede, men ikke nødvendigvis synlige; skal de springe ud med risiko for negative reaktioner – eller forblive skjult og evt. begrænse eget handlerum? Et komplekst samspil af faktorer har indflydelse på deres forhold til egen identitet og muligheder i livet. De livsvilkår, som ældre homo- og biseksuelle personer har og har haft gennem livet, afhænger blandt andet af køn, klasse, etnicitet og materielle forhold, men også af hvornår man erkendte sin seksuelle orientering over for sig selv og andre, hvilken støtte man har oplevet i sin familie og i sit sociale miljø, samt adgangen til subkulturelle miljøer (Bromseth & Siverskog, 2013). Navnlig må det medregnes, i hvilken grad de interviewede ældre har erfaret, og stadig oplever, at blive accepteret eller set skævt til. Summen af positive og negative oplevelser, fornemmelser af og forventninger til andres respons akkumuleres gennem livet. Samtidig kan også individuelle forhold (fx personlig styrke) såvel som sociale faktorer (fx adgang til et meningsfuldt identitetsfællesskab) virke beskyttende og modvirke den stressfulde oplevelse af stigmatisering eller forventning herom (Meyer, 2015; Choi & Meyer, 2016). I praksis giver det de ældre forskellige forudsætninger, hvilket er med til at forme, hvordan de forstår sig selv og formår at relatere til andre mennesker og fællesskaber. Tilbage står, at det at bryde med normerne for seksualitet kan skabe særlige udfordringer, men også muligheder hos ældre homo- og biseksuelle.

KAPITEL 5

Nære relationer

Et mål med dette forskningsprojekt er at undersøge deltagernes adgang til nære relationer, dvs. tætte, personlige forbindelser, som ofte er baseret på tilvalg og gensidig forpligtelse (Pahl and Spencer, 2004) og udgør en vigtig kilde til samvær, støtte, identitet og tilhørsforhold (Wellman, 2001). Typisk er der en sammenhæng mellem ældres trivsel og kvaliteten af deres netværk. Eksempelvis konkluderer et omfattende litteraturstudie, der sammenligner livskvalitet blandt ældre i lande som Sverige, Finland, Holland og Tyskland, at tilfredsstillende sociale relationer har betydning for et godt seniorliv. At være del af en familie, gruppe eller et lokalsamfund kan fx fremme følelsen af at høre til og bevirke, at ældre opretholder positive bånd til andre mennesker (Adams et al. 2011). Stærke sociale relationer er tilmed relateret til mindre sygdom, færre hospitalsindlæggelser og i det hele taget til et længere liv (Iversen, Lund & Christensen, 2015). Hvem der står ældre mennesker nærmest, er dog subjektivt og ikke givet på forhånd. Som det vil fremgå i dette kapitel, erfares og defineres nære relationer også forskelligt af de ældre i undersøgelsen. De mest betydningsfulde relationer kan inkludere alt fra eks-partnere og venner til egne og andres børn, LGBT- eller kønspolitiske fællesskaber og de dele af slægtsfamilien, der accepterer de ældres seksuelle orientering og livsstil.

'TILVALGTE FAMILIER'

Relationer, der ikke er baseret på slægtskab, indtager hos de fleste ældre i undersøgelsen en vigtig social funktion i alderdommen. Eksempelvis har flere deltagere en meningsfuld relation til forhenværende kærestere og ægtefæller af samme køn, der både kan udgøre en stabil kilde til følelsesmæssig støtte og agere vigtige livsvidner og samtalepartnere. Som Niels (69 år) fortæller om sin ekspartner: "Selvom vi ikke har noget seksuelt sammen, så føler jeg da stadig, at han er min kæreste, hvis du skal tage ordet for pålydende: kæ-re-ste – altså min nærmeste". Tilsvarende har Evelyn (75 år) fra Sydsjælland en tæt kontakt med sin ekskone i Jylland: "Vi taler sammen mindst en gang om dagen. Og hende er jeg meget fortrolig med, så det betyder meget for mig med den samtale. Hun er sjov og begavet". At mange deltagere har fastholdt kontakten til forhenværende partnere kan skyldes, at ældre homo- og biseksuelle ofte har været, og måske stadig er, del af samme sociale kreds. Som Birgit (69 år) fortæller:

Vi der var i kvindebevægelsen i 70'erne, vi var så lille en gruppe, at når vi brød et forhold, så var vi jo stadigvæk i den samme bevægelse. Så det var jo en opgave, vi tog på os – at vi SKULLE for fanden kunne snakke sammen. Og derfor tror jeg, at mange af os stadigvæk ser vores eks-partnere.

Ligeledes indikerer andre studier, at ældre homo- og biseksuelle er mere tilbøjelige til at beholde eks-partnere som venner for ikke at isolere hinanden fra fælles netværk (Traies, 2015; Almack et al. 2010). Også tidligere seksuelle partnere kan forblive en del af ens netværk til langt ind i alderdommen – som hos Peter (69 år), der er tættest på sine homoseksuelle venner: "Altså, vennerne betyder nok mest, og hvis jeg har været i seng med nogen, havde jeg nær sagt, så bliver vi ved med at kende hinanden uanset, mange år efter". Peter har især dybe rødder i det københavnske bøsse miljø, hvor han har stiftet mange af sine ældste venskaber og stadig kan møde nye mennesker. Det betyder dog ikke, at han ikke har kontakt til heteroseksuelle. Blandt andet er Peter medlem af en lokal bådklub, men som han understreger, så er nærheden i relationerne til heteroseksuelle ikke den samme. Hvor han kategoriserer sine heteroseksuelle kontakter som bekendtskaber, er alle hans tætte venner bøsser som han selv, "Men det er, fordi jeg har færdedes meget i det miljø, at det er blevet sådan", forklarer han og uddyber betydningen af at dele et fælles udgangspunkt:

Lige børn leger bedst. Det er der, jeg føler mig bedst tilpas. Tror, det har noget med det at gøre. Også lidt med fortiden tror jeg. Os fra den tid, vi har jo haft det lidt anderledes i starten. Vi har jo et eller andet sted mere tilfælles. Men jeg har da masser af gode venner og veninder, som jeg taler med, hvis jeg kommer på den lokale bodega, hvor jeg har arbejdet. Og de er jo ikke bøsser nogen som helst af dem. Så det kan jeg sagtens sætte mig ind i. Men altså venner, der er tæt på mig, de er bøsser.

Udover ekspartnere har de fleste ligesom Peter haft og har stadig et netværk af venner og bekendte, som de har lært at kende via subkulturelle og kønspolitiske miljøer eller gennem romantiske og seksuelle forhold. Betydningen heraf ses ved, at deltagerne bruger 'familie' og 'valgfamilie' som metafor for disse relationer – ligesom Gitte (71 år):

*Jeg tænker nogle gange, at det kan da godt være, at selvom jeg nu ikke har nogen børn – at vi på **nogle** planer er mere privilegerede, fordi vi har måttet vælge vores liv, vi har måttet vælge vores... ja, en slags valgfamilie. Hvad enten det så har været via den der LGBT-forening eller via en blandet landhandel af alle de der [fællesskaber].*

De venskabsbaserede netværk kan blive afgørende for at opleve støtte og tilhørsforhold, hvis slægtsfamilierelationer svækkes eller mistes – noget Lily (67 år), der vælger kun at have begrænset kontakt til sin slægtsfamilie, udtrykker. Hun har en uundværlig vennekreds, som på flere måder træder i stedet: "Vi er i hvert fald tolv utroligt dejlige og gode veninder, hvor to af dem er hetero. Men det er min familie – og det er en selvalgt familie, kan man sige. Og den er guld værd".

Venskaber indtager således en vigtig rolle i manges liv, og især andre homo- og biseksuelle personer er del af de ældres nærmeste netværk. Dette mønster er i tråd med øvrige undersøgelser på området. I et engelsk studie med 372 lesbiske kvinder over 60 år rapporterede 6 ud af 10 respondenter, at de fleste af deres tætteste relationer var til andre lesbiske (Traies, 2015). Andre studier fremhæver, at den mest almindelige form for støttenetværk blandt ældre LGBT-personer er 'tilvalgte familier' i form af venner, partnere og andre mennesker, man ikke er relateret til via slægtskab (Weston, 1991; Woolwine, 2000; Weeks, 2007; Bromseth, 2013; Brennan-Ing et al. 2014; Choi & Meyer, 2016). Udover at give adgang til støtte og omsorg kan disse tilvalgte familier understøtte en positiv individuel og kollektiv identitet, særligt hos de ældre, der ekskluderes fra eller mister kontakt til deres slægtsfamilie (Weeks, Heaphy & Donovan, 2001). Tilvalgte familier blandt ældre LGBT-personer karakteriseres ved dybe følelser af tilhørsforhold, tryghed, fælles værdier og gensidig tillid (Gabrielson & Holston, 2014). Meget tyder derfor på, at venskabsbaserede netværk er en vigtig del af mange homo- og biseksuelles sociale liv i alderdommen (se også kapitel 6).

ÅBENHED I HETEROSEKSUELLE RELATIONER

De ældre befinder sig godt iblandt deres tætte venner, fordi de tit deler en fælles historie og reference-ramme, hvilket i den forstand gør dem til ligesindede. I praksis er 'ligesindede' en bred kategori. Hvor flertallet af deltagerne har venskabelige, tætte forhold til andre homo- og biseksuelle, har mange i løbet af livet også opbygget relationer til enkelte heteroseksuelle, som de oplever at være på bølgelængde med. Analysen viser her det mønster, at nogle ældre oftere indgår i givende relationer til heteroseksuelle. Det gælder ældre, der bor i provinsen, og/eller ældre der har levet heteroseksuelt i en længere periode af deres liv, og/eller som er lukkede omkring deres identitet. En sandsynlig forklaring er, at denne gruppe af ældre i højere grad har været vant til at relatere til andre mennesker på baggrund af andet end samme seksuelle orientering.

Hos nogle deltagere består det personlige netværk således af både hetero- og ikke-heteroseksuelle. Aksel (65 år) fra Vestsjælland har eksempelvis regelmæssig kontakt til sin eksmand, som bor i København med sin nye mand, samt et lokalt netværk fordelt på 10-12 husstande i provinsbyen, hvor han bor. Ifølge Aksel får det lokale netværk langsomt større og større betydning i hans daglige liv. I disse relationer lægger han ikke skjul på, at han er bøsse. Selvom han kan blive bekymret for, hvad andre borgere i byen tænker om ham, skubber han tanken væk og vil have lov til at være sig selv:

Jeg synes ikke, behovet for den der fælles baggrund [seksualitet] er så stort mere, som det har været. Og det tror jeg har noget at gøre med, at jo mere åben, jeg selv er – jo mere kan jeg også dele ud af mig selv, fordi man ligesom gøder jorden ved at være åben. Hvis man lukker affor sig selv, så skal man heller ikke forvente, at andre kan forstå en? Hvis man ikke fortæller noget om sig selv, hvordan skal andre så vide, hvordan man er eller har det?

Resultatet af Aksels åbenhed er således, at han ikke føler sig begrænset. Tilsvarende fortæller Agnete (80 år), at den fælles baggrund kan være vigtig for at finde fælles fodslag, men at hun også er i stand til at finde det blandt heteroseksuelle. Eksempelvis har hun stiftet flere venskaber gennem et kvinderettigheds-projekt:

Jeg føler ikke, det er så forskelligt, fordi jeg er så åben – også blandt heteroseksuelle kvinder. De ved alle sammen, at jeg er lesbisk. Men vi har så en anden historie sammen. Og det er jo også nogen, der er ligesindede på den måde, at vi er interesseret i det samme og arbejder for den samme sag.

Som nævnt i kapitel 4, er forhandlinger af åbenhed vigtige for at kunne udleve en ikke-heteroseksuel identitet, men også for at opbygge meningsfulde, sociale forbindelser til andre. Studier viser, at når mennesker åbner sig og fortæller om sig selv til hinanden, så giver det grobund for øget tillid, nærhed og tilfredshed i den givne relation (Finkenauer & Hazam, 2000; Sprecher & Hendrick, 2004). At præsentere sig selv som homo- eller biseksuel er dog ikke i sig selv nok, idet forholdet mellem tæthed og åbenhed afhænger af, hvordan denne oplysning modtages af andre mennesker. Hvor en engageret, anerkendende eller omsorgsfuld respons faciliterer intimitet, kan en uinteresseret, kold eller sårende respons hindre det (Finkenauer, Kerkhof & Pronk, 2006). Andres respons er derfor afgørende for at kommunikere forståelse og validering – eller det modsatte. At møde fordomme eller negativ respons fra andre kan fx skabe et distanceret forhold til andre. Dette erfarede Bente (68 år), da hun for nyligt sprang ud over for en ældre besøgsveninde, som hun gennem flere år havde opbygget et tillidsbånd til og oplevede som åbensindet. Bente følte sig derfor tryk til at fortælle om sit liv som lesbisk og forventede at møde accept, men blev i stedet overrasket, da samtalen hurtigt blev lukket ned:

Bente: Jeg har en besøgsveninde på et plejehjem, og efter tre-fire år tænkte jeg, 'nu tror jeg lige...'. Jeg synes, vi er rimelig åbne, og så begyndte jeg at fortælle, at jeg er lesbisk. Det registrerede hun slet ikke. Så prøvede jeg et stykke tid efter, og så sagde hun, at det var da fuldstændigt forkert. Ja, så sagde jeg, 'Jamen du snakker jo om bøsser?' – 'Aj, det er også noget andet!'. Men to kvinder, det ville hun slet ikke have i sit system. Selvom vi snakker meget åbent, og jeg troede, at hun var meget frisindet. Men det er hun slet ikke.

Simon: Hvordan var det at få den melding?

Bente: Jeg tænkte, 'så skal vi bare ikke snakke mere om det'. Men jeg ærgrer mig lidt over det, fordi det havde da været... Jeg synes nogle gange, at jeg snakker bedre med hende, end jeg gør min egen mor. Men nej, hun synes, det er HELT forkert, og hun kan slet ikke forstå det.

Ovenstående eksempel illustrerer, at man som åben homo- eller biseksuel risikerer at blive censureret af andre. Konsekvensen af påtvunget lukkethed kan medvirke til, at man ikke får det fulde ud af en relation. Bente har før oplevet at blive afvist for sin åbenhed, og situationer som ovenstående fastholder hende i at være varsom med at springe ud. Andre ældre har oplevet at miste heteroseksuelle bekendtskaber, da de sprang ud, men det beskrives sjældent som et tab, fordi der efterfølgende har været en orientering mod andre fællesskaber. Evelyn (75 år) beretter her om sin oplevelse med at springe ud som voksen:

De heteroseksuelle relationer, jeg havde, de døde ud. Det var ikke fordi... Selvfølgelig var der enkelte, som så bare simpelthen trak sig, og jeg oplevede da noget uvilje. Jeg kunne pludselig ikke komme på ferie og være, hvor jeg plejede, fordi dem, der lånte mig deres sommerhus, de ville ikke have jeg var nede på deres strand, for sådan noget kunne man ikke have. Så der var nogle sociale tab. Men på den anden side så var gevinsterne laaangt større for mig. Og ja, gevinsten var at færdes i det lesbiske miljø.

Forventningen om tab kan dog affholde de ældre, der lever skjult med deres identitet, fra at springe ud – særligt hvis de udelukkende har adgang til heteroseksuelle sammenhænge. Viktor (74 år) er overbevist om, at han vil miste sit netværk, der hovedsagelig består af heteroseksuelle venner, hvis han er åben om sin seksuelle orientering. Det skyldes ifølge Viktor vennernes fordomme og homofobi: ”Altså, ’at man ikke er normal, når man er bøsse’. Sådan tror jeg, de tænker”.

FAMILIER VI FØDES IND I

I Danmark er håbet om at bevare tætte familierelationer vævet ind i fortællingen om det gode ældreliv (Nielsen, 2006). I lighed hermed viser Ældre Sagens Fremtidsstudie fra 2015, at den nærmeste familie udgør en hjørnesteen i mange ældres tilværelse. I studiet mener mere end otte ud af 10 mellem 50 og 89 år, at familien er vigtigst i forhold til deres identitet, mens syv ud af 10 oplever familielivet som ”lykkebringer” (Ældre Sagen, 2015). Et kvantitativt studie foretaget af Institut for Folkesundhed viser imidlertid, at ældre homo- og biseksuelle personer er mindre tilbøjelige til at have kontakt til familie, de ikke bor sammen med, end deres jævnaldrende heteroseksuelle. 6% af de heteroseksuelle respondenter over 60 år har sjældent eller aldrig kontakt til deres familie, mens det samme gælder for 10% af homoseksuelle og 25% af biseksuelle respondenter (SIF, 2015).

Trods denne tendens har flere af de interviewede ældre i forskellig grad kontakt til deres slægtsfamilie. Aksel (65 år) og Birgit (69 år) har eksempelvis et godt forhold til deres søskende, som de taler med, når der er større problemer. Slægtskabsrelationer kan dog være både besværlige og kærlige, distancerede og tætte. Afgørende for de ældres forhold til familiemedlemmer er blandt andet i hvilken grad, de føler, at deres homo- eller biseksuelle identitet og livsstil anerkendes. At springe ud over for slægtsfamilien er derfor en skelsættende begivenhed, som forinden kan medføre bekymringer for afvisning eller skuffelse. Ellen (65 år) mødte heldigvis forståelse og accept fra både sin mor og bror, da hun sprang ud for nogle år siden, men tvivler på, at hendes nu afdøde far ville have håndteret det på samme måde:

Jeg var selvfølgelig hundehamrende angst for at fortælle min mor det – og for, hvordan hun ville tage det. Men hun tog det pænt, tilsyneladende. Og jeg har heldigvis ikke min far mere. Eller jeg tror ikke, at han ville have kunnet klare det. Fordi... det er ikke normalt [at være lesbisk]. Jeg har altid været fars pige, og for ham var jeg bare det bedste. Og jeg tror, at det ville have knust ham helt, at der så var en fejl ved mig. Fordi det ville han betragte det som.

Homo-negativitet i nærmiljøet eller forventningen herom kan få stor betydning for, hvordan familierelationer udvikler sig. Hvor flere ældre har oplevet at blive accepteret og ved, at de er ønskede i deres slægtsfamilie, har andre kæmpet for at blive anerkendt, særligt de der sprang ud i de tidlige voksenår. Eksempelvis forbød Bentes (68 år) forældre hende at dukke op med en kæreste, da hun som 23-årig sprang ud som lesbisk, ”Fordi det var noget med, hvad naboerne så ville tænke”. Tilmed var det i starten svært for Bentes dengang 4-årige datter at forholde sig til en lesbisk mor:

Hun syntes, det var meget unormalt. Måske har hun fået det fra min far og mor, fordi hun har jo været der hver anden weekend, når jeg skulle arbejde. Så det var lidt svært på et tidspunkt med det. Men det kom hun over, trods alt.

Selvom det også efterhånden blev nemmere for Bentes mor at forholde sig til hendes homoseksualitet, valgte Bente dog at holde hende ude af den del af sit liv. Heller ikke Peters (69 år) far kunne acceptere en søn, der sprang ud som bøsse og reagerede ved at afvise Peter: ”Han ville overhovedet ikke se mig”. Kontakten blev dog genetableret takket været Peters mor, og forholdet til faren blev med tiden bedre⁶. Alligevel fornemmer Peter, at det ”ikke er helt overstået endnu”, og mener, at hans far stadig har svært ved at acceptere sin homoseksuelle søn, og det er derfor ikke noget, de drøfter. Selvcensur ses også hos andre som en måde at håndtere uforstående familiemedlemmer og styre uden om potentielle konflikter.

⁶ At deltagernes anstrengte relationer til forældre tit består, kan skyldes, at det kulturelt set betragtes som en dyd at fastholde blodsband, som i modsætning til andre relationer forventes at kunne udholde ødelæggelse og krænkelser (Bromseth, 2013).

Andre gange har det at bryde eller reducere kontakten til uforstående familiemedlemmer været en strategi i korte eller lange perioder. Issa (76 år) beretter om en distanceret relation til sin søster i Tyskland. Selvom de nogle gange skyper sammen, så er de meget forskellige, og særligt det, at Issa er lesbisk, udfordrer relationen. Hvis Issa på Facebook refererer til lesbiske, så oplever hun eksempelvis, at der ikke kommer en respons fra familien – kun fra hendes lesbiske, politiske veninder:

*Jeg har opdaget, at efter min mor døde, så besøgte jeg ikke min familie i Tyskland mere. Fordi jeg har aldrig oplevet, at de har bakket mig op som lesbisk. Min MOR gjorde. Men hvis jeg nævner noget om det på Facebook, så kommer der ALDRIG en reaktion fra dem. Min søster og svoger, de forholder sig ikke til **mit** liv på det plan. Slet ikke. Så sagde jeg til min søster, at det var jeg sur og stødt over. Og så undskyldte hun. Men så er det jo sket andre gange, når jeg har lagt noget op. For eksempel om alle de lesbiske, der myrdes over hele verden. Men INGENTING fra min familie! Derfor har jeg det sådan, at den dag jeg dør, så skal de ikke arve så meget som én af mine ting. Det fortjener de ikke.*

Selvom Issa her udtrykker frustration over sin slægtsfamilie, nægter hun at lade familien diktere sit liv: ”Det er ligesom – det bliver pakket væk. Jeg tror, det er noget, jeg har lært mig at gøre. For ikke at blive såret”. At møde manglende forståelse, når man åbner sig om sit homo- eller biseksuelle liv, kan således præge tætheden i familierelationer. Omvendt kan graden af tæthed også være afgørende for, om det synes meningsfuldt at være åben. Niels’ (69 år) relation til hans søster er god på den måde, at han kan regne med at modtage hjælp, hvis han bliver syg. Niels er ikke sprunget ud over for sin søster, men har overvejet det: ”Der er jo en side af mig, hun ikke kender, og jeg synes på en måde, det er lidt uærligt”. Alligevel er han i tvivl om, hvorvidt han vil gøre det, da han ikke vurderer det som relevant for deres relation: ”Vi ved, hvor vi har hinanden, men vi er jo ikke på den måde fortrolige eller nære”.

BRUDE BÅND

Hvor flere ældre beretter om en distanceret, men vedblivende relation til familiemedlemmer, har andre oplevet, at kontakten blev brudt, fordi deres seksuelle orientering er kommet til at repræsentere en negativ ’andethed’. At leve homo- eller biseksuelt har for nogles vedkommende betydet, at de er blevet set som underlige eller sågar ’farlige’. Eksempelvis har Bente (68 år) længe haft en anstrengt relation til sine to søskende: ”De kan ikke rigtig acceptere mit liv. Det har de aldrig kunnet. Slet ikke min lillebror! Så vi har ingen kontakt. Sådan er det”. Ifølge Bente er årsagen, at broren aldrig accepterede hendes eks-kæreste, som derfor ikke var velkommen, når der blev afholdt familiearrangementer:

Jeg kan huske, at da min søsters dreng skulle døbes, så skulle jeg til barnedåb og tog jo min kæreste med. Og det skulle jeg aldrig have gjort. Og da så min lillebrors dreng skulle døbes, så ringede han og sagde: ’Nu skal det samme jo ikke ske som til Emils barnedåb!’ – dvs. at jeg skulle ikke tage nogen kæreste med. Og hans kone har jeg haft sådan en oplevelse af, at hun var bange for at være alene med mig. Så vi har ikke noget kontakt. For to år siden skrev jeg, at jeg kunne godt tænke mig, at vi kunne mødes og drikke en kop kaffe engang imellem. Men det kunne vi ikke. Det var han ikke interesseret i.

Tilsvarende har Søren (65 år) oplevet en fremmedgørelse, og han har derfor svært ved at identificere sig med sin familie: ”Nej, jeg har altid følt mig mere eller mindre uden for. Og underlig i forhold til dem. Og det blev jo ikke bedre af, at jeg blev bøsse”. Eksempelvis oplevede han flere kusiner trække stikket, ”fordi det kunne de simpelthen ikke lige... det var sgu for mærkeligt det der – og ’Aj, han er sgu blevet for bøsset – det gider vi ikke at sidde og se på’ ”. Ifølge Søren accepterede hans fire søskende det på papiret, da han sprang ud, men siden da har de ikke været imødekommende: ”Jeg synes ikke de... det er ligesom om, at det er noget, man forbigår i dyb tavshed”. Lillebroren har tilmed reageret ved at bryde kontakten:

Han har aldrig snakket med mig siden faktisk. Overhovedet ikke. Selv til fester. Nu kommer han heller ikke til fester mere, fordi han er blevet for syg. Men han gik og bildte sig en masse ind omkring, hvordan jeg havde været over for hans legekammerater, da vi var små. Han bilder sig ind, at jeg har været sammen med dem seksuelt og sådan nogle ting der – og det er HELT hen i vejret, det er febertåger! Men der har han kørt det hen, og det har så udviklet et had hos ham over for mig.

Omvendt har Søren også svært ved at acceptere sine søskende og mener, at han passer meget dårligt ind, ”fordi det ER heller ikke en familie, der siger mig så voldsomt meget”. Det anstrengte søskendeforhold må også ses som en konsekvens af at vokse op med en voldelig far. Som Søren fortæller: ”Det var traumatisk for os alle sammen. Og jeg tror også, at det er derfor, vi har den der... vi er så dysfunktionelle i forhold til hinanden”. Hvor mange deltagere kommer fra velfungerende hjem, har nogle ligesom Søren oplevet dysfunktionelle familiemønstre i deres tidlige år. I de ældres fortællinger hænger brudte familierelationer typisk sammen med en konfliktfyldt opvækst, hvor negative reaktioner på deltagernes homo- eller biseksualitet senere i livet kan gøre i forvejen anstrengte relationer endnu sværere.

AT REORIENTERE SIG MOD SLÆGTSFAMILIEN

At bryde med heteronormen behøver dog ikke at være distanceskabende i forhold til slægtsfamilien. Eksempelvis beretter nogle deltagere om, at de med tiden er kommet til at repræsentere en positiv ’andethed’, hvilket har åbnet for en dialog – særligt med de yngste familiemedlemmer – omkring det at gå igennem livet på en anden måde. Andre, som Herdis (72 år), har oplevet, at deres slægtsfamilie har fået anden eller større betydning i alderdommen. Herdis var i 11 år gift med en mand og turde ikke fortælle, at hun var lesbisk: ”Jeg tænkte, ’nå, men jeg mister hele min familie, hvis jeg siger det’”. Samtidig led hun af en stofskiftesygdom, der gjorde, at hun let tog på i vægt og derfor blev mobbet i skolen, mens moren forholdt sig kølig over for Herdis: ”Så mit selvværd var meget lavt. Og ja, der var aldrig nogen der støttede mig i, at jeg var god nok”. Kombinationen af en intern konflikt i familien, og det at Herdis senere sprang ud som lesbisk, resulterede i, at hun havde en pause fra familien i 20 år, fordi de ikke ville se hende. Kun til højtiderne blev Herdis mindet om den manglende kontakt til familien: ”Men jeg fik jo så hele kvindebevægelsen i stedet for, så det har ikke været noget stort savn”. Alligevel tog hun en dag initiativ til at reetablere kontakten:

Jeg skrev for 10 år siden et brev til min lillebror – at han skulle bare vide, at trods afstanden, så holdt jeg rigtig meget af ham, selvom vi nok ikke skulle ses. Men så skrev han tilbage, at ’jeg vil da rigtig gerne se dig’. Og det lyder dumt at sige, at de stadigvæk er lidt fremmede for mig, men jeg er jo ikke sådan ”vokset op” med dem. Og pludselig var der de der så igen – og min brors datter og søn har fået børn, så der var jo syv dejlige unger i familien. Og de elskede mig lige med det samme. Så nu har jeg det på den måde, at jeg tager det gode, jeg får, og så lader jeg alt det andet ligge. Og det er blevet meget nemmere at være mig!

Slægtsfamilien kan således blive vigtigere med alderen. Birgit (69 år) oplever hos sine veninder fra kvindebevægelsen, at mange har familier og er begyndt at tale om deres søskende og forældre: ”Altså, hvor det blodsbeslægtede er blevet vigtigere gennem livet”. En tendens som Birgit også kender fra sig selv:

*Fordi jeg **har** jo en valgt familie, og det er jo mine gudbørn og deres forældre. Men jeg mærker også selv, at det er vigtigere for mig at have kontakt med min storebror nu, end da jeg var femogtyve eller tredive. Da brugte jeg ikke meget krudt på det, det gjorde jeg ved gud ikke. Han var med til fødselsdage og sådan noget – og vi **havde** kontakt, men så vigtigt var det sgu heller ikke at ringe og få snakket. Det er MEGET mere vigtigt nu.*

Familierelationer kan således ændre sig over tid – nogle træder i baggrunden, men kan få betydning igen senere i livet. Det betyder dog ikke, at den tilvalgte familie mister sin værdi. Eksempelvis flyttede Birgit ind hos nogle venner, da hun slog op med sin kæreste: ”Så den valgfamilie, den ER der”. Alligevel kan den tilvalgte familie og slægtsskabsrelationerne have forskellig værdi:

*Jeg ved jo også med nogle ting, der er min bror der altid. Og indimellem så kan jeg også godt blive bange for at miste ham. For et par år siden var der noget med, at han havde dårlige lunger. Og der kan jeg jo godt få den der fornemmelse af... at når han dør, så har jeg altså kun en nevø og niece tilbage. Men så har jeg min valgfamilie. Men der er et eller andet med det der blodsfamilie. Og der er **noget**, man har haft sammen – man kommer af det samme. Så der er et eller andet fællesskab der, som... i hvert fald i nogle særlige situationer bliver aktiveret.*

Tilsvarende fortæller Ellen (65 år), der er ufrivilligt barnløs og kun har sin mor og bror tilbage, at hvis der kommer en dag, hvor de ikke længere er her, ”så kan det godt være, at der kommer et eller andet, hvor man synes, at man lidt er rosinen i pølseenden”. Hos nogle af de interviewede tillægges det biologiske bånd altså en vis værdi, blandt andet som et fast holdepunkt gennem tilværelsen, der forbinder fortid og nutid, men også fremkalder bekymringer for at stå alene tilbage.

KONFLIKTER MED BØRN

Selvom studier viser, at ældre homo- og biseksuelle oftere lever uden børn sammenlignet med heteroseksuelle, så har flere deltagere fået børn gennem tidligere partnerrelationer. En relation kan af mange forskellige årsager være betydningsfuld, men ikke nær. Selvom de fleste tillægger stor værdi til deres børn, varierer relationerne fra at være meningsfulde til konfliktfyldte. Sidstnævnte er i nogle tilfælde en konsekvens af de valg, der blev truffet i forbindelse med et brud med en med-forælder. Enkelte kvinder i undersøgelsen refererer blandt andet til sig selv som ravnemødre: kvinder der ikke har boet sammen med deres børn og har måttet acceptere ulige vilkår i kontakten til dem. I sådanne tilfælde har deltagernes forhold til deres børn været kendetegnet ved konflikt og savn. Agnete (80 år) blev fx skilt fra sin mand, da hun var midt i trediverne, og sammen besluttede de, at deres fælles børn skulle blive boende hos faren, så de kunne beholde deres kammerater – noget der kom til at koste Agnete dyrt psykisk:

*Jeg flyttede i en lejlighed ikke så langt derfra, og så var aftalen, at de så skulle komme på besøg. Dengang var der ikke noget, der hed delt forældremyndighed, så jeg måtte jo faktisk afgive forældremyndigheden, så... det **blev** hårdere, end jeg havde regnet med. Fordi så blev man jo ravnemor. Og på den tid var det jo slet ikke accepteret, at børnene blev delt eller noget, vel. Og jeg blev frosset ude i den provinsby, jeg boede i – sådan socialt. Alle vores venner de vendte simpelt hen ryggen til.*

Agnete greb derfor muligheden for at arbejde i udlandet og tog væk i to år, hvilket havde negative konsekvenser: ”Det var godt for mig, men det var ikke så godt for min yngste pige, så det har hun vist aldrig rigtig tilgivet mig, tror jeg”. Hvor der ikke var problemer med de to ældste børn, har Agnete haft en vedvarende konflikt med sin datter:

*Og vi **har** prøvet, om vi kan... Ja, vi har et rimeligt forhold til hinanden nu, men der har været flere år, hvor hun overhovedet ikke har villet se mig. Og det er heller ikke sådan, som jeg havde håbet på. Så det er meget svært. Det er nok det, der plager mig mest her i min alderdom.*

Også Viktor (74 år) har to voksne børn, men kun kontakt med sin datter, da forholdet til sønnen har været konfliktfyldt siden skilsmissemis fra børnenes mor. Han har flere gange forsøgt at række ud, men uden held. Viktor lever desuden skjult med sin identitet som bøsse og afstår fra at springe ud, fordi han bevarer håbet om en potentiel relation til sit barnebarn, og idet han fornemmer en vis homo-negativitet fra sin søn:

Min søn på 40 år nu, han er homofob, det er han. [Med] hele hans foragt over for homoseksuelle. Og mit barnebarn bliver snart 12 år, og så kan man jo få samkvem, og det ved jeg ikke, om jeg skal gøre. Det er vel derfor... Hvis jeg skal have samkvem med hans søn, så skal han i hvert fald ikke vide, at jeg er bøsse. For ellers så ville han jo sætte himmel og jord i bevægelse, ikk'? At skulle sende sin egen søn herved til en farfar, der er bøsse...

Anden forskning viser tilsvarende, at forholdet til voksne børn er afgørende for kvaliteten af relationen mellem homo- og biseksuelle bedsteforældre og deres børnebørn. Fordi de voksne børn fungerer som gatekeepers, bliver deres holdninger til homoseksualitet tit styrende for, hvor meget kontakt bedsteforældrene har til deres børnebørn (Orel & Fruhauf, 2013; Orel, 2014). I tilfælde hvor voksne børn har et negativt syn på homoseksualitet, kan det yderligere få den konsekvens, at bedsteforældrene ikke springer ud, fordi de frygter at miste kontakten til børnebørn (Allen & Roberto, 2016) – som det ses hos Viktor. Selvom nogle få i undersøgelsen nævner, at deres homo- eller biseksualitet har skabt en distance til deres børn (se kapitel 6), er det dog langt fra tilfældet for alle, og de fleste har positive relationer.

AT MISTE RETTEN TIL SIT BARN

Hos andre af de interviewede ældre har forholdet til en med-forælder været afgørende for relationen til egne børn. Enkelte kvinder nævner konflikter omkring donorbørn, da tidligere konstellationer har skabt ulige rettigheder i forhold til det enkelte donorbarn og forfordelt den forælder, der har født det. Da Janne (69 år) og hendes eks-kæreste ønskede at få et barn sammen, som eks-kæresten skulle bære, var Janne modvillig, fordi hun ikke ville få samme juridiske ret⁷ i forhold til barnet:

*Registreret partnerskab var blevet indført der, men det gav ikke adgang til børn. Det var først senere, at man så kunne få registreret, at der var et barn. Eller at partneren – at **jeg** kunne få lov til at adoptere barnet, sådan at det var vores fælles barn. Derfor sagde jeg, at det er jeg ikke interesseret i, fordi jeg risikerer jo at miste mit barn. Jeg har jo ingen juridiske rettigheder over det barn.*

Alligevel valgte Janne at blive med-mor og få et donorbarn med sin eks-kæreste. Men forældreparret gik senere fra hinanden, og efterfølgende mistede Janne kontakten til sin søn, fordi hun ikke var juridisk med-mor. Til trods for flere forsøg på at komme i kontakt med sønnen, måtte hun til sidst erkende, at hun havde mistet sin søn, som hun i dag ikke har set i tyve år:

*Det gik pludselig op for mig – 'Gud, hun vil ikke lade mig se ham!' (bliver rørt). Ja, det er nok en af de der ting, der... ja, er meget smertefuldt... Og det var faktisk sådan, at jeg gik jo ind og var en ORDENTLIG med-forælder. Det var jo **mig**, der bar rundt på ham – når jeg gik i haven, så havde jeg ungen med i slyngen på ryggen. Så jeg har i bogstavelig forstand selv båret ham, kan man sige. Og det gør jo, at man bliver meget, meget knyttet til et barn.*

Også enkelte mænd i undersøgelsen beretter om at miste retten til deres børn. Peter (69 år) blev som ung gift med en kvinde, selvom han var klar over, at han var tiltrukket af mænd, ”men dengang gik man jo ikke og råbte så meget op”. Efter brylluppet i 1976 købte de hus, og Peter færdiggjorde sin uddannelse som bygningskonstruktør. Alt kørte på skinner, indtil han forelskede sig i en mand:

Jeg rendte jo ind i en sød fyr i København. På det tidspunkt var min kone gravid og ventede vores datter. Men jeg blev så glad for ham, så jeg kunne slet ikke... jeg kunne ikke blive ved med at leve det dobbeltliv der. Så jeg måtte hjem og fortælle, som det var, og det var jo mere end en katastrofe. Hun var ved at drukne sig selv. Det var uhyggeligt. Og da vores datter blev født, så holdt hun jo krampagtigt fast på hende. Igennem ministeriet og hendes svoger fik jeg sgu at vide at... at jeg kunne ikke få samkvensret. Hvor de brugte den begrundelse, at der var gået for lang tid, inden jeg havde set min datter. Men jeg havde jo ikke haft nogen mulighed, for hun gemte hende jo væk?

Konsekvensen blev, at Peter ikke havde kontakt til sin datter og måtte skubbe det i baggrunden: ”Jeg var nødt til at sige, ’hvad du ikke har set, det savner du heller ikke’”. Først da datteren som 31-årig kontaktede ham, fik de en relation. Det betyder, at Peters forhold til sin datter i dag er kærligt, men distanceret, for ”det er jo ikke lang tid, jeg har kendt hende”, som han siger. Tilsvarende fortæller Niels (69 år) om forholdet til sin søn, som han aldrig fik mulighed for at opbygge en relation til grundet en konflikt med barnets mor:

Vi boede vel sammen i et lille års tid, men så gik det i stykker. Så flyttede hun og tog selvfølgelig drengen med. Og samkvem kunne der slet ikke være tale om. Dengang var reglerne jo nogle andre – det undersøgte jeg. Jeg var i statsamtet, hvor jeg fik at vide, at det der tæller, det var den tid, man havde haft sammen med barnet efter fødslen. Men han er først født, efter vi flyttede fra hinanden. Så... så jeg har ikke boet sammen med den dreng nogensinde, vel? Og derfor havde hun al retten.

⁷ Danmark har siden 2010 tilladt par af samme køn at adoptere. Tidligere var det kun muligt at stedbarnsadoptere, hvorfor rettighederne for ikke-biologiske forældre var begrænsede.

Niels beskriver det som hævn fra morens side, at han blev nægtet kontakt med sin søn – noget der var smertefuldt: ”Han er jo mit kød og blod, og det har gjort ondt hver eneste gang, jeg har tænkt på ham”, siger han. Det var derfor til Niels’ store glæde, at sønnen for fem år siden skabte kontakt som 23-årig til trods for, at de har forskellige forventninger til relationen. Hvor Niels har et brændende ønske om at opbygge en nær relation til sin søn og indtræde i rollen som far, søger sønnen ifølge Niels ikke en far. Den foreløbige kontakt har været på et minimum, hvilket Niels har svært ved at acceptere:

Jeg vil jo have den dreng, jeg aldrig har haft. Men det er også gået op for mig, at han skal have noget tid. Så hen ad vejen bliver man mere voksen. For på et tidspunkt var jeg nok lidt for emsig, det kunne ligesom ikke ske hurtigt nok. Og der tog jeg mig selv i nakken og sagde, ’det må være på hans præmisser, og jeg må være glad for det, jeg får’.

Selvom Niels ikke får den forældre-barn-relation, som han ønsker, er han alligevel håbefuld i forhold til at realisere en familierelation på sigt: ”Det kan godt være, at han ikke har brug for en far, men det kan jo være, han på et tidspunkt får brug for en farfar”.

BØRN MAN ’ADOPTERER’

De interviewede ældre fortæller, hvordan de ønsker og forsøger at skabe forbindelser til yngre mennesker. De afsøger andre muligheder for at etablere meningsfulde ’familierelationer’, som træder i stedet for egne børn. Selvom det var smertefuldt for Janne (69 år) at miste sin søn, har hun eksempelvis været i stand til at udforske nye relationer:

Det har jeg lagt bag mig. Det fylder nu, hvor jeg taler om det – og som du kan se, bliver jeg stærkt berørt. Men så må jeg sige, ’okay, når jeg har en søn, som ikke vil have mig, så går jeg ud i verden og finder mig nogle andre børn’. Så jeg er gået ud og har fundet en lille syrisk familie, der bor i Køge. Det er lidt langt væk, så de måtte godt bo lidt tættere på.

Janne viser et billede af en lille familie med to børn på 9 år og 14 år og forklarer, hvordan hun tilfældigt kom i snak med deres mor på biblioteket for halvandet år siden og tilbød at hjælpe hende med at lære dansk: ”Og så ringer vi sammen hver dag, og så siger jeg, ’forstyrrer jeg?’ – ’nej, du forstyrrer ikke mig!’”, griner Janne. Sidenhen har hun knyttet et stærkt bånd til resten af familien:

De ved alt om mig. Og de ved godt, at jeg er lesbisk! Det har de håndteret fint, der har ikke været noget der. Så de fremgår nu i mit testamente. Og jeg har lige foræret det ældste barn en guitar, fordi så kan hun lære at spille på den.

Richard (85 år) har også erfaret, hvordan gode relationer med yngre mennesker kan bidrage til en følelse af at være forbundet og af at give noget videre. Richard immigrerede for 40 år siden til Danmark og bor nu i en mindre by på Fyn. Han har med alderen brændt mange broer i sit netværk og ser ikke længere sin familie, der bor i England, inklusiv en søn fra en affære med en gift kvinde. Til gengæld har Richard – med egne ord – ’adopteret’ en 28-årig homoseksuel mand fra Ghana, Jacob, som han støtter økonomisk. Richard tog Jacob under sine vinger for otte år siden, og de har fået stor betydning i hinandens liv. De er i daglig kontakt via Skype, og Richard forklarer, at han med årene er blevet ”99 procent fokuseret på Jacob”.

Andre deltagere har aldrig selv fået børn, men har ad andre veje etableret bånd til yngre. Aksel fortæller eksempelvis om Malthe på 11 år, som han har mødt gennem sit frivillige arbejde i lokalområdet og nu tilbringer tid med regelmæssigt: ”Han ringer til mig, det er næsten hver dag om aftenen, ’Kommer du ikke lige over til kaffe?’, og det gør jeg så”. Aksel har også en god relation til Malthes mor, og på sin vis har han fået status som reservefar i familien:

Malthes far er ikke tilstede i knægtens liv, for han gider ikke at være sammen med ham. Så han mangler den der forbindelse, ikk'? Og det giver jeg ham gerne, fordi jeg har da også et ønske om at dele ud af både min kærlighed til andre mennesker, men også af min viden. Lære ham, hvordan man bruger en hammer. Sådan helt almindelige dagligdags ting. Så jeg nyder også at være sammen med ham.

Efterhånden er det kendt i byen, at Malthe ofte er med, når Aksel foretager sig noget. Selvom relationen er problemfri, kan Aksel dog være nervøs for, hvad andre tænker om deres forhold:

Førhen der har jeg jo været meget sådan påpasselig med, hvordan jeg, hvad skal man sige, var sammen med børn. Om det så er rigtigt eller forkert, eller om det er min fordom, at folk i almindelighed sætter lighedstegn mellem os bøsser og pædofile, det ved jeg ikke. Og det er jeg altså ikke, vel. Men hvad tænker folk? Jeg kan ikke lade være med at tænke på, hvordan andre ser på det.

Studier understøtter, at samværet mellem børn/unge og ældre både i og uden for familien er gavnligt, fordi mødet med yngre mennesker giver ældre mulighed for at holde sig i gang, vise omsorg, tage ansvar og se tingene i et nyt perspektiv (Institut for Lykkeforskning, 2016). Som ovenstående eksempel illustrerer, kan der dog opstå tvivl om legitimiteten af særligt homoseksuelle mænds relationer til børn, der ikke er deres egne. Hvordan de mandlige deltagere indgår i og oplever intergenerationelle relationer styres fx af en vedvarende stereotyp om, at ældre bøsser er 'seksuelle rovdyr', der jagter unge mænd, samt af en gammel myte, der kobler pædofili med homoseksualitet. Typisk har ældre bøsser og biseksuelle mænd levet i en tid, hvor de er blevet afskrækket eller måske lovligt forhindret i at have kontakt med børn og unge pga. den falske antagelse, at pædofili er indlejret i homoseksualitet (Wight et al. 2015). Dette kan livet igennem skabe bekymring og komplicere kontakten til yngre generationer.

OPSAMLING

Mange deltagere bekræftes og henter forståelse, nærvær og omsorg inden for rammerne af tilvalgte relationer såsom eks partnere og venner. Vævet ind i manges fortællinger er også referencer til søskende, forældre og egne børn, som på godt og ondt har betydning i alderdommen. Slægtskabsrelationer kan levere støtte og tilhørsforhold, men de kan også være fraværende, anstrengte, sårende og distancerede – og sågar brydes. I flere tilfælde er dette en direkte eller indirekte konsekvens af de ældres seksuelle orientering og livsstil, fx kan homo-negative attituder fra familiemedlemmer have en ødelæggende effekt på tætheden i en relation. Det at følge en alternativ livsrute kan altså påvirke familierelationer negativt. Brud behøver dog ikke at være endegyldige. Sjældent er det et spørgsmål om, at de ældre ingen kontakt har til deres slægtsfamilie, men nærmere om kvaliteten af disse relationer. Hvor meningsfulde og nære relationer blandt andet er betinget af at opleve accept for en homo- eller biseksuel identitet, kan modstand og homofobi eller forventningen herom forringe tætheden i en given relation. Derudover kan frygten for at blive afvist skabe bekymring og holde nogle ældre homo- og biseksuelle tilbage fra at springe ud overfor deres familie (og heteroseksuelle venner). Det varierer således, hvordan deltagerne forholder sig til bl.a. søskende og forældre, men det er kendetegnende, at livet som ældre rummer refleksioner over kvaliteten af disse forhold – og for nogle et savn eller en vedblivende uforløsthed.

Lidt over halvdelen af de interviewede ældre har børn fra tidligere parforhold. Hos nogle er relationen god, mens den hos ni deltagere er præget af fravær eller konflikt med deres voksne børn eller den anden forældrepart. Nogle har tidligt i børnenes liv mistet retten til samkvem pga. uoverensstemmelser og brud med en med-forælder, mens andre har mistet kontakten eller tætheden med deres børn i løbet af livet. I disse tilfælde har børn været og er stadig en kilde til sorg og savn. Andre ældre har aldrig fået børn. Flere af deltagerne uden børn eller med svære forældre-barn relationer har imidlertid skabt bånd til andre yngre mennesker og derigennem fået mulighed for at indgå i en anderledes version af forælderrollen. Ældre homo- og biseksuelles nære omgangskreds kan således inkludere en blanding af relationer, der er baseret på slægtskab og tilvalg – herunder eks partnere, venner, biologiske og adopterede børn, LGBT- eller kønspolitiske fællesskaber, men også accepterende dele af slægtsfamilien. Hvem, der står de ældre nærmest, er dermed ikke givet på forhånd og kan udvikle sig gennem livet.

KAPITEL 6

En håndsækning i alderdommen

Ved sygdom eller svækkelse får ældre øget behov for hjælp til at klare hverdagen og bliver dermed mere afhængige af andre. Dette skaber bekymring, også blandt de interviewede. Eksempelvis er Agnete (81 år) bange for at falde igen og miste sin mobilitet, mens Helge (86 år) er bekymret for, at hans KOL forværres, så han ikke længere kan klare sig selv. Selvom mange homo- og biseksuelle ældre har et godt helbred, viser et amerikansk litteraturstudie, at der i denne ældregruppe er højere risici for handicap, sygdom og fysiske begrænsninger end i den øvrige befolkning (Choi & Meyer, 2016). Også en rapport af Statens Institut for Folkesundhed (2015) viser, at ældre seksuelle minoriteter oftere rammes af langvarig sygdom end heteroseksuelle. Blandt 60+-årige angiver 56% af homo- og biseksuelle respondenter langvarig sygdom i forhold til 46% af de heteroseksuelle (SIF, 2015). Noget tyder derfor på, at der af homo- og biseksuelle kan være en højere andel, der får behov for støtte i alderdommen. Hvordan deltagerne forholder sig til dette scenarie, og hvor de regner med at få hjælp, har betydning for deres bekymringer og håb for fremtiden. Dette kapitel analyserer de ældres forhold til at modtage og yde uformel støtte⁸. Hvor nogle har rig mulighed for at hente hjælp i deres omgivelser, kan andre frygte, hvem der skal passe på dem, hvis de ikke længere er i stand til at klare sig selv.

INDIVIDUELLE RESSOURCER OG HANDLEKRAFT

Hos nogle af de ældre er kroppen begyndt at svigte, og behovet for støtte presser sig på. Det kan være svært at acceptere, når man har været vant til at klare sig alene, som deltagerne i denne undersøgelse oftest har. Til trods for at Helge (86 år) er svært udfordret af sin KOL, modtager han kun hjælp til rengøring, for som han forklarer: ”Jeg har svært ved at bede om hjælp, fordi jeg er stædig og synes, at jeg selv kan – det har jeg altid været vant til”. Når kroppen ikke længere kan det, den plejede at kunne, kræver det en vis stædighed at bevare daglige funktioner – som når Helge hver dag kæmper sig forpustet ned fra fjerde sal for at handle ind.

Det kræver kreativitet og energi at finde løsninger i omgivelserne. Nogle af de ældre håndterer behovet for ekstra støtte ved at række ud i et homoseksuelt miljø – nogle gange til fremmede. Richard (85 år) bor alene og har flere skavanker, der gør, at han har svært ved at holde sin lejlighed ren. Han savner besøg, men synes, at det er pinligt at invitere mennesker ind i lejligheden. Indtil videre har han sagt nej til at modtage hjælp fra kommunen, og som han gentagne gange understreger under interviewet, har han intet bagland, der kan træde til. I stedet bliver det for Richard en mulighed at række ud på en online platform som Boyfriend.dk, der udgør en tilgængelig og velkendt ressource. Her søger han nu en fast rengøringshjælp. Derudover er Richard god til at finde nye måder at løse udfordringer i hverdagen, som da han en dag konstaterer, at han ikke har luft til at holde sit køkkengulv rent. Som løsning har han indtil videre lagt et tæppe ud, så han ikke behøver at vaske gulvet så ofte.

Andre prøver at være på forkant og forbereder sig på dagen, hvor de eventuelt ikke kan det samme mere. Ellen (65 år) bor alene i et stort hus og planlægger at flytte i et etplanshus, som er nemmere at bevæge sig rundt i, og som ikke kræver så meget vedligeholdelse. Hun forklarer: ”Jeg prøver at gøre mig lidt mere uafhængig af sådan noget, så det er nemmere for andre at komme og hjælpe”. Nogle deltagere har sørget for at have et økonomisk råderum, så de kan købe sig til en privat støtteordning i tilfælde af, at de ikke får tilstrækkelig hjælp fra kommunen eller deres nærmeste. For Agnete (81 år) vil det eksempelvis blive svært at håndtere, hvis hendes førlighed bliver dårligere, så hun ikke længere kan gå ture:

⁸ Almindeligvis skelner man mellem to former for støttesystemer: formel støtte omfatter de ydelser, der varetages af professionelle, uddannede personer, mens uformel støtte omfatter den hjælp, der ydes af personlige netværk som familie, venner og naboer.

Der tror jeg specielt, at jeg kommer til at tænke på min afdøde datter. Jeg kan huske, dengang hun døde, der tænkte jeg: Hvem skal så køre mig i kørestol, når jeg bliver gammel? Hende forbandt jeg med, at hun ville være den, der kom, hvis jeg bare sad og ikke kunne noget. Sådan har jeg det ikke med andre nu – at jeg ville vide, at de ville komme og køre mig en tur, vel. Jeg tror bestemt, at flere ville gøre det, hvis jeg bad dem om det. Men... der ville jeg virkelig være nødt til at bide det i mig og sige: 'Ved du hvad, jeg trænger virkelig til at komme ud en tur og se på erantis'.

Selvom Agnete mener, at der er flere i hendes omgangskreds, som gerne træder til, holder det hende alligevel tilbage, at hun aldrig har været god til at bede andre om hjælp: ”Jeg har altid prøvet at klare det selv”, som hun siger. Hvis det når dertil, overvejer hun at tage sagen i egen hånd og selv finde en løsning på det:

Det ville betyde rigtig, rigtig meget for mig at komme ud. Og der ville jeg nok have det sådan, at hvis jeg ikke selv kunne gå mine ture, så ville jeg finde en eller anden måde at komme ud på. Det tror jeg helt bestemt. Jeg ville nok finde en, jeg kunne betale for det.

Selvom de fleste deltagere har været vant til at klare sig alene, har nogle i lange perioder levet i parforhold og med en skarp arbejdsfordeling i hjemmet. Julius (85 år) levede i mange år sammen med en kvinde, inden han sprang ud som bøsse, og som han beretter: ”Det er jo lidt interessant ved at være bøsse, for så siger man jo, ’hvordan Søren skal du nu klare dig, når du ikke har en kone til at passe dig, og du har ikke det og det – og du vil gerne være dig selv?’”. For eksempel har Julius ikke de store færdigheder i et køkken, og når man bor alene, ”Så bliver det jo lidt et problem”. Dog har han fundet den løsning, at han er begyndt at spise dagligt på den lokale kro, hvor stamgæsterne er flinke, og maden kan gå an. ”Så der er jo sådan nogle udfordringer, og dem prøver man jo på, om man ikke sådan kan tackle, som de kommer”, som han siger.

STØTTE FRA ANDRE GENERATIONER

Alle kan få brug for at række ud, særligt hvis der opstår brud i livet forårsaget af sygdom og svækkelse. Bliver det aktuelt, regner flere af de ældre med at trække på deres personlige netværk. Nogle forventer at kunne bede om hjælp hos nevøer, niecer, gudbørn og egne børn. Blandt andet satser Viktor (74 år) på, at hans datter vil træde til, hvis han får brug for støtte, mens også Evelyn (75 år) har tæt kontakt med sine børn, som hun hjælper. ”Og det er helt sikkert, at hvis den er sådan helt muggen, så træder de til”, siger hun.

Ligesom hos andre ældre kan der blandt homo- og biseksuelle være en bekymring for, om de kommer til at ligge andre til last i den sene alderdom. Frygten for at være en belastning ses hos Lily (67 år). Til trods for at hun ved, at hun kan søge hjælp hos sine yngre veninder, er det ikke altid nemt at række ud. Da hun bliver spurgt, om hun kan kontakte nogen, hvis det kniber med at få hverdagen til at hænge sammen, svarer hun:

Ja, hvis jeg ringer... men det er jo det, jeg ikke rigtig gør. Aj, jeg gjorde det dengang, hvor jeg fik konstateret gigt i hoften. Der skal man vente nogle dage eller uger, før man får svar på, om man skal have en ny hofte. Og der var jeg lidt nede, og så ringede jeg lidt rundt. Og dem der bor rundt omkring i København, de sagde, 'Er det nu, vi skal komme? Bare sig til. Hvad har du brug for?' – og jeg sagde, 'Rolig nu! Rolig nu! – jeg venter stadig på svar'. Så det ved jeg: Jeg skal bare ringe, og så kommer de. Men jeg SKAL ringe. Og jeg kom engang til at sige, at jeg var lidt nede, og så sagde de 'Lily, det kan vi jo ikke vide, vel?'. Nej, og det var jo rigtig nok. Men det er det der med, at man ikke vil være til besvær.

Nogle bekymrer sig om afstanden til netværket. Helge (86 år) har ikke børn, men han har god kontakt til en niece i udlandet. Helges KOL gør, at det et spørgsmål om tid, før en flytning bliver aktuel – noget han gruer for. Udover at være glad for sin lejlighed, kan han ikke overskue en flytning, da han ikke ved, om der vil være tilstrækkelig hjælp fra kommunen, ”Fordi det er besværligt... selvom at de siger godt nok, at man får hjælp til at pakke og sortere ud”. Samtidig oplever han ikke at have nogen at trække på i sit netværk, da langt de fleste er jævnaldrende: ”Nej, det er nok lidt svært, tror jeg”, som han siger og fortsætter, ”Vil du da komme og hjælpe?”.

Andre ældre støder på problemer i forbindelse med børn, der juridisk set ikke er deres egne, og som ikke anerkendes på lige fod med traditionelle familierelationer i mødet med offentlige instanser. Birgit (69 år) har snakket med sine gudbørn om, at de ordner det praktiske omkring hendes begravelse, når det når dertil. Da hun ikke ønsker at lægge den økonomiske byrde på dem, har hun undersøgt muligheden for at søge begravelseshjælp⁹, men stødte i den forbindelse på en barriere:

Jeg har ikke egne børn, jeg har kun gudbørn. Og det er jo mere naturligt, at ens egne børn tager sig af en begravelse og er villige til at betale for den. Så jeg havde læst et eller andet sted, at man kunne få begravelseshjælp fra ATP. Derfor tjekkede jeg det på nettet. Og ja, din samlever, ægtefælle eller børn kan få et beløb udbetalt, hvis du dør – men du kan IKKE begunstige andre. Hvis du ikke har en partner og ikke har nogen børn, så går dine penge ind i en pulje til de andre. Så det var lige en af de der situationer igen, hvor jeg tænkte: 'Nå, hvad så?'

For nogle kan asymmetriske og anstrengte relationer på tværs af generationer indvirke på muligheden for og forventningen om at modtage hjælp ved behov. Selvom Niels (69 år) har en biologisk søn, har de aldrig haft en relation og kan ikke trække på hinanden: ”Jeg kender en fyr, der tilfældigvis er min søn, men jeg føler ikke, at jeg har en søn i den forstand”, som han udtrykker det. Omsorg er tit vævet ind i et system af sociale investeringer, hvor man over tid er noget for andre i håbet om at få noget tilbage, når man selv har behov. Det kræver dog et vist ønske fra begge parter om at indgå i en relation med de vilkår, og til trods for Niels’ forsøg på at række ud, så oplever han en søn, der ikke gengælder hans initiativ: ”Den går jo begge veje. Jeg skal give ham alt det, jeg kan give ham – men jeg forventer så også, at han giver mig lidt. Og jeg føler ikke, at han har givet mig ret meget indtil nu”.

Tilsvarende beretter Agnete (81 år), at hun ville ønske, at forholdet til hendes datter var anderledes. Som hun fortæller, har datteren aldrig tilgivet hende for at flytte fra familien i forbindelse med en skilsmisse (som beskrevet ovenfor), hvilket har skabt en anstrengt relation mellem de to. Alligevel tilbød datteren sin hjælp, da Agnete for et år siden faldt på gaden og i to måneder gik med rollator. Tilbuddet blev dog leveret med en vis distance:

Min datter var sød til at sige: 'Du skal bare sige til, så skal jeg nok hjælpe dig'. Men så tilføjer hun: 'Men du skal ikke sidde og vente på, at jeg ringer!'. Så det er jo ikke, fordi min datter har omsorg for mig... Det er jo nærmest, at hun føler, at hun har pligt til at tage sig lidt af mig, men helst ikke for meget, vel.

Også Sonja (71 år) fortæller om en anstrengt relation til sin søn, der som teenager havde svært ved at acceptere en lesbisk mor. Selvom deres forhold er blevet bedre med tiden, har det ikke altid været nemt. I en lang periode måtte Sonja blandt andet stå for at tage kontakt, ”Og så nærmest gaber han, når man ringer til ham”. Til trods for sønnens manglende engagement, insisterede Sonja på at fastholde relationen og mener, at der undervejs er sket ting, som har ført de to tættere på hinanden: ”Blandt andet har jeg været faldet et par gange, hvor han så siger, 'hvorfor ringer du ikke?'. Ringer? Det har jeg aldrig drømt om, at jeg kunne gøre, fordi han har aldrig nogensinde stillet op til noget som helst”. Selvom Sonja er glad for tilbuddet og har overvejet at ringe til sin søn, hvis der sker noget igen, så kan det være vanskeligt på grund af deres fortid. Som hun forklarer: ”Jeg synes, det er svært at sige til ham, at jeg ikke har kunnet regne med ham i alle de år der, fordi han har ikke villet kendes ved mig, vel”.

Ovenstående eksempler illustrerer, at muligheden for at modtage støtte fra yngre generationer i det nære netværk hænger sammen med den enkelte relations historik. Hvor nogle deltagere oplever meningsfulde og støttende relationer, der kan trækkes på ved behov, har andre brudte eller anstrengte bånd til navnlig deres børn, hvilket gør håbet om at modtage støtte usikkert.

⁹ Begravelseshjælp er en offentlig støtteordning for pårørende ved dødsfald. Hvis afdøde hverken efterlader sig børn under 18 år eller en ægtefælle, nedsættes begravelseshjælpen, hvis afdødes formue overstiger 18.800 kr. Er afdødes formue over 30.000 kr., bortfalder begravelseshjælpen helt. Se: <https://www.borger.dk/sundhed-og-sygdom/Doedsfald-og-begravelse/Begravelseshjaelp>.

SELVSKABTE SIKKERHEDSNET

Mennesker omkring én kan spille en afgørende rolle for, hvad man forventer af alderdommen. Nogle af de ældre håber på at kunne søge støtte hos nære venner og bekendte såvel som at yde omsorg i et gensidigt forhold. Det gælder særligt for de ældre uden børn. For Helge (86 år) starter hver morgen eksempelvis med et telefonopkald fra en eks-partner, Vagn på 89 år – en tradition de har haft i snart seks år, for som Helge forklarer:

Vagn har noget med balancen og har flere gange været på hospitalet, fordi han er faldet og har slået sig. Og så i stedet for at han bare ligger derhjemme, så har vi den aftale, at vi lige ringer sammen klokken 9.00 om morgenen og siger 'hej', så ved vi, at der er liv i begge to. Det er sådan en tryghed. Når man bliver så gammel, som vi er begge to, så kan man jo godt dø i løbet af natten. Og så er der nogen, der ligger i flere dage – det hører man jo om. Hvis der ikke er nogen, der kontakter en.

Også Adnan (65 år) har for nogle år siden lavet en lignende aftale med sin ven, Thomas, der ligesom Adnan er bøsse og bor alene. Aftalen blev lavet efter en tragisk episode, hvor en fælles bekendt fra bøsse-miljøet pludselig faldt om i sin lejlighed med en hjerneblødning og først blev fundet efter et døgn. Adnan fortæller: "Én ting, vi har lært efter den forfærdelige situation, er, at vi ringer til hinanden hver dag klokken 10.00, det er aftalen". Adnan mener, at det især som bøsse er vigtigt at investere tid i venskaber og dyrke værdier som solidaritet, fordi "Vi har ikke familie... venskaberne skal dyrkes, sådan at når du falder om, så der er nogen, der vil besøge dig. Ellers dør du af ensomhed. Du betaler in the end", siger han.

Som nævnt tillægger de fleste i undersøgelsen ligesom Helge og Adnan stor værdi til den tilvalgte familie bestående af blandt andet eks partnere og ligesindede venner (se kapitel 5). Lily (67 år) har eksempelvis et omfangsrigt lesbisk netværk spredt ud over hele landet. Selvom afstanden gør det sværere at følge med i hinandens daglige trummerum, formår veninderne at holde øje med og trække på hinanden ved behov. Lily fortæller fx om en nylig episode:

Da min ene veninde fra Jylland var syg, så var jeg i kontakt med min anden veninde: 'Kan du lige smutte forbi hende – hun bor der og der, og hun har brug for hjælp' – 'Ja, det gør jeg med det samme!'. Så det kan man sagtens.

Omvendt fungerer netværket også som en sikring, hvis hun selv får brug for en håndsrækning. Selvom Lily er sund og rask nu, er hun opmærksom på, at det kan gå ned ad bakke, og har derfor gjort sig tanker om, hvad der skal ske, hvis hun en dag får brug for pleje. I den forbindelse får netværket ikke kun betydning som en kilde til støtte nu og her, men det tænkes også som et fremtidigt sikkerhedsnet:

Jeg vil helst ikke på plejehjem, hvis jeg skal være ærlig. Dét vil jeg ikke. Der håber jeg, at mine veninder hjælper mig med at finde et eller andet. Eller om ikke andet, at jeg bliver her, hvis det er sådan, det er – og at de så kommer og hjælper mig med indkøb eller noget lignende.

Idéen om i alderdommen at finde omsorg og solidaritet blandt 'egne' går igen. Hvor nogle har opbygget netværk over et helt liv, er andre i seniortilværelsen blevet del af formelle eller private kvinde- eller mandegrupper, hvor målet er at dyrke et fællesskab, men også at "holde øje med hinanden", som det udtrykkes. Ib (63 år) er eksempelvis initiativtager til en privat gruppe sammensat af homoseksuelle mænd, som han har mødt fra forskellige sammenhænge i løbet af livet. Aldersspændet blandt de 40 medlemmer er fra 45 til 75 år, og ifølge Ib er gruppen tænkt som en form for social investering:

Fordi vi er nogle, der ikke har ret meget familie, og så står man dér uden noget netværk. Og hvorfor så ikke samle folk omkring én, så man ligesom forpligter sig til hinanden. Og det synes jeg, vi allerede er rigtig gode til – at kere os om hinanden. Der er nogen, der besøger hospitalerne, og der er nogen, der følger til dit og til dat.

Ovenstående eksempler illustrerer ikke blot den solidaritet, men også kreativitet, som deltagerne besidder, hvor organiserede eller uformelle netværk kan blive en vigtig sikring i alderdommen. Som nævnt i kapitel 5, viser studier, at denne form for netværk af ligesindede kan udfylde en vigtig adgang til støtte og praktisk hjælp. Denne støtte udgør en moralsk og mellemmenneskelig praksis – men også en potentielt manglende ressource (Buch, 2015). Selvom eksemplerne på selvskabte støttenetværk på mange måder afspejler essensen af ’tilvalgte familier’, kan der være bekymringer og barrierer forbundet med at mobilisere de kollektive ressourcer ved behov.

HVEM SKAL PASSE PÅ MIG?

Til trods for at Lily (67 år) er rørig og har et rigt socialt liv, kan hun være bekymret for, hvad der skal ske, hvis hendes livssituation på sigt ændrer sig. Hun oplever blandt andet, at de kvindemiljøer, hun kender fra tidligere, som har haft symbolsk og følelsesmæssig værdi, er i opløsning. Samtidig er hun taknemmelig for sin nuværende omgangskreds, hvor hun kan spejle sin identitet og føler sig tryk, men anerkender, at det ikke er nogen garanti for at modtage støtte i den sene alderdom:

*Jeg har heldigvis mit lille netværk, så jeg føler mig ikke **ensom** som sådan. Men jeg kan godt være nervøs for om nogle år, når jeg ikke selv kan være så meget udadtil – eller ikke kan gå så meget mere. At såååå synes jeg, at jeg er lidt på herrens mark (pause). Og min skræk er: Jeg vil ikke på det der almindelige plejehjem. Men så sagde en veninde også, ’det kommer du heller ikke til!’ – men jaja, det er noget man siger nu, men når det kommer til stykket, så kan det være meget besværligt at have med en ældre person at gøre. Og personens særheder.*

Lily er ikke alene om denne uvished. Andre tilkendegiver en lignende bekymring for, hvem der i den sene alderdom skal tage vare på en og handle på ens vegne, hvis der skal træffes beslutninger om personlige forhold. Dels kan der være en frygt for at blive valgt fra i alderdommen, når man ikke længere kan gengælde tjenester i samme grad og opretholde en ligebyrdig gensidighed. Yderligere kan forventninger og sociale forpligtelser ift. at varetage længerevarende og krævende støtte være mindre klare for venner end for slægtsfamilie og ægtefæller (Barker et al. 2006). Dette gør potentielt venskabsbaserede netværk til en mindre pålidelig kilde til støtte. Dertil er der en risiko for at opleve dødsfald blandt sine nære og, i forlængelse heraf, at lide et socialt afsavn i alderdommen. Dette vilkår gælder for alle ældre mennesker. At mange LGBT-ældres personlige netværk består af jævnaldrende, gør langtidsoverlevende særligt sårbare, fordi venner og nærtstående med tiden risikerer at dø eller at stå over for egne helbredsudfordringer (Fredriksen-Goldsen et al. 2015). Tilvalgte familier og andre kilder til støtte og omsorg balancerer således på et grundlag, som med tiden kan blive ustabil.

Frygten for at stå alene tilbage kan være velbegrundet trods tidligere investeringer i en vennekreds. Eksempelvis er dette blevet en realitet hos Erik (74 år), der bor i København og understreger, at han savner social kontakt, da hans omgangskreds gradvist er blevet reduceret over en periode på ti år. Tre ud af fire af Eriks nærmeste venner er døde af kræft eller alkoholrelateret sygdom, mens den sidste nu ligger på hospice – noget der kom bag på Erik:

Jeg tror, der er to typer bøsser: Dem som hele tiden jager nye fyre og IKKE binder sig til nogen – og så dem, som har forstået at få sig et netværk. Men der kommer så det problem ind i det, at de rasler jo fra, når vi bliver gamle. Jeg havde troet, at det ville være ganske utænkeligt for ti år siden, at jeg skulle sidde tilbage, fordi alle mine venner var omkring 10 år yngre end mig. Så jeg forudså slet, slet ikke, at noget som helst kunne komme der, men det gjorde der jo så lige pludselig.

For Erik gik de sociale investeringer gradvist tabt, selvom han gennem livet har etableret meningsfulde og givende relationer til andre mennesker: ”Så det var ikke nogen garanti for noget som helst”, som han påpeger. Erik har indtil videre kun få skavanker og kan klare sig uden hjælp udefra. At han hverken har familie tilbage eller en tæt omgangskreds at trække på betyder, at han bekymrer sig om den dag, hvor han ikke længere er i stand til at tage vare på sig selv:

*Nu kommer der et meget vigtigt stikord, der faktisk er min største rædsel: At hvis vi når dertil, hvor jeg ikke **kan** klare mig selv mere – så er der jo ingen til at kæmpe for mig. Der er ikke nogen, der går hen og siger: 'Vi kan se, at der er møgbeskidt, og nu må I eddermame sende noget mere hjemmehjælp, ellers henvender vi os til Ekstrabladet!'. Eller som en af mine venner, hvis far kom på plejehjem. Han kunne se, at plejehjemmet ikke fungerede for ham, og han fik så flyttet sin far. Der er jo ikke **nogen som helst**, der kæmper for mig, vel... Dét er faktisk min største frygt. Kan du følge det? Hvem skal være min væbner?*

Som Erik er inde på, kan han være nervøs for at blive dårligt behandlet, hvis han ender med at modtage hjælp udefra, men også at ingen vil kæmpe hans sag. Til trods for at det er muligt at lave en såkaldt fremtidsfuldmagt¹⁰, kræver det, at man har en person i sin omgangskreds, der vil kunne træde i ens sted og handle på ens vegne, hvis man bliver syg og svækket¹¹. Eriks bekymring er dermed relateret til udfordringerne ved at have et begrænset netværk. Samtidig er hans fortælling vævet sammen med en mere generel bekymring for fremtidens pleje – noget Erik ikke er alene om, som det vil fremgå i kapitel 10 og 11.

OPSAMLING

Selvom flere deltagere har en evne til at mobilisere egne og andres ressourcer til at håndtere forandringer i alderdommen, kan udsigten til at modtage hjælp være en kilde til bekymring – om man har et stærkt netværk eller ej, om man er ressourcestærk eller ej; om der er nogen overhovedet. Bekymringer om svækkelse og dårligt helbred er hos deltagerne relateret til tanker om, *hvor* man vil kunne modtage hjælp. I fremtiden vil flere ældre mennesker formodentlig få brug for støtte og hjælp fra ikke kun velfærdssystemet, men også fra deres familier (SFI, 2017). De interviewede ældre har dog vidt forskellige forudsætninger for at modtage en håndsækning i alderdommen fra deres slægtsfamilie. Hvor nogle kan trække på fx søskende og børn, er det ikke muligt hos andre. Anstrengte eller fraværende relationer kan bl.a. påvirke motivationen for at søge hjælp hos familiemedlemmer. Andre af de ældre har aldrig fået børn og oplever ikke den støtte, der sommetider ses mellem aldrende forældre og deres voksne børn.

Yderligere forbindes homo- og biseksuelle ældre typisk med personlige netværk af venner, partnere og ekspartnere – såkaldte 'tilvalgte familier', der kan blive en vigtig kilde til støtte og praktisk hjælp. Selvom adgangen til disse netværk går igen i manges fortællinger, så betoner idéen om "tilvalgte" familier, at alle kan vælge frit, mens det i praksis sker på vidt forskellige vilkår (Weston 1991). Hvor nogle deltagere ser ud til at kunne trække på selvskabte sikkerhedsnet, savner andre adgang til uformel støtte, fordi venner og nærtstående svækkes og går bort. I tråd med andre studier ses derfor bekymringer om, hvem der skal 'passe på en' og repræsentere ens rettigheder ved sygdom og svækkelse i den sene alderdom. Selv hos de ældre med stærke netværk kan der være en bekymring for, hvor meget man vil kunne trække på sin tilvalgte familie uden at ligge andre til last; og hvor meget netværket svinder ind, når de andre også bliver gamle. Analysen viser dermed en frygt (og reel risiko) for, at man ikke vil kunne modtage en håndsækning, hvis man får behov for det, som konsekvens af tabte eller potentielt upålidelige kilder til uformel støtte.

¹⁰ En fremtidsfuldmagt kan sættes i kraft, hvis man bliver syg eller svækket og mister evnen til selv at tage vare på sine økonomiske eller personlige forhold. Det er muligt at give fremtidsfuldmagt til en eller flere personer, som udpeges personligt, og som på sigt kan repræsentere den svækkede eller syge person og handle på vedkommendes vegne.
Se: <https://www.borger.dk/samfund-og-rettigheder/fremtidsfuldmagt>.

¹¹ Dertil er der stor forskel på den enkeltes ressourcer ift. at orientere sig i egne rettigheder og muligheder (Bromseth, 2013)

*Lige siden vi blev født, har vi vidst,
at når vi bliver gamle, så er der nogen, der dør
– og nogen er væk. Og nogen laver noget helt andet,
og så går man hver for sig. Det oplever man jo hele livet.
Det er jo ikke alting, der holder evigt, vel.*

- Agnete, 80 år

*Jeg har fundet ud af... man er det, man er,
sammen med sine venner og kære.
Hvis du ikke har nogen relationer til de mennesker,
så er du heller ikke rigtig noget. Så kunne man
være en lygtepæl. Hvor pæren er gået ud.
Og det er det, jeg sådan nogle gange...
sådan har oplevet i glimt, hvor jeg sidder
og føler mig ensom eller ikke synes,
at jeg har nogen at være sammen med.*

- Søren, 65 år

KAPITEL 7

Sociale afsavn

Som en rapport fra Institut for Lykkeforskning (2016) konkluderer, er sociale relationer en væsentlig faktor for et godt liv i alderdommen. Et meningsfuldt socialt liv kan fx hos ældre reducere stress, facilitere følelsesmæssig nærhed og praktisk hjælp, tilføre mening i livet og fremme følelsen af at være værdsat (Adams et al. 2011). Omvendt forbindes ensomhed med nedsat livskvalitet, dårligt helbred, kognitiv svækkelse samt risiko for tidlig død (Frederiksen-Goldsen et al. 2011; Ældre Sagen, 2015; Swane, 2013, 2017). Ensomhed, dvs. det at føle sig alene, er ikke et spørgsmål om at have mange eller få relationer, men om kvaliteten heraf. Ensomhed kan eksempelvis være koblet til mangel på nære og gensidige venskaber (Hedelund, Nikolajsen & Swane, 2014) såvel som til sorg, social isolation og en oplevelse af ikke at have betydning for andre (Swane, 2013, 2017, 2018). Følelsen af at være ensom kan ramme alle mennesker – glimtvis eller som en mere varig tilstand. I Ældre Sagens (2015) fremtidsstudie ses dog en tendens til, at ensomhed er mere udbredt hos ældre, der bor alene. I det udenlandske studier indikerer, at ældre homo- og biseksuelle er mere tilbøjelige til at bo alene, er det et af undersøgelsens mål at udforske, om deltagerne oplever ensomhed. Som det vil fremgå i dette kapitel, er mange godt tilfreds med deres sociale liv, men med alderen kan der opstå savn og uopfyldte sociale behov, som i varierende grad og på forskellige måder påvirker de ældres livsglæde.

ALENE, MEN IKKE ENSOM

Langt de fleste deltagere siger nej til at genkende følelsen af ensomhed i deres liv. En forklaring kan være, at mange har vænnet sig til at leve alene og foretrækker det sådan. Som Ellen (65 år) beskriver: ”Jeg vil gerne finde en partner, men jeg har også levet årevis alene i perioder – og har det FINT i mit eget selskab. Så jeg kender ikke til ensomhedsfølelse. Slet ikke”. Mange håndterer det at leve og bo alene og deler Peters (69 år) holdning: ”Hvis jeg vil være i selskab med nogen, så må jeg sgu invitere nogen, eller også må jeg tage ud og besøge nogen”. Det forekommer også ofte, at de ældre har personlige netværk, de kan trække på ved behov. Som Issa (76 år) fortæller:

Er jeg alene? Er jeg ensom? Jo, jeg er jo alene! Jeg lever mit eget lille liv, men jeg er ikke ensom. Det beror på, at jeg er enormt god til at sysle og sidde med ting selv. Jeg plejer at sige, at når jeg maler eller bruger mine hænder, så er jeg lykkelig. Og hvis jeg rækker ud efter nogen, jeg kender i min kreds, så er de jo der. Eller hvis de rækker ud efter mig.

Også online fællesskaber kan dæmme op for følelsen af ensomhed. For Niels (69 år) har det eksempelvis betydning at have adgang til en online hjemmeside som Boyfriend.dk: ”Jeg vil sige; én god ting ved boyfriend er, at man behøver jo aldrig at føle sig alene”.

Selvom deltagerne bor og lever alene, er det altså sjældent, de oplever sig selv som ensomme; heller ikke en person som Richard (84 år), der mener, at han har isoleret sig selv i alderdommen. Richard fortæller, at han ikke har noget bagland, men oplever ikke sig selv som ensom – kun når han ”tillader det”. For som han forklarer, handler det om viljestyrke – men også om hans adoptiv søn i Ghana: ”Når alt går galt for mig helbredsmæssigt, så har jeg min PC og Jacob”. Desuden har Richard et rigt katalog af gode minder: ”Jeg har ingen grund til at være ensom... egentlig. Alene? Jo! Men nej, hvorfor skulle jeg være ensom? Jeg har mere heroppe [peger på sit hoved], der kan holde mig underholdt, til jeg dør”. Richard kan dog savne nogen, der kan aktivere minderne:

Jeg trænger nogle gange til nogen at tale med – ligesom nu. Jeg kan ikke tale med nogen af dem i ejendommen her – jeg har ikke noget tilfælles med dem. Og de venner jeg har haft, de er døde. Men... jeg savner dem ikke bortset fra, at det har været nogen, jeg har kunne tale med.

Der kan dog være situationer, hvor Richard mener, at det ville være rart ikke at være alene, for eksempel hvis han har glædelige nyheder. Selvom mange har meningsfulde sociale relationer og afviser at føle sig ensomme, illustrerer eksemplet med Richard, at der også kan være en vis ambivalens. Der kan også godt være et konkret eller diffust savn af noget socialt, som kommer til syne i bestemte situationer, på bestemte tidspunkter. Med Birgits (69 år) ord: ”Vi kan sagtens sidde og sige, at vi har det fint med at være alene, men vi kan også blive ensomme”.

LEJLIGHEDSVIS ENSOMHED

Deltagerne tegner typisk et billede af ’ensomme ældre’ som mennesker, der i deres alderdom sidder fanget i egen bolig, og som ikke har en omgangskreds og befinder sig i en mere varig tilstand af ensomhed – noget de færreste kan relatere til. Hos flere af de interviewede er det imidlertid mere nuanceret. Her er det ikke et spørgsmål om, hvorvidt man enten er ensom eller ikke er ensom, men snarere om, hvornår følelsen opstår, og i hvilken grad. Blandt andet beskriver Agnete (80 år) en glimtvis oplevelse af at være uønsket alene, selvom hun ikke forstår sig selv som ensom:

Altså, jeg kan godt opleve det lejlighedsvist. Men som jeg plejer at sige, så kan jeg godt lide at være sammen med mig selv. Så... det er ikke noget voldsomt. Men jeg kan for eksempel godt have en søndag, hvor jeg tænker: ’Hvad fa’en skal jeg lave? Hvem skal jeg ringe til? Jeg kan ikke ringe til dén, fordi sådan og sådan – og jeg kan ikke ringe til dén’. Men så går jeg en tur, og så har jeg det meget bedre. Så jeg vil ikke sige, at jeg er sådan en ensom gammel kone, vel. Men det er klart, at man kan godt have den følelse ’åh, jeg er alene i verden – der er ingen, der bryder sig om mig’. Men det går da heldigvis over.

Agnete oplever dermed i perioder et socialt savn, men hun har indtil videre fundet måder at håndtere ensomheden, når den opstår. Andre har erfaret, at det er på bestemte tidspunkter af året, hvor følelsen kan ramme. Solveig (68 år) fortæller eksempelvis, at hun plejer at få en forårsdepression, ”Fordi nu skal alle folk ud –og NU kommer familien frem på en eller anden måde. Og den har jeg ikke”. Flere nævner også, at især højtider og ferier kan føles svære, når man er alene, fordi det er perioder, hvor omverdenen bliver mere familieorienteret. Det kan medføre en negativ spejling i andre og give følelsen af, at man ingen har. For Søren (65 år) er dette efterhånden et velkendt scenarie, til trods for at han er udadvendt og har mange sociale forbindelser til de mennesker, der er omkring ham. Blandt andet har han flere veninder og er medlem af en privat gruppe, der sammen dyrker kulturtilbud. Dertil har han en søn med sin ekskone – en kvinde som han stadig har et varmt forhold til. Selvom Søren ”har knald på hele året” og flere gode relationer, så kan følelsen af ensomhed pludselig træde ind, når andre samler sig om deres familier:

*Jeg synes jo ikke, at jeg sådan er **ensom** på den måde. Jeg kan godt **føle** mig ensom engang imellem, men det er jo mere, fordi så pludselig så er der en ferie, hvor alle er væk. Så søger de jo familie og venner og børn. Og så sidder jeg alene. Jeg har ikke nogen steder at tage hen i sommerferien, i påskeferien, i juleferien... og så føler jeg mig ensom. Det er sådan en led erkendelse at komme til nogle gange. Men jeg ved godt, det er sådan, det er i de situationer, jeg er ensom.*

Søren mener, at det især er hans opvækst i et dysfunktionelt hjem, der har påvirket hans evne til at etablere sociale relationer: ”Jeg har svært ved at knytte tætte bånd til andre... jeg har svært ved at få venner”, som han siger. For Søren er det også et problem, at han ikke tidligere har opdaget, at han ikke havde tætte venskaber, fordi han hele tiden var omgivet af bekendte og kollegaer, men ikke nære venner: ”Jeg har ikke forstået at pille nogen ud og sådan gøre til mine venner. Det har jeg ikke været god til”, som han siger. Ifølge Søren er det heller ikke noget, han drøfter med andre: ”Jeg *lader* som om, jeg har venner... tror jeg. Fordi det er for pinligt det andet der... ved at sige, at man ikke rigtig har nogle egentlige ordentlige kærlige venner”. Alligevel kan det være vanskeligt for Søren at tage imod håndsækningen fra sin omgangskreds, fordi han oplever en risiko for at blive afvist:

*Og så siger de, ’hvorfor ringer du ikke?’. Jamen... jeg ringer jo ikke, **fordi** jeg gider ikke at have den **afvisning**. Jeg vil hellere bare sige, ’det er mig selv, der er skyld i det, det er **mig**, der ikke har ringet – det er **min** skyld, jeg sidder her’. Hvis jeg nu ringer til en, der siger ’nej, men jeg skal til påskefrokost med mine børn’, så gør det ondt. Derfor ringer jeg ikke.*

Hedelund, Nikolajsen & Swane (2014) skriver, at ensomhed kan være skamfuldt, og en udbredt tabuisering kan gøre det sværere at håndtere følelsen. At man kan opleve lejlighedsvis ensomhed betyder dog ikke, at man nødvendigvis er handlingslammet, og Søren har besluttet fremover at forebygge denne følelse sammen med en ven, der også har oplevet at sidde alene i ferieperioderne: ”Så vi blev enige om, at det gør vi sgu noget ved næste år. Sempelthen. Vi overrender bare hinanden”.

Tilsvarende har Solveig (68 år) oplevet at føle sig ensom, men mener, at det må være hendes eget ansvar at ændre det: ”Det er mig selv, der skal gøre noget ved det, hvis jeg føler mig for meget alene eller ensom. Fordi folk kommer ikke til én, det gør de ikke”. Generelt er der hos deltagerne en oplevelse af, at ansvaret for at bekæmpe ensomhed ligger hos den enkelte. At Solveig nyder sit eget selskab kan dog blive en barriere for at opsøge det sociale i hverdagen:

Nu skulle jeg for eksempel have været i biffen sammen med min veninde, men der måtte jeg simpelthen sige fra, fordi jeg orkede simpelthen ikke at tage ind til byen. Jeg vil hellere bare sidde derhjemme foran computeren eller strikke eller løse kryds og tværs og bare være mig selv. Og det skal jeg virkelig være opmærksom på – at jeg ikke isolerer mig. Fordi jeg kan meget godt lide mit eget selskab. Og dét kan være en ulempe på mange måder, det kan det altså.

At række ud kræver en vis energi. Nogle savner især en håndsrækning, når energien ikke er der til selv at tage kontakt. Når Janne (69 år) i perioder er mat, ”så føles det som om, der er ikke rigtig nogen ude i den store verden. Og det ved jeg jo, at der er – det er jo bare at tage telefonen”. Selvom hun har et stort socialt netværk og er god til at etablere nye relationer, så bliver det tydeligt i perioder, hvor hun ikke selv formår at række ud, at hun savner en større gensidighed i sine relationer:

Når jeg sådan ser i mit liv, så kan jeg godt se, at jeg på mange måder er meget udfarende i forhold til min omgangskreds og familie og bekendte. Og der kunne jeg godt tænke mig en større ligebyrdighed. At der også er folk, der kontakter mig og inviterer mig og spørger, ’vil du ikke komme på besøg?’.

Nogle af de ældre fortæller, at de har stiftet bekendtskab med ensomhedsfølelsen i perioder, hvor de har været udfordret af sygdom, svækkelse eller sorg. Sonja (71 år) kan eksempelvis føle sig ensom, hvis hun ”sådan er mør på grund af noget”, som da hendes datter blev syg. Samtidig er flere opmærksom på, at der kan komme et tidspunkt, hvor kroppen svækkes, og ensomheden indtræder, ”fordi andre har jo travlt med deres”, som Niels (69 år) udtrykker det.

Deltagernes beretninger om ensomhed må ses i lyset af idéen om det gode seniorliv. Ifølge Mikkelsen (2016) er det at ’ældes succesfuldt’ i Danmark bundet op på et udbredt ideal om at være og forblive socialt engageret i alderdommen, hvilket hos ældre kan skabe en angst for at blive socialt løstrevet. Samtidig er succesfuld aldring i Vesten sammenvævet med en forestilling om, at man selv må tage ansvar for at skabe en god alderdom (Lamb, 2014). Som ovenstående eksempler illustrerer, er det almindeligt, at kravet om et stærkt socialt liv træder frem, og af deltagerne opleves som et individuelt ansvar. Flere beskriver også individuelle barrierer, som hæmmer deres evne til at række ud. Nogle barrierer ligger uden for egen kontrol og skyldes brud i livet, der kan trække tæppet væk under et menneske og ændre vilkårene i alderdommen – eksempelvis dødsfald eller sygdom i det nære netværk.

TAB AF NÆRTSTÅENDE

Med alderen øges risikoen for at miste mennesker, der står en nær. Mange af de interviewede har oplevet dødsfald, der har skabt brud i livet og sat dybe spor i deres alderdom. Eksempelvis fortæller Issa (76 år), at hun over en periode på syv år har mistet sine nærmeste veninder: ”Nu har jeg jo ikke så mange nære, fordi de er døde. Der er tre kvinder, som har betydet noget for mig, og de er her ikke længere. Den sidste hun døde her for bare et par år siden. Og det var trist”. Andre beretter om konsekvenserne af AIDS-epidemien i 1980’erne, som Aksel (65 år), der oplevede at miste store dele af sit netværk: ”Jeg kan navngive i hvert fald 30, der er forsvundet på den konto... det tror jeg også følger en, fordi det som egentlig skulle have været netværk, de er jo væk”. Andre deltagere har oplevet sorgen ved at miste en partner. For Paul

(73 år) ramte det hårdt, da hans kæreste blev syg og døde – et menneske, der fik Paul til at føle sig elsket betingelsesløst og reducerede hans livslange følelse af at være ”Palle alene i verden”, som han udtrykker det. Også Ivan (75 år) mistede sit livs kærlighed pga. AIDS og har siden valgt at leve alene: ”Der var ikke nogen, der kunne udfylde det tomrum, der blev efter ham”.

Tab og savn opstår også, når bekendte og venner får andre prioriteter i livet. Blandt andet har Solveig (68 år) oplevet at miste kontakten til en lesbisk veninde, der blev optaget af en kæreste: ”Hun har altid sagt, at når hun får en kæreste, så er hun dér. Og det var hun også. Og hende har jeg ikke set siden. Det har jeg været ked af – at jeg ligesom ikke har prøvet på at få hende tilbage igen, fordi hun har været rigtig, rigtig god ven”. I lighed hermed beretter Niels (69 år) om et asymmetrisk forhold til sin ekskæreste, efter at denne fik kræft. Hvor Niels stadig føler sig tæt forbundet, har ekskæresten langsomt fjernet sig og fokuserer nu på sine børnebørn: ”Familien fylder mere og mere for ham, og jeg så er gledet mere i baggrunden. Det har jeg det lidt skidt med”. Samtidig kan tætheden i en relation være afgørende for graden af omsorg, man kan forvente. For Agnete (80 år) er det blevet en realitet, at hun ikke altid får omsorg fra sine nærmeste i det omfang, hun gerne vil have. Det blev især tydeligt, da hun brækkede foden og blev isoleret i sin lejlighed:

Nu kunne jeg jo mærke det her, hvor jeg var meget hjemme, da jeg brækkede foden. Der ville jeg jo godt have haft, at der var nogen, der havde ringet lidt tiere, end de gjorde. Men sådan er livet jo – det får man ikke bare. Der skal man jo meget, meget tæt på andre mennesker, for at man taler sammen hver dag eller hver anden dag.

Agnete mener dog ikke, at det er noget, hun kan forlange ud fra det niveau, hendes venskaber er på, ”De har jo andre, de skal tage sig af og sådan noget”, som hun siger. I forlængelse heraf oplever Agnete et stort savn, da forholdet til en tidligere kæreste og ven har ændret sig i takt med, at vedkommende er blevet plejkrævende:

Nu er hun ved at blive så gammel, så hun trækker sig mere og mere ind i sig selv. Og vi har haft meget, meget gode samtaler, også efter at vi blev skilt. Vi plejer at kalde hinanden livsvenner. Og det er jo noget, jeg savner helt forfærdeligt. Men der er så mange hjælpere omkring hende, så vores daglige formiddagskaffe får vi ikke ret tit mere. Det er et stort tab i mit liv – at der er en god ting, som ligesom glider ud. Jeg kan bare... jeg kan ligesom se, at det glider væk fra mig. Og det er jo noget af det, der er trist ved at blive gammel: Så forsvinder de der ting.

Vævet ind i manges fortællinger er således beretninger om tab af dem, man holder af, og konsekvenserne heraf. Det at miste nærtstående kan medføre en markant reduktion af det nærmeste sociale netværk og for nogle slå livet i stykker og efterlade et sorgfuldt tomrum i hverdagen.

SØGEN EFTER INTIMITET

Hvor de fleste udtaler, at de ikke er ensomme, giver nogle altså eksplicit udtryk for et socialt afsavn. Nogle søger specifikt en kæreste eller et intimt nærvær. Paul (73 år) har eksempelvis et ”underskud på nussebalancen – bare den der kropsberøring”, mens Niels (69 år) oplever, at han brænder inde med for mange følelser i det daglige: ”Jeg har en hund, jeg kan klappe og sådan noget, men det er jo i længden ikke nok, vel?”. Selvom flere stadig er seksuelt aktive, er ønsket om at være tæt på et andet menneske sjældent styret af en seksuel drift. Snarere er det et spørgsmål om at savne nogen at dele livet med. Som Birgit (69 år) forklarer:

*Generelt fylder hele det der seksuelle liv og spil mindre med alderen. Det er ikke **derfor**, man gerne vil have en partner, når man bliver ældre. Jeg tænker, at det er dét der med at have en, man udveksler tættere med – og noget holden i hånd og omsorg. At der er nogen, man har en eller anden form for intimitet med. Jeg tror, at jo ældre man bliver, så er det mere det der **nærvær**.*

Selvom Birgit ikke afviser at få en partner, så gør hun dog ikke noget aktivt for det. Omvendt søger stort set alle mænd i undersøgelsen en kæreste eller et intimt nærvær via online datingsider. Som Niels (69 år) har erfaret, kan virtuelle rum både skabe og slukke håbet om at finde en anden. Niels søger nære relationer via Boyfriend.dk og har for nyligt haft en god skriftlig kontakt med en ældre bøsse. Imidlertid kan relationer transformere sig, når de går fra at være online til noget andet. Til Niels' store skuffelse oplevede han et skift i relationen til sit online bekendtskab, da de efter en længere periode besluttede at mødes, men måtte sande, at den virtuelle kontakt ikke kunne overføres til et meningsfuldt samvær: "Tænk at man kan have så god kemi på skrift, men overhovedet ikke in real life", som han siger. Overgangen fra en online relation kan således være forbundet med frustration, hvis forventningerne til intimitet ikke realiseres.

Derudover kan alderspræferencer blive en barriere i deltagernes søgen efter intimitet: særligt findes der en stærk fascination af mænd mellem 20-40 år hos de mandlige deltagere, der også den anden vej oplever en seksuel interesse fra et bestemt udsnit af yngre mænd, som feticherer ældre mænd. Dette kan være smigrende, men også problematisk. For Niels er det problematisk, da han søger et nærvær med en vis holdbarhed, som han erfarer, at yngre ikke formår at give:

Det er ikke svært at finde nogen i nærområdet, hvis det bare er sex, du er ude på. Så er der faktisk mange, også unge fyre. Dem har jeg da jævnligt kontakt med – sådan nogle unge, der bare vil have sex. Men det er jo ikke, jeg søger, vel? For en på 25 år handler det jo kun om én ting. Og en ung fyr på 25 kan du ikke forvente, at du ligefrem skal dele et venskab med. Men det er jo i grunden det, jeg gerne vil.

Flere mænd søger dermed et nærvær, men oplever, at yngre mænd kun er interesseret i en seksuel relation, hvilket fører til skuffelse. Homoseksuelle mænds fascination af ungdom kan tilmed spænde ben for en søgen efter jævnaldrende mænd og bidrage til at opretholde en i forvejen udbredt ungdomsfiksering. Søren (65 år) ønsker eksempelvis et seriøst venskab, "En at sidde og holde i hånd", men oplever at miste værdi med alderen ift. at blive betragtet som en attraktiv, mulig kæreste. Dette kommer især til udtryk i sammenhænge, hvor målet er at finde seksuelle og/eller romantiske partnere som på online datingsider. At Søren hovedsageligt er orienteret mod mænd i sin egen aldersgruppe gør, at han er ved at opgive håbet om at finde en partner:

*Det er enormt svært at få et ordentligt forhold til mænd i min alder. De gider ikke at være kæreste med én – de vil jo alle sammen have nogen, der er yngre. Det er virkelig et problem. Jeg synes **virkelig**, at man er offer for aldersdiskrimination. Når man har min alder, så sker der bare ikke noget. Så er du yt! Hvis der **endelig** er en, der vil mødes med dig, er det bare for at få et knald og så hjem igen. Jeg ved ikke, hvorfor mænd i min alder er så bange for at indgå partnerskaber. Fordi jeg har da mødt nogle mænd på min egen alder også – men de vil ikke noget, for 'jeg går jo **egentlig** efter nogen, der er yngre', får jeg så at vide. Og det siger de alle sammen!*

At søge et intimt nærvær kan således være forbundet med skuffelse. Andre studier understøtter, at især konsekvensen af en ekstrem fiksering på ungdom, udseende og sex ender med at fremmedgøre ældre homo- og biseksuelle mænd (Ellis, 2008; Casey, 2007). Ifølge et studie af Wight et al. (2015) findes der blandt bøsser en tendens til internaliseret "gay ageism" – dvs. følelsen af at være nedvurderet og afskrevet, fordi man ikke længere er ung. Det kommer fx til udtryk ved, at midaldrende og ældre bøsser føler sig ignoreret eller sågar gamle før tid pga. 'accelereret aldring', dvs. at man oplever sig selv som ældre end ens faktiske alder. Det sker i mødet med et homoseksuelt miljø, som forherliger ungdommen. Det skyldes også generelle fordomme mod ældre baseret på opfattelser af, at alderdom gør folk både mindre attraktive, intelligente, seksuelle og produktive. Som det ses i eksemplet med Søren, kan denne form for diskrimination baseret på alder især ramme de mænd, der leder efter sex eller en partner. De negative stereotyper kan tilmed internaliseres, hvilket i studiet af Wight et al. er forbundet med depressive symptomer hos midaldrende og ældre bøsser.

AT SAVNE EN HJERTEVEN

Hvor nogle deltagere griber ud efter en 'kæreste', har andre med alderen givet slip på idéen om at finde en partner. De oplever i stedet et diffust og ambivalent socialt savn. Solveig (68 år) mener for eksempel ikke, at hun i sit voksenliv har prioriteret at etablere venskaber højt nok, og hun beskriver sig selv som en enspænder med et stort behov for at være fri og uforpligtet. Samtidig oplever hun i stigende grad et modsatrettet ønske om mere nærhed i sit liv, som hun sammenligner med den omsorg, man kan få i en familierelation:

*Jeg kan godt blive lidt sur på mig selv engang i mellem, fordi jeg har **valgt** at være alene. Jeg kan nogle gange have det sådan, at det vil være ti gange nemmere for mig at være i et parforhold, fordi der så er noget familie. (...) På den anden side synes jeg, at jeg har en større frihed, når jeg er alene. Så umiddelbart tror jeg mere, det er familierelationen i sig selv, hvor man tager sig af hinanden, og man bekymrer sig om hinanden, og man **ser** hinanden.*

Andre nævner et lignende savn af nogen, der følger ens liv. Agnete (80 år) savner den tætte relation, hvor man taler om personlige ting og glædes over, hvad den anden foretager sig i livet, "Det der med at man er up-to-date med sine venners liv". Af samme grund ville hun ønske, at hun stadig havde betydning for sin ekskæreste:

*Hun er glad nok for at se mig. Men jeg kan bare mærke, at hun er ikke så interesseret i mit liv mere. Eller... hun holder ikke sådan øje med mig – har ikke sådan omsorg for mig. Ja, omsorg er det rigtige ord. Jeg har stor omsorg for hende og hjælper hende utroligt meget. Og før i tiden holdt hun altid øje med, om jeg var hjemme, og hvis jeg ikke var her, eller hvis det var for lang tid, hun ikke havde set mig, så ringede hun. Og det gør hun **aldrig** mere. Og dét savner jeg... den der viden om, at der er en anden, der har omsorg for en. Det er nok det, jeg savner mest.*

I andre tilfælde kommer afsavnet til udtryk ved følelsen af at mangle én at dele både sorger og glæder med. Aksel (65 år) genkender eksempelvis ensomhedsfølelsen i sit liv og savner især en nærtstående person, "Det der nære venskab og den der fortrolighed, som man har med en, ja, en god kæreste". Også Søren (65 år) føler, at han har for få mennesker tæt på, som han kan betro sig til. Da Søren er blevet klogere "på falderebet", som han siger, har han et mål om at bevare et bånd til de mennesker, der er omkring ham, men også at etablere flere nye relationer:

*Jeg savner en hjerteven – en man **virkelig** kan være fortrolig med, og som **forstår** én og **gider** én hundrede procent. Det har jeg ikke. Altså nogen som er ven med mig, fordi de godt kan lide at være sammen med **mig**. Hvor vi elsker hinanden på en eller anden måde. Ikke kærester! Det er ikke det, jeg mener, men at man er meget nært forbundet. Og vil savne hinanden, lige så snart man er væk fra hinanden. Og hvis en bliver syg, så bliver man enormt ked af det. For det er jo også det, det handler om: At jeg også gerne vil føle mig **elsket**... i de sammenhænge, jeg er i. Dét savner jeg.*

Søren kan være i tvivl om, hvad det kræver at skabe tætte bånd til andre mennesker, men han er ligesom mange andre af de interviewede kommet frem til, at det hovedsageligt er samværet og fællesskabet med ligesindede, han nu søger.

KIMEN TIL NOGET NÆRT

Selvom relationer til heteroseksuelle kan være givende, søger langt de fleste deltagere specifikt relationer og fællesskaber med mennesker, der har samme seksuelle orientering som de selv (se også kapitel 8). Der kan være flere årsager hertil. At Søren (65 år) søger samvær med andre bøsser skyldes, at han i store dele af sit voksne liv har følt sig nødsaget til at skjule sider af sig selv i mødet med heteroseksuelle: "Jeg var enormt bange for at blive afsløret som den der perverse stodder, som jeg gik og følte, at jeg var". Samtidig har han skammet sig over sin opvækst i et dysfunktionelt hjem, "Så det er jo nok det, der gør, at man bliver sådan lidt barriereagtig", siger han og beskriver, hvordan han får koldsved på panden, når samtalen begynder at blive for intim og kommer for tæt ind på livet af ham. Til sin overraskelse har Søren dog fundet ud af, at han i selskab med andre homoseksuelle oplever at kunne tale frit om ikke kun seksualitet, men også sin barndom:

Det tør jeg godt med bøsser! Det er det sjove ved det. Jeg kan godt lide den der intime snak, når jeg snakker med bøsser... fordi der tør jeg stå ved det, jeg har været og er, og det jeg føler. Der er jeg ikke så flov over det.

Søren er ikke den eneste, der oplever, at det kan være nemmere at etablere en tryk og åben relation med andre homoseksuelle. Viktor (74 år) lever eksempelvis skjult med sin identitet og savner flere ”homovenner”, som han kalder det:

Nu for eksempel da jeg kom sammen med en mand i Aalborg, der kunne jeg jo ikke snakke med andre om, hvor dejligt det var. Og jeg kunne ikke snakke om min oplevelse. Jo, jeg kunne sige anonymt, at jeg havde været i Aalborg og se en udstilling med en af mine bekendte og så håbe på, at folk ikke spurgte, hvem det så var. Ellers må man så bruge en nødløgn. Men hvis man havde nogle flere homovenner til at snakke med om oplevelser, det ville være rart.

Ønsket om at etablere relationer til andre homo- og biseksuelle beror gerne på de ældres forventning om, at man har et fælles udgangspunkt og derfor allerede er forbundet. At dele samme minoritetserfaringer giver også mulighed for at genkende sig selv i hinanden, hvilket fremmer oplevelsen af gensidig forståelse og solidaritet samt ophæver behovet for at skulle forklare, censurere og regulere sig selv (Formby, 2017). Af samme grund kunne Janne (69 år) godt tænke sig at tilbringe mere tid i selskab med lesbiske:

*Det er jo det, der er dejligt ved at være sammen med lesbiske. At der går du ud, og du deler noget fælles historie, og du deler noget fælles **levet liv** – ikke lige præcis med hinanden nødvendigvis, men i en relation hvor vi har de samme glæder og sorger, og hvor man ikke skal **forklare sig og forsvare sig**, men bare kan være sig selv.*

Trods et socialt afsavn kan det dog som beskrevet være en udfordring at etablere nye, tætte relationer i alderdommen. Erik (74 år) bor i København og savner flere venner, da hans netværk gradvist er blevet reduceret over de seneste ti år. Selvom Erik ikke vil afvise et venskab med en heteroseksuel mand, så forventer han, at han vil have mere tilfælles med en bøsse. I et forsøg på at udvide sit netværk har Erik derfor oprettet en profil på kontaktsiden Boyfriend.dk. Eriks søgen efter nye venner har indtil videre været uden held:

*Min annonce på Boyfriend indikerer jo, at jeg **gerne** vil have nogle venner, men der er INGEN, der svarer på det. Jeg tror, at nogen tænker, 'nej, jeg vil ikke svare på det, fordi hvis han ikke har nogen venner nu, så har han nok aldrig haft nogle, og så er han ikke til at holde ud'. Der må da sidde MASSER i min situation – som har mistet kammerater, der er døde?*

Andre efterspørger organiserede sammenhænge at mødes i, hvor man kan dyrke et fællesskab. Som det fremgår i kapitel 8, kan adgangen til subkulturelle fællesskaber fremme en følelse af at høre til og facilitere møder med gamle og nye bekendte, hvilket kan reducere følelsen af at være alene. Sonja (71 år) har erfaret dette blandt en gruppe af kvinder, der har kendt hinanden i deres unge og voksne år gennem et lesbisk- og kvindepolitisk miljø og i alderdommen har genetableret kontakten:

*Formålet er faktisk, at vi holder øje med hinanden. Plus at vi så har så meget viden tilsammen i den gruppe, så det er virkelig til at juble over! Tænk, at vi ved så meget og har oplevet så meget. Og det får ensomheden til at blive mindre. Altså, vi **er** der. Og vi godt nok alene mange af os og sådan noget – men vi er... et eller andet sted, så er vi **sammen**.*

Solveig (68 år) savner til tider familie, ”Det der med, at man er en familie – og man hører til”, men oplever at være del af noget større, når hun deltager i en begivenhed som den årlige Copenhagen Pride-fejring:

Jeg har den der fællesskabsfølelse, når jeg er med i Priden, og jeg går sammen med nogen, jeg kender. Og møder også altid nogen, jeg kender.

Der kan således være fordele ved at sikre adgang til sammenhænge og formelle fællesskaber, hvor ældre homo- og biseksuelle kan have et tilhørsforhold, og hvor det er muligt at skabe forbindelser, der over tid kan blive tætte. Med Jannes (69 år) ord: ”Jeg kan godt ”nøjes” med fællesskabet, men bag fællesskabet ligger der jo en adgang eller en kim til noget, der kan blive nært”. Tilsvarende savner Evelyn (75 år) at være i en basisgruppe¹², hvor man mødes regelmæssigt og taler både personligt og politisk. Selvom hun også ønsker sig en kæreste, mener Evelyn, at en basisgruppe er en mere stabil løsning på det at opbygge tætte relationer: ”Det koncept er jo udviklet af rødstrømpebevægelsen, og det er altså utroligt tjeneligt. Det er en god måde at lære hinanden at kende på hurtigt og dybt. Og det kan give basis for venskaber”. Centralt er ifølge Evelyn, at de har en fælles historie og har gennemlevet nogle af de samme strømninger: ”Det vil jo så gøre, at du kan springe sætninger over, fordi forudsætningerne er de samme stort set – eller man ved, hvad man taler om”. Evelyn har derfor besluttet sig for at søge eller etablere en basisgruppe for lesbiske over 60 år – noget hun mener, også vil resonere med andres behov:

Fordi jeg er jo ikke enestående. Jeg er jo sådan set ikke hverken ensom eller alene, men jeg kan godt savne at have en lesbisk basisgruppe. Jeg savner at have noget lesbisk selskab. Sådan ordentligt, massivt. Ikke fordi – der er jo mange fine heterokvinder, hvor jeg bor. Men det bestemte jeg mig for forleden, at jeg ville have en basisgruppe.

Flere beskriver dermed et særligt socialt savn, der ses ved et (urealiseret) ønske om kontakt til andre homo- og biseksuelle. Ønsket gælder på tværs af køn og omfatter både ældre med et stærkt socialt netværk og ældre, der savner nogen tæt på. Nogle efterspørger adgangen til et subkulturelt og socialt fællesskab, mens andre søger nære, fortrolige og omsorgsfulde én-til-én relationer.

OPSAMLING

Langt de fleste i undersøgelsen lever og bor alene og har gjort det i lange perioder af deres liv, men kun de færreste vurderer, at de er ensomme, når man spørger dem. Mange har lært at værdsætte deres eget selskab. Ensomhed rammer dog bøsser, lesbiske og biseksuelle i alderdommen på samme måde som heteroseksuelle. Når deltagerne eksplicit giver udtryk for ensomheds-erfaringer, er de typisk relateret til midlertidig isolation som følge af sygdom. Dertil kan der opstå sorg over tabet af nærtstående, der går bort eller ikke længere kan nås pga. svækkelse. Andre har kæmpet med at etablere et tæt socialt netværk i deres voksenliv og er udfordret af en livslang følelse af at være alene. Alt sammen erfaringer, der sent i livet kan få konsekvenser og medføre glimtvis ensomhed eller en mere vedvarende oplevelse af at savne nærvær, omsorg og tilhørsforhold. Samtidig efterspørger et flertal i undersøgelsen et specifikt samvær: kontakten med andre homo- og biseksuelle. Nogle har et ønske om at opbygge en tæt og fortrolig relation med en partner eller en god ven, mens andre søger sociale grupper for ligesindede. Selvom kun få deltagere bruger ordet ’ensom’, ses altså et mønster i uopfyldte sociale behov, som i varierende grad påvirker livsglæden i seniortilværelsen. De interviewede forsøger af og til at handle på deres sociale behov, når de opleves – dog med risiko for at mislykkes og opleve skuffelse, da vejen ind i nye relationer og fællesskaber kan være svær at finde. Som det vil fremgå i næste kapitel, kan ulige adgang til subkulturelle mødesteder blandt andet være en hindring for at møde ligesindede.

¹² En basisgruppe er en organisationsform, der kendetegnes ved en flad struktur. En basisgruppe består som regel af 4-8 personer, der ud over at dyrke et politisk-aktivistisk fællesskab også indgår i personlige relationer med hinanden. Ba-sisgrupper var en hjørnesteen i Kvindebevægelsen. Se: <http://www.kvinde.dk/kilde.php?kilde=421>.

Fra Regnbuestunden på Slottet.

Fra 1. maj 1975. Lesbisk Bevægelse gik i optog til Fælledparken sammen med rødstrømpebevægelsen.

Fra Kvindernes Internationale Kampdag, 2019. Lesbiske Feminister gik fra Kvindehuset til Vor Frue Plads sammen med initiativerne Demos, Feministisk Forandring og Kvinder i Sort.

KAPITEL 8

Mødesteder for ligesindede

Det er et af formålene med undersøgelsen at udforske deltagernes adgang til det, der i dag betegnes som 'LGBT-miljøet', dvs. subkulturelle mødesteder for personer, der bryder med normerne for køn og seksualitet. Mødestederne inkluderer blandt andet foreningsbaserede fællesskaber¹³ og det kommercielle bar- og klubmiljø såvel som online rum som specifikke kontaktsider og facebookgrupper. De udgør håndgribelige, afgrænsede frirum, som muliggør netværksopbygning for en gruppe af mennesker, der oplever en særlig udfordring, idet de ikke umiddelbart er identificerbare over for hinanden i det offentlige rum (Ghaziani, 2014). Derfor har mødestederne haft og har stadig stor betydning for det at kunne møde ligesindede og dyrke en kollektiv og individuel identitet (Formby, 2017). Endvidere kan deltagelse i subkulturelle fællesskaber sandsynligvis afbøde effekten af minoritetsstress ved at give adgang til støtte og anerkendelse (se kapitel 3). At personer med minoritetsstatus drages mod fællesskaber med 'ligesindede' fremgår af dette kapitel. Det at indgå i subkulturelle miljøer er en central del af manges historie, der indvirker på deltagernes ønsker, behov og selvforståelse. Som nævnt er der især et ønske om at møde og interagere med andre, der lever ikke-heteroseksuelt. Hvor nogle ældre lykkes med at finde en vej ind i et fællesskab, kan individuelle og strukturelle barrierer ekskludere andre. Især kan det være en udfordring at etablere nye relationer til ligesindede i alderdommen, hvis man ikke ved, hvor man skal søge hen for at møde andre – eller hvis man føler sig fremmed i de fællesskaber, der er tilgængelige.

ÅBNE DØRE – AT FINDE OG GENFINDE

Ifølge Weeks (1996) er grupper, hvis eksistens er 'truet' på grund af ulighed, tilbøjelige til at organisere sig i identitetsfællesskaber, der kan understøtte aktivisme og individuelle identiteter gennem fælles rituelle praksisser og følelsen af et kollektivt formål og solidaritet. Dette kan være forklaringen på, hvorfor det hos mange af de interviewede ældre i perioder har været vigtigt at indgå i subkulturelle sammenhænge, hvor man har kunnet spejle sig i mere eller mindre ligesindede og opbygge identiteter sammen. For flere af kvinderne har det at være del af et kvindepolitisk og lesbisk miljø i deres unge og voksne år fx givet adgang til et stærkt kvindefællesskab, der har båret dem oppe og fremmet individuelle ressourcer. Hos Herdis (72 år) blev især mødet med Femølejren afgørende for hendes styrke til at springe ud som lesbisk og distancere sig fra en slægtsfamilie, som hun følte sig fremmed i, og som stod i skarp kontrast til lejr-fællesskabet:

*Jeg syntes bare, at ALLE døre åbnede sig med Femølejren. Jeg har aldrig oplevet noget så varmt. Og jeg mødte **rigtige** mennesker. Fordi dem jeg havde omgået, en del af min familie – de behandlede mig som en genstand. Og dernede blev jeg behandlet som et rigtigt menneske.*

Tilsvarende åbnede der sig en ny verden for Regitze (85 år), da hun midt i livet begyndte at engagere sig i Kvindehuset. For Regitze medførte det en følelse af lykke og rus at opdage en kvindeverden, som hun ikke kendte til:

Det var som at sprudle i en ordentlig brandert – en kulturel brandert. Det var en lykkefølelse, jeg aldrig har oplevet siden. Ligesom når vi har Pride-parade, og man pludselig står midt i alle de der mennesker, som har samme observans. Vi kender jo hinanden, vi kan sige hej til hinanden, og vi kan kysse hinanden på kryds og tværs, fordi vi har det dejligt.

¹³ Se liste over tilbud i det danske LGBT-miljø: <http://oaonline.dk/i-byen/item/1412-links-til-det-danske-lgbt-miljo>.

At opleve en følelsesmæssig tilknytning til denne form for reelle eller forestillede fællesskaber er hos mange deltagere forbundet med følelsen af at høre til. Derudover har relationer fra subkulturelle sammenhænge tit fulgt deltagerne livet igennem i større eller mindre grad og bidraget til en følelse af at være forbundet, noget de stadig kan mærke i alderdommen. Eksempelvis har Gitte (71 år) flere bekendtskaber til kvinder, som hun i forskellige livsfaser har fulgt tæt og stadig i ny og næ møder i kvindepolitiske og lesbiske sammenhænge: ”Engang sagde vi den lesbiske landsby [om dette fænomen, forf.], og det er jo måske også en slags sandhed. På en eller anden måde, så er vi jo på godt og ondt en del af hinandens liv i de der miljøer, vi er i”.

Selvom mange har erfaring med at være del af netværk af ligesindede, er forholdet hertil dynamisk. Oplevelsen af og behovet for at bevæge sig i et subkulturelt miljø kan blandt andet forandre sig i takt med etableringen af mere varige venskaber og parforhold (Browne & Bakshi, 2011) eller ændrede livsvilkår i kølvandet på fx flytninger og indtræden på arbejdsmarkedet (Formby, 2017). Forandringerne kan ændre prioriteter i livet, som gør, at man bliver orienteret mod nye fællesskaber og afkoblet fra gamle. Dette skete for Birgit (69 år) fra Sydsjælland, der i sin ungdom var aktiv i et lesbisk miljø, men gradvist oplevede sin sociale kontaktflade ændre sig, da hun startede på en ny uddannelse og flyttede fra København. Med årene er det imidlertid blevet vigtigere for Birgit at genetablere kontakten med sit gamle netværk, som hun så småt er vendt tilbage til i seniortilværelsen. Som hun siger:

I mange år har jeg faktisk haft en heteroseksuel omgangskreds, og så er jeg kommet tilbage i den lesbiske omgangskreds i større grad. Så det er jo lidt interessant, at man på en måde stadigvæk har den der lesbiske omgangskreds.

Senere i livet kan der altså ske en re-orientering mod tidligere erfaringer, og lig Birgit har andre deltagere i deres alderdom genfundet relationer og fællesskaber, der på et tidspunkt var meningsfulde. Nogle finder eksempelvis vej ind i gammelkendte netværk via initiativer for homoseksuelle, hvor de kan dyrke et fællesskab og styrke livsglæden. Sonja (71 år) tillægger således stor værdi til et kvindepolitisk og lesbisk miljø, som hun særligt i sine voksne år har været del af gennem sit engagement i Kvindehuset. Det har stor betydning, at hun i dag lejlighedsvist oplever et lesbisk fællesskab via et initiativ som Female Oxygen (FOX), der med jævne mellemrum organiserer kvindefester. Til disse arrangementer får Sonja ikke kun fest og farver, men også mulighed for at pleje kontakten med og opdatere sig på sine mange bekendtskaber. Dette giver hende mulighed for at genopleve en fællesskabsfølelse fra tidligere i livet:

Jeg kender rigtig mange kvinder – og jeg får hilst på SÅ mange kvinder. Jeg føler, det er min familie. Det har jeg tit følt omkring hele Kvindehuset og kvindebevægelsen. For mig er det som at komme hjem, og jeg har den samme kampånd i forhold til den familie, som jeg har i forhold til min egen familie. Ja, det er min familie.

FOX-festerne skaber således rum for at genfinde ’familiemedlemmer’ på tværs af livsfaser – til stor glæde for Sonja, der ved sidste FOX-fest endte med at stå i en sluttet kreds og danse sammen med ”en hel masse af os gamle lesbiske”, hvor selv Sonjas veninde, der går med rollator, blev budt op til dans:

Hold kæft en stemning! Der var flere af os, der fik tårer i øjnene, og det var SÅ godt. Det var virkelig ’goddav, vi er her endnu’. Det var sådan en kærlighed til os, der har kæmpet og slidt og slæbt. Vi er der stadigvæk, og vi kender hinanden. Mange af os kender ikke hinanden ret godt, men alligevel så kender vi hinanden, ikk’?

Som eksemplet illustrerer, kan Sonja via FOX-festerne bygge bro til gamle minder og følelser – individuelle såvel som kollektive. Blandt deltagerne er der flere fortællinger om, hvordan sammenhænge, der samler mennesker med samme udgangspunkt, kan give adgang til tilhørsforhold og (gen)åbne døren til gamle relationer.

Fra Lesbisk Vandregruppe

'RENE' KØNSMILJØER

Følelsen af at være kropsligt tilpas opstår ifølge May (2013) i sammenhænge, hvor vi kender 'sproget' og de sociale spilleregler, fordi vi deler samme udgangspunkt som andre. At dele en fælles baggrund kan også blive en 'oplukker' til en social relation. Et initiativ som Lesbisk Vandregruppe, der regelmæssigt mødes for at gå både korte og lange ture, udgør fx en sammenhæng, der kan skabe rum for at møde gamle bekendte, men også fungere som en platform for at etablere nye bekendtskaber. Janne (69 år) fortæller om sin deltagelse i gruppen:

I Lesbisk Vandregruppe finder man jo tit ind og snakker med nogle, og 'nåå, kan du huske dengang' – og 'nå, så har jeg oplevet det, og så har jeg været igennem det' – og 'nå, har du også det – har du også prøvet det'. Så bliver der sådan en gensidighed, hvor man kan genkende sig i hinanden og kan genkende noget fælles levet liv.

Mange i undersøgelsen ønsker samvær med andre homoseksuelle ud fra en idé om, at man er mere lig hinanden. Typisk oplever deltagerne blandt homoseksuelle, at det er seksualiteten, der skaber sammenhold, fordi man deler samme normer og "har en anden måde at pjatte og grine på". I Homogengruppen, et initiativ for bøsser over 45 år, er regelmæssige sociale og kulturelle aktiviteter med til at fremme netværksopbygning blandt gruppens medlemmer. Det fælles udgangspunkt som bøsser skaber ifølge forpersonen Lars (66 år) rammerne for at kunne tale frit og for "et mere åbent forum på alle planer". Selv tillægger han stor værdi til bøsse miljøet:

*Jeg elsker miljøet altså. Jeg har jo levet som bøsse hele livet og har aldrig været andet. Og jeg føler mig godt tilpas. Jeg har det **bedst** sammen med mænd. Vi har masser af damevenner også, men jeg har det bedst med mænd. Det giver sådan... stemningen er anderledes. Bøsser har jo en hel anden fri måde at være på. Altså, det skal helst gå lidt over kanten, det skal ikke være for pænt. Det kan du jo ikke i et heteroseksuelt selskab. Det er jo også derfor, at vi søger det homoseksuelle miljø på den måde.*

Pia (63 år) fremhæver tilsvarende, at hun føler sig tilpas blandt kvinder, der er orienteret mod kvinder. I forbindelse med sit engagement i Tribaderne, en lesbisk forening i Aarhus, har hun eksempelvis oplevet, at adgangen til et kvindefælleskab kan bidrage til at reducere følelsen af at være anderledes:

Jeg kan godt mærke, at det er lidt særligt at være sammen med sådan en flok kvinder der. Der er bare noget rart ved den der følelse af – 'hey, her er jeg sgu hjemme, jeg er ikke forkert'. Godt nok er der aldrig nogen, der har peget fingre ad mig, men jeg har altid syntes, at jeg var lidt anderledes.

Flere beskriver som Pia, hvordan vejen ind i fællesskaber med andre homoseksuelle kan fremme en positiv selvforståelse. For Søren (65 år) er det vigtigt at kende andre bøsser, fordi han har et behov for at forstå, udvikle og bekræfte sin identitet. Ligesom andre af de interviewede oplever han, at samværet med homoseksuelle muliggør samtaler om kærlighed, intimitet og seksualitet, som han ikke føler, at han kan tale med sit øvrige netværk om. Søren værdsætter derfor sit medlemskab i en lokal svømmeklub for bøsser:

I svømmeklubben snakker vi rigtig meget om hinanden og vores sexliv, og hvordan vi sådan tackler det at være homoseksuelle. Og jeg synes, det er en god løbende dialog at have med hinanden. Jeg kan mærke, at jeg har opbakning fra dem. Der er ikke nogen af dem, der synes, det er mærkeligt eller perverst. Og det er det, jeg har brug for. Så det betyder meget for mig – at jeg kan snakke frit om seksualitet med mine venner. For ligesom at spore mig ind på: hvad er det at være homoseksuel? Og hvor unormal homoseksuel er jeg? Og det viser sig, at jeg er slet ikke så unormal homoseksuel.

Som eksemplerne illustrerer, kan interaktioner med andre homo- og biseksuelle afstedkomme erfaringsdeling og gensidig validering, hvilket understreger betydningen af adgang til sociale miljøer, hvor det er muligt at spejle sin identitet og danne forbindelser med ligesindede i trygge rammer.

Dertil viser undersøgelsen vigtige forskelle på tværs af køn, idet flere ældre lever og forstår sig selv vidt forskelligt som hhv. lesbiske og bøsser. Mange deltagere har været vant til at indgå i afgrænsede kønsfællesskaber, og derfor tillægger de værdi til 'rene' kvinde- eller mandemiljøer. Ifølge Paul (73 år), "Bliver [der] en helt anden energi, hvis det er rene mandesteder", mens Birgit (69 år) mener, at nogle ting bliver nemmere, hvis det bare er kvinder, "Ligesom når Female Oxygen holder fest – så føler man sig tryk". Lars (66 år) sammenligner i samme tråd Homogengruppen med et broderskab, fordi der opstår et sammenhold i kraft af, at alle medlemmer står uden for "heteroverdnen", men også har en fælles kønsidentitet:

Vi satser meget på, at det er bøsser og er ikke interesseret i at få kvinder med. Det er ikke, fordi vi vil være diskriminerende, men fordi bøsser har en anden jargon. Og i min terminologi: det eneste bøsser og lesbiske har tilfælles er, at vi er homoseksuelle. Jeg føler mig ikke identificeret med en lesbisk kvinde – og har ikke noget med kvinder at gøre. Jeg foragter dem ikke, men vi har ikke noget tilfælles – udover at vi kan lide vores eget køn. Ellers hvad vi foretager os i soveværelset, hvilke interesser man har – det er jo vidt forskelligt.

Den særlige jargon, der opleves i mødet med ligesindede, er altså ikke den samme hos kvinder og mænd, hvilket kan spille ind på deltagernes præferencer for samvær og fællesskab. Selvom der er fortællinger om at trives på tværs af køn og seksuel orientering, er flere kvinder og mænd i undersøgelsen, ligesom Lars, vant til at bevæge sig i kønsspecifikke miljøer og foretrækker at socialisere inden for disse rammer.

AT BLIVE AFKOBLET

Selvom mange af de interviewede indgår i gode fællesskaber, føler flere sig delvist eller helt afkoblet fra et subkulturelt miljø. Et eksempel herpå er Agnete (80 år), der beretter om lesbiske initiativer, som hun tidligere har været aktiv i, men ikke længere kan være en del af: "Jeg er meget hørehandicappet, så jeg kan faktisk ikke rigtig... jeg føler mig isoleret i større sammenhænge. Så det gør jeg ikke ret meget mere". Også Regitze (85 år) er udfordret af en krop, der ikke længere kan det, den plejede at kunne. Trods et ønske om at besøge en nærliggende lesbisk bar, Vela, har hun indtil videre været forhindret:

Vi bor 3-4 lesbiske her i opgangen, og vi har talt om, at vi skulle gå ned på Vela. Men vi får de der skide sygdomme ind imellem, der slår os i stykker. Så det her med at være med til at starte noget op – jeg har måttet opgive det. Fordi jeg ville godt have, at vi bare engang imellem gjorde sådan nogle ting sammen, men det er lidt svært.

Dertil udfordrer det Regitze, at flere mødesteder er placeret i et barmiljø, hvor det er tilladt at ryge. Selvom barerne efterhånden er blevet røgfrie, så er rygning stadig tilladt på mange af de ældste barer, blandt andet hos Centralhjørnet, en københavnsk bøssebar der tiltrækker en bred aldersgruppe. "Her kan man få sig nogle gode snakke, men det er rigtig værtshusagtigt, og man må ryge dernede, og det kan godt sådan generere nu, hvor jeg har cancer", fortæller Regitze. Dertil kan virtuelle kommunikations-teknologier også blive en udfordring for det at forbinde sig med andre. Regitze oplever blandt andet at føle sig hægtet af en kvindekreds, der holder kontakt via e-mail, da hun ikke selv har eller ønsker at bruge e-mail:

Der er store kvindegrupper, der skriver sammen, og så hiver man fat i hinanden igennem e-mail. Og jeg har ikke orket det. Jeg har været på for mange år siden, og jeg gider ikke igen. Så det er med e-mail og Facebook og alle de dér sociale medier; hvis ikke du er på dem, så ryger man lidt af limpinden dér. Det er så mit valg. Fordi der kunne jeg gå på e-mail-en, og så kunne man følge med i, hvad der skete. Men det er jo det, der er det svære ved at blive gammel og ved at blive syg. At man kan simpelthen ikke det, man gerne vil.

Som eksemplet viser, kan tiltagende sygdom og svækkelse påvirke, hvordan de ældre engagerer sig i fællesskaber for homo- og biseksuelle (se også Formby, 2017). Ligesom hos den øvrige ældrebefolkning er sygdom, funktionsnedsættelse, problemer med mobilitet og lav energi med til at sætte begrænsninger ift. at realisere et ønsket socialt liv, og en konsekvens kan blive, at homo- og biseksuelle ældre føler sig afkoblet socialt og (sub)kulturelt.

Hvor nogle ældre er sårbare over for digital eksklusion, udgør internettet hos andre en ressource til at genetablere en forbindelse til et subkulturelt miljø og dække et behov for hverdagsinteraktioner. I mange år var Helge (86 år) medlem af en roklub for homoseksuelle, der fungerede som en platform for at holde kontakt til en kreds af venner og bekendte. Helge kom i roklubben et par gange om ugen, men måtte for et år siden stoppe på grund af KOL, da han i stigende grad er afhængig af iltbehandling. Roklubben er i dag skiftet ud med internettet, der åbner for nye forbindelser på tværs af landet og tilbyder en måde at holde isolationen på afstand, da det bliver muligt at dyrke et samvær, mens man er adskilt (Valentine, 2008). Eksempelvis er Helge gennem kontaktsiden Boyfriend.dk efterhånden blevet venner med en ældre bøsse fra Nordjylland, som han skriver med regelmæssigt. Selvom individuelle barrierer i alderdommen kan hindre eller besværliggøre adgangen til fysiske mødesteder, er der med internettet opstået nye muligheder for at forbinde sig med andre – såvel som nye eksklusionsmekanismer, hvis man ikke har ressourcerne til at bevæge sig i en digital verden.

USYNLIG FOR HINANDEN

Hvor den virtuelle kontakt kan være tilstrækkelig for Helge, har andre deltagere et mål om at etablere relationer, hvor man mødes ansigt til ansigt. Vejen ind i et fællesskab med homo- og biseksuelle kan dog være svært at genfinde. En nylig skilsmisse skaber fx en særlig udfordring for Pia (63 år) fra Fyn, som først udforskede sin orientering mod kvinder sent i livet, og via sin ekskone blev hun del af et lesbisk netværk. Med skilsmissen oplever hun, at dette netværk går tabt, hvilket skaber et savn, men også forvirring: ”Det er jo angsten for... hvor skal jeg gå hen? Altså, hvordan skal jeg kunne få et andet netværk? Jeg kender ikke rigtig nogen”. Denne usikkerhed, som også andre af de interviewede beskriver, kan skyldes flere ting. Først og fremmest er det kommercielle bar- og klubmiljø i storbyerne traditionelt set et samlingssted for homoseksuelle, men stederne er sjældent målrettet et ældre segment. Af samme grund føler Pia ikke, at hun kan benytte et sted som Lambda Bar, et LGBT-initiativ i Odense: ”De ER simpelthen for unge. Nej, jeg har været inde og kigge to gange, men jeg føler mig ikke rigtig tilpas. Det er også sådan meget barmiljø”, siger hun. Flere søger ligesom Pia fællesskaber med mere indhold, end det barerne kan tilbyde. Nogle ældre afholder sig fra at opsøge bar- og festmiljøet, fordi alkohol er en del af omgangsformen, og fordi musik og mange mennesker gør det svært at føre en samtale. Jytte (70 år) udtrykker det følgende: ”Jeg har ikke brug for bare at stå med en øl i hånden”.

Desuden er det kommercielle barmiljø ofte domineret af homoseksuelle mænd, mens rum for homo- og biseksuelle kvinder gerne er mindre kommercielle og udfolder sig i midlertidige rum (Browne & Ferreira, 2015) – som fx FOX-festerne. Hos Lily (67 år) skaber dette vilkår en særlig udfordring i forhold til at dyrke et lesbisk fællesskab, som hun ikke finder på de tilgængelige steder som homocaféen Oscar Bar Café:

*Forstå mig ret – jeg har intet imod bøsser OVERHOVEDET, det ville ikke falde mig ind. Men det er sådan efterhånden, at der er kun steder, hvor **de** er. Jeg savner at komme et sted, hvor jeg kan sige ’hej – hej – hej!’ – vores verden er jo ikke så forfærdelig stor, at man ikke kan genkende hinanden, vel? Men når jeg kommer på Oscar... der er ikke mange kvinder.*

Hos deltagerne ses også fortællinger om et subkulturelt miljø i forandring. Når Paul (73 år) bevæger sig i barmiljøet, savner han en livlig stemning fra tidligere: ”Jeg synes, det er kedeligt at gå i byen herhjemme efterhånden, fordi der ikke er nogen mennesker i det daglige”. Også kvinderne i undersøgelsen påpeger overgangen til et mere splittet fællesskab i takt med en gradvis opløsning eller transformering af politiske og sociale platforme som Kvindebevægelsen og Lesbisk Bevægelse¹⁴. Ifølge Evelyn (75 år) samlede lesbiske kvinder sig førhen i fællesskaber, hvor man var sammen om det at være undertrykt, ”men i dag er det jo ikke noget problem mere”, og derfor eksisterer de samme fællesskaber ikke længere. ”Vi har sejret os selv ihjel”, mener Evelyn.

¹⁴ Lesbisk Bevægelse (LB) eksisterede fra 1974 til ca. 1985 og blev grundlagt som et socialt og aktivistisk forum for lesbiske inden for Kvindebevægelsen. I foreningen kæmpede man for at blive frigjort som både kvinder og lesbiske.

Som Evelyn er inde på, ser billedet anderledes ud i dag, hvad angår rettigheder for LGBT-personer. Hvor man længe kæmpede for retten til at etablere familie på lige fod med heteroseksuelle, førte det i 1989 til indførelsen af registreret partnerskab og i 2012 kønsneutralt ægteskab, mens lesbiske i 2006 fik ret til at blive kunstigt befrugtet. Med denne udvikling i ligestilling erfarede nogle, at man i homoseksuelle kredse blev mere optaget af parforhold og familie og i højere grad begyndte at organisere sig lig heteroseksuelle. Birgit (69 år) fortæller eksempelvis:

*På et tidspunkt var der jo nogle, der fandt ud af, at de ville have børn. Og der var alle dem, der kæmpede for, at man kunne giftes – og så er de jo også blevet gift! Så på den måde er der jo en gruppe af homoseksuelle, som i dén grad har kæmpet for at blive ligesom de andre. Og så fik de jo familie og **bliver** fandme også ligesom de andre langt hen ad vejen!*

Lily (67 år) deler samme erfaring og har oplevet lesbiske fællesskaber gå i opløsning som konsekvens, fordi folk har fået kærester og etableret sig. ”Og så var det pludselig ikke så vigtigt mere at være i en gruppe. Så var det lidt mere ’mig og min kæreste’ i stedet for”, som hun forklarer. Flere kvinder beskriver, hvordan de følte et større og mere samlet fællesskab i deres unge og voksne år. Med Lilys ord: ”Vi har ikke mere det fællesskab, vi har haft. Vi har kun små – som jeg ser det i hvert fald. Sådan noget patchwork-agtigt noget”.

Deltagernes beskrivelser understøttes af Traies (2015), der pointerer, at yngre og voksne homoseksuelle nu lever i en tid, hvor de er langt mere accepteret i samfundet, og dette kan reducere behovet for at vedligeholde støttende, solidariske identitetsfællesskaber. Internettet skaber desuden nye muligheder for at interagere med og lokalisere andre homoseksuelle, der i højere grad overflødiggør de fysiske mødesteders netværksopbyggende funktion. Ændringer i måden homoseksuelle organiserer sig på, kan imidlertid medføre, at man som gruppe bliver usynlig for hinanden i alderdommen, hvis man har været vant til specifikke mødesteder. Janne (69 år) er eksempelvis i tvivl om, hvordan hun kan realisere ønsket om at udvide et lesbisk netværk. Dels oplever hun selv at bære ansvaret for at række ud, ”Fordi der kommer jo ikke nogen og banker på døren og siger ’hej – er du lesbisk?’. Yderligere ved hun ikke, hvor hun skal søge hen, da hun ligesom øvrige af de interviewede kvinder savner et synligt og tilgængeligt lesbisk miljø:

Tidligere var det jo nemmere, fordi der var Kvindehuset, og der var også kvindeaftener på Pan¹⁵, som gjorde, at det var mere tilgængeligt. Jeg har indtryk af, at de lesbiske sammenhænge, der er nu – de foregår mere i privat regi. Hvor man ligesom kan komme ind i et fællesskab. Og hvordan man lige kommer ind, det ved jeg ikke. Man skal måske være mere opsøgende, end jeg har været. Fordi det er jo ikke noget, der bliver meldt ud, og der bliver jo ikke inviteret andre ind. Mig bekendt er det ikke sådan, at der på Facebook er en lesbisk gruppe, der siger ’hej – vi er her’. Så det er jo sådan et lille privat, lukket fællesskab, kan man sige.

Som citatet indikerer, er homoseksuelle rum altså ikke nødvendigvis kontinuerlige eller synlige (Formby, 2017), og en del kvinder oplever, ligesom Janne, at lesbiske netværk i dag foregår i private hjem, er ’skjulte’ og kræver særlig adgang og information. Mangel herpå kan dermed tilsløre og udfordre vejen for de ældre kvinder ind i nye fællesskaber med ligesindede.

MØDESTEDER I ALDERDOMMEN

Selvom mange af de interviewede ser det som et individuelt ansvar at realisere ønsket om at (gen)etablere eller udvide deres netværk af lesbiske og bøsser, kan det være en umulig opgave, hvis der ikke eksisterer tilgængelige og synlige mødesteder. Flere efterspørger konkrete steder, fællesskaber og aktiviteter, hvor man kan søge hen ved behov og møde andre. Pia (63 år) har fx et ønske om at gøre det nemmere at etablere kvindegrupper, hvor man samles om kulturelle og sociale arrangementer, fordi hun savner et alternativ til barmiljøet:

¹⁵ PAN Club Copenhagen er et gammelt diskotek for homoseksuelle, der ikke længere eksisterer.

Hvis man kunne sige – 'hey, vi er faktisk nogle kvinder her, der godt kan lide kvinder, og nu vil vi gerne spille kort, så vi laver fandeme en whistklub for kvinder, fordi så bliver snakken anderledes'. Så kan vi spille whist med mænd alle mulige andre steder, men lige hér er det kun kvinder. Det er det der med at have de her frirum.

Regitze (85 år) savner et sted for homoseksuelle, som man kan opsøge i dagtimerne. Selvom der eksisterer caféer og barer målrettet homo- og biseksuelle, er det ikke det samme, mener hun, "Fordi du skal jo ned og købe noget for at være der". Samtidig er aktiviteter i LGBT-miljøet ofte målrettet studerende og arbejdende, og de foregår derfor i de sene eftermiddagstimer og om aftenen. Selv foreslår Regitze, at der blev oprettet et dagscenter målrettet homoseksuelle, som tager hensyn til en ældre målgruppe:

Hvis der var et dagscenter, så kunne man lave nogle aktiviteter derfra. Det gør man jo ikke på en café eller et værtshus. Så det synes jeg kunne være meget spændende med et sted, hvor vi kunne følge lidt med i, hvad der sker i vores kredse.

Hvor mange tilbud og organiserede, sociale grupper har fastlagte tidspunkter at mødes på, kan der også opstå et behov for samvær med andre mennesker uden for disse tidsrum. Søren (65 år) føler ikke, at der er steder, han får dette behov opfyldt, selvom han er medlem af en svømmeklub for bøsser, fordi: "Det er jo kun én gang om ugen, vi ses. Altså, det er jo ikke sådan... du kan ikke gå derned, når du har behov for og lyst til at snakke med nogen". Tidligere havde Søren stor gavn af at komme i SLM (Scandinavien Leather Men), en sexklub og bar for homo- og biseksuelle mænd. Som han fortæller:

De første tre år var jeg der næsten altid. Der kunne jeg godt finde på at komme efter arbejde og tage op og lige smide mig i en lænestol, og så kommer der en eller anden gående og 'nå, hvordan går det med dig?' – og så tog vi lige en kop kaffe. Det var sådan et sted, hvor man godt kunne komme og bare være og slappe af og hygge sig med ligesindede – det var sådan et andet hjem. Det er jo erstatning for familien et eller andet sted. Fordi sådan et hus, hvor det summer af liv på grund af børn og et ægtepar og så videre – der kan godt være meget liv. Og det er der altså ikke i et hus, hvor man bor alene. Så det er jo det med ligesom at få noget liv ind i sit liv.

Nu kommer han kun lejlighedsvist i SLM, fordi forventningerne i klubben har ændret sig. Søren oplever især, at en overseksualisering af rummet hindrer mulighederne for at udvikle fællesskab og gensidig støtte iblandt de mere stille eksistenser, der ønsker at socialisere frem for at dyrke sex:

*Jeg synes, det er gået lidt i den forkerte retning. Fordi det var jo sådan en bar, hvor man bare kunne gå hen og sidde og snakke. Der var ikke noget krav om sex – det var ikke sådan på den måde, vel. Nu er der ligesom sådan et **pres**: 'hvis du ikke kommer ned for at dyrke sex, hvad skal du SÅ her?' Sådan er stemningen faktisk blevet efterhånden.*

Søren savner et værested for bøsser, der kan udfylde samme funktion som SLM plejede at gøre. Eksempelvis en café eller et aktivitetssted, der har åbent i eftermiddagstimerne, hvor man jævnligt kan slå et smut forbi til en snak over en kop kaffe og møde nye og gamle venner. "Altså, bare så man har ligesom et hjem uden for hjemmet", som han siger. For Søren er det et spørgsmål om at have adgang til fællesskaber, han kan opsøge, når han har brug for dem, og hvor han føler sig velkommen og oplever at høre til.

GENERATIONSKLØFTEN

Andre eksklusionsmekanismer er relateret til alder. Flere studier beskriver, hvordan der i LGBT-miljøet er en risiko for, at ældre føler sig uvelkomne eller ignoreret af yngre generationer (se kapitel 3). Det kommer blandt andet til udtryk i mødet med bar- og festmiljøet, som flere deltagere har et ambivalent forhold til og opfatter som ungdomsfikseret. Paul (73 år) fik eksempelvis som 60-årig en alderskrise og følte pludselig ikke, at han hørte til i bøsse miljøet. Også Lily (67 år) fortæller om et skift: "De få gange, hvor jeg har været til kvindefest, da syntes jeg pludselig, at alle var meget, meget yngre". Derudover kan foreningslivet i LGBT-miljøet være præget af en ungdomsfiksering, som ender med at få konsekvenser for ældre. Hans Jørgen (70 år) og Carl (63 år) er begge forhenværende medlemmer af idrætsklubben Pan Idræt for LGBT-personer, hvor de har følt sig fremmedgjort på grund af deres alder. De er i dag med i et alment sportsinitiativ for mandlige seniorer, for som de forklarer:

Carl: Jeg følte mig ikke seksuelt diskrimineret i Pan Idræt; jeg følte mig direkte **aldersdiskrimineret**. Især da jeg sad en dag og klædte om, og så sad der tre på den anden side og talte om 'alle de gamle'. Den ene sagde, 'Jeg kommer jo ikke her, fordi jeg skal være sugarboy for de gamle. Jeg er her for at spille'. Det var ikke møntet på mig, men jeg var der og tænkte, 'nå ja, men hvis det er indstillingen til det, så skal jeg måske overveje, om jeg vil fortsætte'. Og man kunne også godt se, at lige pludselig blev man jo mere og mere den, der kom til at sidde på bænken, når der var et skævt antal. Fordi man er blevet ældre. Og så tog jeg bare konsekvensen og meldte mig ud og fandt noget andet. Og jeg synes jo, det er kedeligt, at man skal til at gå over i hetero-segmentet for at blive inkluderet.

Hans Jørgen: Jeg har da også hørt én kommentere [negativt, forf.] på en ældre pensionist. Og det er uartig, at man så opfører sig sådan. Specielt når man er en minoritetsgruppe, synes jeg. Så føler man sig såret og gider ikke.

Generelt ses i LGBT-miljøet en tendens til, at der er meget lidt kontakt mellem yngre og ældre. Man socialiserer ikke på tværs af generationer, hvilket kan hindre opbygningen af tillidsfulde, gensidige relationer og føre til forståelser baseret på stereotyper, antagelser og misinformation (Vacarro, 2009). Som citaterne med Hans Jørgen og Carl viser, kan der blandt andet være en negativ forventning om, at ældre bøsser er "klamme, gamle gramsefyre", som en anden af de interviewede mænd udtrykker det. Fænomenet refereres i udenlandske studier til som "gay ageism" (Simpson, 2015), dvs. en særlig form for alderisme blandt homoseksuelle, som især de interviewede mænd er opmærksomme på (se også kapitel 7). Alderisme kan komme til udtryk ved åbenlys aldersdiskrimination samt nedvurdering og fremmedgørelse af ældre, som i det ovenstående eksempel, men også på mere subtile måder, som når tilbud indrettes af og til unge og (yngre) voksne. Carl og Hans Jørgen efterspørger eksempelvis et motionstilbud målrettet et aldrende segment, der kan have behov for mindre intense måder at bevæge sig på. Begge mener, at man bliver nødt til at tænke fremad som idrætsklub, men anerkender, at det kan være en udfordring at sætte sig ind i andres behov på tværs af livsfaser: "Behovene opstår jo der, hvor man er. Nu er vi selv blevet ældre, og så er det jo vores behov". På baggrund heraf er en handlekraftig gruppe af seniorer nu ved at etablere senioridræt¹⁶ som et tilbud under Pan Idræt.

Blandt kvinderne er der også oplevelser med en mere indirekte alderisme i mødet med unge mennesker i LGBT-miljøet. Selvom der er mange ligheder på tværs af LGBT-generationer, er der også væsentlige forskelle, idet unge er mere tilbøjelige til at betragte identiteter som flydende og til at fravælge normative kategorier til at beskrive og forstå deres kønsidentitet (Vacarro, 2009). At tillære sig nye køns-kategorier uden for et binært kønssystem¹⁷ kan dog være en udfordring, og i denne proces kan der hurtigt opstå gnidninger. Dette erfarede Birgit (69 år) for nogle år siden, da hun meldte sig som frivillig ved et LGBT-initiativ, hvor hun skulle samarbejde med en generation af LGBT-personer, der var 40-50 år yngre end hende selv:

*Det endte i et BRAG af en konflikt, fordi der var nogle af de unge, der ikke ville defineres som det ene eller det andet, og som så pludseligt mente, at jeg var både transfobisk og homofobisk. Det var virkelig lidt af en mundfuld. Fordi jeg kom indimellem til at bruge nogle forkerte termer. Jeg var jo den eneste på 66 år – alle de andre var jo sådan nogle helt unge nogen. Og der var en person, som gerne ville bruge pronomenet 'de' om sig selv. Vedkommende var vældigt feminin, så indimellem kom jeg til at sige 'hun', og det blev **de** meget vred over.*

Et sammenstød som dette illustrerer, at der er meget på spil, når det handler om kønsidentitet. Det viser også, hvor let det er at træde ved siden af, hvis man har forskellige traditioner for at forstå og tale om køn. Tværgenerationelle konflikter, som den Birgit beskriver, må derfor ses i lyset af de strømninger, som generationer er formet af, fordi tidsbestemte kønsforståelser integrerer sig i måden, hvorpå vi lærer at forstå og tale om vores egen og andres kønsidentitet. Hvor den yngre generation i højere grad forstår køn som performativt og socialt konstrueret, inspireret af en kønsteoretiker som Judith Butler, så tænker de

¹⁶ Se: <https://panidraet.dk/da/idraetsgrene/senioridraet/>.

¹⁷ Det binære kønssystem er baseret på en antagelse om, at mennesker på baggrund af deres kroppe kan inddeles i to køns-kategorier: mænd og kvinder. Ikke-binære personer definerer sig som regel mellem eller uden for disse to kategorier, og de udfordrer dermed to-kønssystemet.

interviewede oftere køn som biologisk betinget. Flere af de kvinder, der har en fortid i Kvindebevægelsen, deler fx en stærk identitet som biologiske kvinder og lesbiske. De har desuden forskellige forudsætninger for at tilegne sig nye forståelser og kan blive hindret i at mestre et nyt begrebsapparat, trods et ønske herom. For eksempel har Issa (76 år) en oplevelse af, at det i feministiske kredse hovedsageligt er unge akademikere, der definerer diskursen og styrer, hvad der bliver snakket om og hvordan. Issa oplever som konsekvens at blive ekskluderet fra at deltage i debatten om køn:

Den går tabt, den der klasseanalyse, på en eller anden måde. Fordi den feministiske bevægelse drives af unge, akademiske kvinder. Men det er så akademisk! Og så skal man studere kønsstudier fem år for at være med. Altså, jeg har prøvet at læse Judith Butler, og jeg kan ikke klare det. Jeg forstår ikke, hvad hun siger. Og jeg kan læse en side tre gange og fatter ikke halvdelen.

At modstridende kønsforståelser og holdninger skal sameksistere i et kønspolitisk og subkulturelt miljø, kan føre til misforståelser og konfliktfyldte forhandlinger på tværs af generationer. Blandt andet er der en risiko for at marginalisere transpersoner og ikke-binære unge, når køn fastholdes som biologisk kategori, mens der i den ældre (og voksne) generation kan være oplevelse af at blive frataget retten til at definere sig som kvinde på den måde, som man selv forstår denne kategori¹⁸. Birgit (69 år) har eksempelvis mødt unge LGBT-personer, der insisterer på, at man ikke kan tillade sig at sige 'biologisk kvinde', men bør bruge termen ciskvinde. Som konsekvens fik hun en oplevelse af "at det var ikke okay bare at være kvinde – altså biologisk kvinde og lesbisk". At blive udfordret på sin kønsidentitet skabte i Birgit følelsen af ikke at blive anerkendt: "Jeg endte med simpelthen at blive så vred. Helt ærligt. Her sidder jeg og er kvinde og er lesbisk og har kæmpet med de her ting i SÅ mange år, og nu må jeg nærmest ikke være det og sige, at jeg er det".

Flere ældre nævner, at de savner en gensidig anerkendelse trods uenighed. At tilhøre den aldrende befolkning indebærer dog en risiko for, at ens stemme overhøres eller betragtes som illegitim på grund af negative forforståelser af gamle mennesker som ufleksible og gammeldags. Når Issa (76 år) har deltaget i diskussioner på sociale medier, har hun fx oplevet at blive udskammet for at repræsentere en anden måde at forstå sig selv på og køn mere bredt. Som konsekvens vælger Issa i højere grad at trække sig fra debatten i dag:

*Til en vis grænse prioriterer jeg nok anderledes nu. Altså, hvad der er vigtigt, og hvad der ikke er. Og det der med at forholde sig til ting og sager, som debatteres. Altså, jeg **har** jo debatteret alt det her med queer og trans med nogle af de yngre feminister. Og HOLD OP hvor får man meget lort i hovedet. 'Du er jo transfobisk' og op ad ned ad stolpe. Det kunne aldrig falde mig ind at kalde nogen, jeg debatterer med, på den måde. Fordi man har en anden mening? Det er det, som undrer mig.*

Til trods for at forskelle på tværs af generationer kan hindre dialog og gensidig forståelse, beskriver flere af de ældre positive møder med den yngre LGBT-generation. Da Else (70 år) opfordrede et yngre bekendtskab til at se en film om kvindebevægelsen og den tid, hun selv var ung i, opstod der en givende samtale om tidligere generationers (og hendes egen) indsats i kvindekampen:

Der var faktisk en transfyre, som jeg har det rigtig godt med, og han var bare sådan helt 'hold nu kæft, nu forstår jeg, hvad det er for en historie, du var været en del af – og hvad det er, vi står på skuldrene af!'. Og det er nemlig interessant, fordi der er rigtig mange af de unge LGBT'ere, som simpelthen ikke aner, hvad der går forud for det, der er i dag. Det er dybt interessant! At det er ligesom om 'nå, men det er os, der har opfundet det der med at kæmpe for LGBT-retligheder'.

¹⁸ I løbet af undersøgelsen er der kørt en ophedet debat mellem en part, der fastholder køn som biologisk funderet, og en part, der kæmper for retten til at blive anerkendt som transkvinder på lige fod med ciskvinder. Se avisartiklerne: Vi lesbiske bliver kaldt transfober, hvis vi ikke har lyst til sex med dem, der er født med penis (Larsen, 2018) og Det er transfobisk at sige, at transkvinder ikke er kvinder (Miltersen, 2018).

"Ingen kvindekamp uden klassekamp. Ingen klassekamp uden kvindekamp" – fra 8. marts, 2019.

Tilsvarende påpeger nogle et hul i den fortælling og de erfaringer, der går videre til den yngre generation i det subkulturelle miljø. Ovenstående eksempler indikerer et behov for at fremme succesfulde generationsmøder, som kan øge forståelsen på tværs af generationer og forebygge konflikter. Et projekt fra England viser god erfaring med intergenerational brobygning i forhold til at skabe nye former for solidaritet hos LGBT-personer ved at tilbyde et alternativt forum, hvor yngre og ældre generationer kan mødes og diskutere fælles behov og erfaringer (The International Longevity Centre, 2011). I generationsmødet kan negative opfattelser af ældre homoseksuelle fx blive udfordret, mens den ældre generation får mulighed for at lære om den diversitet af identiteter, der findes blandt yngre LGBT-personer.

INTERNE EKSKLUSIONSMEKANISMER

Ikke-heteroseksuelle identiteter er i udgangspunktet bundet op på opretholdelsen af et 'vi' i modsætning til et 'dem' (Weston, 1995). Selvom tilhørsforhold til en social gruppe kan øge menneskers selvværd, kræver det en vis gensidig anerkendelse imellem fællesskabets medlemmer. Føler man ikke, at man hører til, kan det have en negativ effekt (May, 2013). Som det fremgår i analysen, kan idéen om lighed mellem homoseksuelle facilitere fællesskab og forbindelser mellem mennesker, men også medføre skuffelse, hvis man føler sig fremmedgjort blandt sine egne'. Udover generationskløften er der også hos de ældre fortællinger om andre måder at interagere på, som kan virke ekskluderende. Aksel (65 år) lægger eksempelvis afstand til en særlig omgangstone, som han oplever blandt mange bøsser, hvilket resulterede i, at han trak sig fra et lokalt initiativ for homoseksuelle: "Jeg står af i forhold til den der tanteagtige måde at mødes på, med at man hele tiden skal rakke ned på alle de andre, og der er ikke noget, der er godt nok. Det vil jeg slet ikke være med til".

Andre i undersøgelsen har oplevet at føle sig forkerte i homoseksuelle sammenhænge – som Pia (63 år) der i lesbiske kredse har bemærket en tendens til "at hænge hinanden til tørre", blandt andet i forbindelse med kvindefester: "Der er jo den samme frygt for at tage hinandens kærester, som der er, hvis jeg for eksempel er til en almindelig heteroseksuel fest". Derudover besøgte hun for nogle år siden en gruppe, Homo med Forsinkelse, men oplevede en ubehagelig episode med en kvinde, der mente, at Pia burde tage hjem til Fyn og starte sin egen gruppe der. Mødet var derfor ikke en succes. Pia er nu usikker på, hvor meget hun tør udsætte sig selv for i sin søgen efter et nyt lesbisk netværk, fordi hun oplever sig selv som nem at vælte. Især frygter hun at komme til at skamme sig og føle sig forkert:

Måske er det sådan en opmærksomhed, man kan have, fordi man så tit har følt sig en lille smule forkert. Ja, at man bliver sådan lidt touchy på det. Det rammer endnu hårdere. Og sådan 'arh, nu har jeg gjort det igen, og jeg er da heller ikke... jeg hører heller ikke til nogen steder vel'. Tænk nu hvis jeg heller ikke hørte til der? Det ville ikke være rart, nej.

Også klasseforskelle kan få betydning for adgangen til fællesskaber. Et engelsk studie viser eksempelvis, at det ikke er ualmindeligt, at lesbiske, der identificerer sig som arbejderklasse, fravælger eller føler sig ukomfortable i formelle LGBT-fællesskaber, hvis de ikke er i stand til at udvise den kulturelle og sociale kapital (stil, værdier, referencerammer) der tilhører en lesbisk middelklasse (Taylor, 2007). Sonja (71 år) har tidligere i forbindelse med kvindebevægelsen oplevet at blive ekskluderet fra samtalen på grund af sin arbejderbaggrund, særligt i mødet med kvinder fra universitetet: "Det var kvinder med mange ord – som egentlig havde formuleret en hel masse. Og så kommer vi andre og forstår faktisk ikke ordene". Dette klaseskel kan stadig kan sætte sine spor i dag:

For eksempel meget intellektuelle ting: jeg orker det ikke, du! Og nogle gange bliver jeg pissetræt af at høre om ord, der bare kunne have været sagt helt almindeligt, og som gør, at vi andre sidder og tænker 'hallo, jeg er her også!'. Der er sådan en gammel arbejder ting; på den ene side er man stolt af sin baggrund, og på den anden side føler man sig mindreværdig.

Hos andre spænder egne forventninger ben for at indgå i sociale fællesskaber med ligesindede. Bente (68 år) har tidligere været en del af et lesbisk initiativ, men har svært ved at være med, fordi hun oplever at skulle leve op til et bestemt ideal:

Jeg er ikke med for tiden. Der tænker jeg, at 'nej – jeg ser ikke godt nok ud'. Jeg har det ikke nemt med det. Det er som om, jeg skal leve op til nogle idealer, jeg selv har: At jeg skal se ordentligt ud og sige noget klogt og være lidt udadvendt.

Erfaringer kan sætte sig fast og påvirke måden, de ældre oplever adgangen til fællesskaber. Selvom Else (70 år) i dag er medlem af et lesbisk netværk, der har genetableret kontakten til hinanden i seniortilværelsen, var hun længe i tvivl om, hvorvidt hun var inde i varmen eller ikke. Årsagen er, at hun som ung i selv samme gruppe oplevede at blive ekskluderet pga. sin relation til en (eks)mand:

Der er jo mange år, hvor jeg overhovedet ikke har været med, fordi jeg ligesom altid har følt mig uden for på en eller anden måde. Fordi dengang... altså det lyder helt mærkeligt, men hvis man var biseksuel, så var det næsten værre: altså, det var næsten fjenden på et tidspunkt. Og da jeg så valgte at sige højt, 'jeg ER lesbisk', så viser det sig, at jeg jo ikke "rigtigt" er lesbisk, fordi jeg jo har været sammen med en mand. Og der blev jeg den onde fløjt' me vred. Der havde jeg det sådan, at jeg var ikke god nok. Eller det fik jeg faktisk at vide.

Det er ikke utænkeligt, at biseksuelle ældre kan føle sig uvelkomne i LGBT-sammenhænge på grund af erfaringer med bifobi (Jones, 2016). Som eksemplerne indikerer, kan det at føle sig forkert der, hvor man har en forventning om at passe ind, påvirke selvforståelsen negativt og begrænse adgangen til sociale og kulturelle ressourcer, som subkulturelle sammenhænge potentielt kan tilbyde.

OPSAMLING

De fleste interviewede ældre er vant til og har et ønske om at være del af fællesskaber og relationer med andre homo- og biseksuelle. I nogle tilfælde er der præference for de 'rene' kønsmiljøer, hvor lesbiske og biseksuelle kvinder socialiserer sammen, og hvor bøsser og biseksuelle mænd socialiserer sammen. Konkrete mødesteder kan her få betydning som en indgang til et subkulturelt fællesskab, hvor det bliver muligt at indlede og dyrke relationer til ligesindede, men de ældre har sjældent (lige) adgang til disse rum. For eksempel er der fortællinger om både individuelle og strukturelle barrierer, der hæmmer motivationen for at opsøge de nuværende mødesteder og initiativer i LGBT-miljøet. Med alderen kan præferencer og forudsætninger for at deltage i relevante initiativer ændre sig. Nogle ældre udfordres af svækkelse og sygdom, hvor hørenedsættelse eller manglende overskud kan gøre det svært at bevæge sig i større fællesskaber. Andre foretrækker at mødes uden for bar- og klubmiljøet, men ved ikke, hvor de skal søge hen, da øvrige subkulturelle netværk af især kvinderne opleves som skjulte, private og utilgængelige, mens information herom distribueres online eller personligt. At få adgang kræver derfor et vist kendskab til LGBT-miljøet og/eller digitale kompetencer til at orientere sig på internettet. Disse udfordringer kan medføre, at den ældste generation behøver en håndsrækning for at finde vej ind i relevante fællesskaber.

Flere efterspørger også nye (og gerne alderstilpassede) sammenhænge at mødes i og dyrke et samvær, fx senioraktiviteter eller dagscentre for homo- og biseksuelle. Blandt de ældre, der er involveret i et subkulturelt- eller kønspolitisk miljø, såsom bar-, klub- eller foreningsinitiativer, er der en risiko for at opleve diskrimination og eksklusion relateret til alder, klasse og sprog. Nogle bliver fremmedgjort pga. deres alder eller 'glemmes', fordi aktiviteter og tilbud i LGBT-miljøet tilrettelægges for og af yngre. Møder med yngre LGBT-personer kan også give anledning til misforståelser og konflikter, fordi de forskellige generationer har forskellige traditioner for at forstå og tale om køn og seksualitet. Analysen peger således på et behov for mødesteder, hvor ældre homo- og biseksuelle kan søge hen og møde ligesindede i trygge og inkluderende rammer. Yderligere kan der være et behov for at facilitere dialog og positiv udveksling på tværs af generationer med henblik på at fremme forståelse og solidaritet og forebygge konflikter mellem unge og ældre LGBT-personer.

*Selvfølgelig kunne jeg godt gå med
i vores beboerhus eller noget, men jeg gider ikke.
Det er så kedeligt og traditionelt. Det er sådan
weinerbrødsbord, du ved – og hver onsdag og torsdag
er der madklub og gullasch om aftenen,
og så sidder der de samme mennesker hver gang.
Brand-heteroseksuelle – og det gider jeg jo ikke, vel?
Nej, jeg vil gerne et sted hen, hvor der er homoer.*

- Søren, 65 år

KAPITEL 9

Almene seniortilbud

Hvordan står det til med ældre bøsser, lesbiske og biseksuelles adgang til fællesskaber i alment ældre regi, dvs. tilbud målrettet ældre bredt og ikke specifikt LGBT-personer. Med et stigende fokus på at bekæmpe ensomhed i befolkningen er en lang række seniortilbud vokset frem i hele landet. Denne tendens må bl.a. ses i lyset af en samfundsmæssig diskurs om 'succesfuld aldring', hvor det at være aktiv og indgå i sociale relationer forstås som en forudsætning for et godt ældre liv, mens ensomhed er modbilledet herpå (Mikkelsen, 2016). Af populære seniortilbud kan nævnes motionsgrupper, fællesspisning, spilleklubber, regelmæssige udflugter og besøgsvenner¹⁹. Aktiviteterne har gerne et socialt eller sundhedsfremmede sigte, og de udbydes lokalt af ældreorganisationer som Ældre Sagen og Danske Seniorer eller er forankret kommunalt på aktivitets- og plejecentre. Navnlig det sociale aspekt af seniorfællesskaber er interessant i et ensomheds-forebyggende perspektiv. Langt de fleste deltagere i undersøgelsen har erfaring med denne form for aldersspecifikke fællesskaber eller har gjort sig tanker herom. Men som det vil fremgå i dette kapitel, er der stor forskel på, hvordan de oplever adgangen til og deltagelsen i disse tilbud.

HETERO-REPRÆSENTATION

Nogle ældre forholder sig ambivalent eller tager helt afstand til ældreorganisationer, og der kan være flere årsager til dette. Nogle bunder i selvforståelser, der også kan findes hos heteroseksuelle ældre, fx at man ikke ser sig selv som 'gammel' og dermed i målgruppen – som Paul (73 år) der fortæller, at han hellere vil være med i "Yngre Sagen" end i Ældre Sagen. Andre årsager kan være specifikke for ældre homo- og biseksuelle. Særligt heteronormen spiller her en rolle. Som nævnt er en konsekvens af heteronormen, at der på et strukturelt og diskursivt niveau gives synlighed til majoritetsgruppen, mens minoriteten usynliggøres. For eksempel har Issa (76 år) en oplevelse af, at hun som lesbisk bliver overset hos en ældreorganisation som Ældre Sagen, hvilket påvirker hendes motivation for at opsøge deres tilbud:

Jeg er jo medlem i Ældre Sagen, men alle deres tilbud og deres billeder og foto – det er heteroseksuelle! Mand, kvinde, mand, kvinde, mand, kvinde – HELE vejen ned. Så jeg går overhovedet ikke til nogle af deres arrangementer.

Samtidig værdsætter Issa dog deres rådgivende indsats og anerkender, at manglen på LGBT-repræsentation ikke nødvendigvis er et bevidst fravalg:

Jeg er glad for dem, og jeg kan ringe og spørge om ting omkring pension og sådan, fordi de har jo meget stor viden på den måde. Men... Ja. Deres reklamer, det er bare heteroseksuelle hele bunken – fordi de tænker ligesom ikke over det.

Som eksemplet indikerer, kan det være frustrerende ikke at føle sig repræsenteret, noget mange ældre homo- og biseksuelle har erfaring med i mødet med omverdenen som konsekvens af, at diskursive praksisser i samfundet som udgangspunkt er heteroseksuelt orienteret (Søndergaard, 2006). Det kommer til udtryk i måden, man i populærkultur, massemedier og marketing – ofte ikke-intentionelt – repræsenterer heteroseksuelle erfaringer, men overser diversiteten af menneskers liv. Eksempelvis har Sandberg (2016) kritiseret, hvordan ikke-heteroseksuelle repræsentationer af ældre liv ofte udelukkes i annoncer, billeder og magasiner i Sverige. Ifølge Sandberg associeres 'succesfuld aldring' med heteroseksuel tosomhed og reproduktiv succes, hvorfor vejen til et lykkeligt seniorliv illustreres via billeder, hvor glade og smilende seniorer positioneres i relation til børn og børnebørn. Med Sandbergs ord eksisterer der en udbredt repræsentation af 'hetero-lykke' i massemedierne, som er med til at definere grænsen mellem 'succesfuld'

¹⁹ Der eksisterer i dag et hav af aktiviteter for det ældre segment i befolkningen, som fordrer og fremmer et aktivt socialt liv i seniortilværelsen. Et overblik kan ses på hjemmesiden www.aktivtaeldreliv.dk.

og 'mislykket' aldring. Dertil falder ansvaret for at udfordre diskursen ofte på minoriteten selv (Søndergaard, 2006); og det kan være en møjsommeligt opgave konstant at tilkæmpe sig synlighed i en heteronormativ kultur. Issa forklarer:

Jeg tænker, at 'nå... men jeg kunne måske engagere mig mere og så sige det højt til dem [Ældre Sagen]'. Men ved du hvad, jeg er så TRÆT af det. Jeg er jo gammel aktivist.

Overrepræsentationen af heteroseksuelle ældre kan desuden medføre, at man 'glemmer' andre ældregrupper i praksis på ældreområdet. I dag eksisterer fx kun få tilbud i kommunalt og ældre regi, der tilbyder en social sammenhæng til ældre borgere og tager højde for homo- og biseksuelles særlige behov eller unikke udfordringer. Dermed er deltagerne henvist til almene seniortilbud, hvis de ønsker at indgå i aldersspecifikke aktiviteter.

EN FREMMED FUGL

Almene seniortilbud målretter sig ældre bredt, og i udgangspunktet kan alle være med²⁰. Deltagerne mødes om en fælles interesse eller et fælles formål såsom at dyrke motion. Selvom almene seniortilbud sjældent er officielt organiseret om en fælles identitet – udover et tilhørsforhold til en alderskategori – er det ikke ualmindeligt, at der indirekte kommunikeres og reproduceres et bestemt sæt af normer. Blandt deltagerne opleves eller forventes almene seniortilbud ofte at repræsentere det, sociolog Paul Simpson (2015) kalder 'heterorum', dvs. sociale rum der i høj grad defineres af heteroseksuelle. De interviewede ældre har fx erfaringer med at deltage ved seniortilbud, hvor de har oplevet, at samtalen centrerer sig om børn, børnebørn, ægtefæller af modsat køn og andre mere traditionelle værdier. At snakken er heteroseksuelt orienteret har sjældent interesse hos de ældre, der har taget alternative ruter i livet. I praksis kan denne form for 'heterosnak', som en kalder det, hurtigt blive et symbol på heteronormen og dermed blive forskelsproducerende. For eksempel beretter Hans Jørgen (70 år) og Carl (63 år) om deres engagement i et sportsinitiativ for mandlige seniorer, hvor de oplever at være de eneste homoseksuelle: "Tilbuddene er der, men vi savner også noget samvær med bøsser og lesbiske faktisk, så vi ikke skal sidde og høre om børnebørn hver gang, vi er færdige".

Baseret på tidligere møder med en heteroseksuel verden har flere ældre erfaret, at for meget 'heterosnak' kan gøre det vanskeligt at finde et fælles fodslag. I det følgende fortæller Herdis (72 år) om sit forhold til senioraktiviteter. Selvom hun mener, at Ældre Sagen udfører et vigtigt arbejde, er hun ikke motiveret til at opsøge deres lokale tilbud. Det bevidste fravalg er især bundet op på en forforståelse af tilbuddene – og dermed det sociale rum – som domineret af heteroseksuelle:

At sidde i sådan en forsamling, hvor den ene historie afløser den anden om mand og kone og børn. Det må jeg sige, at det interesserer mig ikke, det gør det ikke – jeg føler mig som en fremmed fugl. Jeg synes bare, at mit liv er så anderledes end deres, og jeg føler mig ikke tilpas. Og hvis jeg sådan ville begynde og sige, at ja, 'jeg har været tyve gange på Femø' – jamen, så ville der lige blive den der tavshed. Og så ville jeg vide, at vi har så lidt tilfælles. Altså, jeg vil gerne høre dem, men jeg føler ikke noget fællesskab. Så nej, det ville jeg ikke vælge. Måske banko hvor man ikke siger så meget, men ellers ikke.

Også Solveig (68 år) er medlem af Ældre Sagen, men fravælger deres mange tilbud af flere grunde: "Noget af det, de laver, det er jeg jo slet ikke interesseret i. Og så er det igen heteroseksuelle mænd og kvinder, som er der". Solveig er dog ikke afvisende over for at deltage i senioraktiviteter, men fortæller, at hun foretrækker at gøre det i selskab med andre homoseksuelle. Det bunder i en oplevet forskel mellem heteroseksuelle og hendes eget liv som lesbisk: "Fordi vi ikke har den samme interesse på en eller anden måde – vi tænker ikke ens. Jeg ville ikke vide, hvad jeg skulle snakke med dem om".

²⁰ Der er dog få undtagelser, hvor en særlig baggrund udgør et inklusionskriterium for at deltage såsom ved sociale grupper specifikt for aldrende mænd, fx Herreværelset under Ældre Sagen.

AT VÆRE EN PARENTES

At Solveig fravælger de almene seniortilbud handler også om, at hun ikke er motiveret for at fortælle om sit eget liv, da hun er bekymret for, at andre ikke forstår hendes valg: ”Nej, jeg tror slet ikke, jeg ville have lyst til at være åben. Jeg tror bare, det ville være sådan noget med ligesom, hvis jeg går over i Føtex og siger noget til en, der står bag disken”, som hun siger. Solveig forventer, at resultatet vil blive overfladisk og intetsigende, hvilket hun helst undgår. At kunne fortælle åbent om erfaringer, relationer og minder er hos flere ældre i undersøgelsen centralt, for at ’vise hvem man er’ og etablere forbindelser til andre mennesker. Dette må ses i lyset af, at udviklingen af sociale relationer ofte kræver en vis gensidig udveksling af personlige informationer, der giver andre mennesker en fornemmelse af ens person (Dindia, 2000). Flere ældre oplever dog, ligesom Solveig, at der er ulige vilkår for at udtrykke deres identitet, hvilket hæmmer muligheden for at relatere til andre. Dette kan komme til udtryk ved, at andre mennesker ikke aner, hvad de skal sige, når deltagerne refererer til et homoseksuelt liv. Eksempelvis oplever Herdis (72 år) en asymmetri i mødet med mennesker, der lever mere traditionelle liv – noget som hun antager gør sig gældende i seniorfællesskaber. Blandt andet er hun ofte stødt på tavshed i mødet med sine kolonihave-naboer, når hun beretter om sit lesbiske liv. I situationer som disse skaber den manglende respons hos Herdis en oplevelse af at blive usynliggjort:

Nogle gange føler jeg, at man bare lige er en parentes – så holder de pænt mund og hører sådan lidt, og så bliver der ikke sagt noget. Og så snakker de videre om det, der interesserer dem. Man er bare sådan en parentes. Og det er jo ikke, fordi man skal være interessant. Det er bare den der stilhed, og det er altså en væmmelig følelse.

At møde en mur af tavshed, når man fortæller om sig selv og sit liv, kan i relationen til andre skabe en distance eller anspændthed, som kan være svært at håndtere. Herdis fravælger af samme grund seniorfællesskaber, hvor hun forventer at få denne reaktion. Baseret på flere oplevelser med uforstående heteroseksuelle fravælger også Issa (76 år) de almene seniortilbud, for som hun forklarer, så har hun før oplevet at blive ignoreret eller modarbejdet – ikke kun som lesbisk, men også som udlænding:

*Issa: Fordi nu er jeg også TYSKER, og jeg kan jo stadigvæk mærke en modstand, når man kommer som udlænding og siger nogle ting. Det hænger man stadigvæk på. Og også som lesbisk ældre kvinde... Fordi du spørger også ind til nogle ting med at være lesbisk og være åben lesbisk. Og det er **hårdt**...*

Simon: På hvilken måde hårdt?

Issa: Der bliver stille... Tavshed.

Simon: Når du siger det højt?

Issa: Ja... Og man bliver også indirekte modarbejdet. De lytter ikke efter, hvad man siger – og hvis man kommer med forslag og sådan.

Simon: Hvor er det, du synes, at du bliver modarbejdet eller ikke hørt?

Issa: Hvis jeg rejser mig op i en sammenhæng, hvor jeg er til et foredrag eller sådan noget – og påpeger noget omkring lesbiske eller homoseksuelle og sætter min finger på, hvorfor det ikke er nemt... Så bliver der stille.

Simon: Hvorfor tror du, at det er sådan?

Issa: For det første tror jeg ikke, at folk er vant til at tænke i vores baner. Man skal jo sætte sig ind i det. Og det er jo svært. Og så tror jeg, at folk bliver både forbavsede – og tænker, ’hvad skal hun nu sige?’. Jeg vil ikke beskyldes dem for at sidde der og være homofobere eller noget, men der er altså et eller andet.

Selvom Issa er opmærksom på, at heteroseksuelles uvanthed ift. at bevæge sig blandt homoseksuelle kan gøre det svært at komme med en passende respons, ændrer det ikke ved hendes tanker om almene seniortilbud. Erfaringer med at føle sig usynlig i mødet med heteroseksuelle eller en forventet skævhed i potentielle relationer kan dermed få stor betydning for, hvor man søger fællesskab senere i livet. Især formodningen om, at potentielle relationer i seniortilbud ikke vil være støttende og tilfredsstillende, kan medføre, at disse sammenhænge fravælges. Denne tendens i materialet understøtter en hypotese om, at mennesker med alderen bliver selektive ift. kvaliteten af de relationer, de indgår i (Carstensen et al. 1999; Birditt & Newton, 2017).

Herdis (72 år) udelukker dog ikke heteroseksuelle relationer, men understreger betydningen af at føle sig set og hørt i forhold til det at være og leve lesbisk. Denne anerkendelse opstår ifølge Herdis, når heteroseksuelle giver plads til hendes erfaringer i samtalen og møder hende med positiv nysgerrighed og ikke mindst vilje til at forstå. Som hun fortæller:

Jeg har også en heteroseksuel veninde, men det er jo noget andet. Fordi der kan jeg også snakke om mig selv, og hun kan så sige – 'ej, det er jo nærmest to verdener, du lever i'. Og så siger jeg, 'hvor er det dejligt, at du kan se det'. Altså, vi har fundet et fodslag, hvor vi snakker.

Meningsfulde relationer er med andre ord ikke et spørgsmål om at dele seksuel orientering, men om at opleve lydhørhed og åbenhed over for ikke-normative livserfaringer. Måden hvorpå, man føler sig mødt som homo- eller biseksuel, er afgørende.

NEGATIV OPMÆRKSOMHED OG SELVCENSUR

Der kan være ulige forudsætninger for at tale åbent om sit liv inden for rammerne af et oplevet 'heterorum'. Som beskrevet flere steder i rapporten, kan åbenhed have personlige og sociale fordele. Men den kan også give bagslag, hvilket de fleste i undersøgelsen er opmærksomme på. De har erfaringer med, at omgivelserne kan tillægge deres seksuelle orientering mere betydning, end det er ønskeligt. Flere er bekymret for at fremstå i et dårligt lys og tiltrække sig negativ opmærksomhed, hvis de taler om deres seksuelle identitet og livsstil. Bekymringer om andres respons kan føre til minoritetsstress (se kapitel 3) – uanset om risikoen for at møde negative reaktioner er reel eller ej. Som Herdis (72 år) siger, er det "ikke for at gøre sig interessant", når hun ønsker at fortælle om sit forhold til Femølejren, men fordi det er en vigtig del af hendes historie, der viser noget om, hvem hun er. Trods mange overvejelser valgte hun derfor at fortælle om sit liv som lesbisk på et sprogkursus:

Jeg synes, det har været svært, når jeg har gået til engelsk på daghøjskole. Så har folk siddet og fortalt om deres liv og om alt det, der virkelig interesserer dem. Og det jeg havde at fortælle, ville ikke interessere dem – tværtimod. Så en dag tog jeg alligevel mod til mig og fortalte på engelsk om mit liv. Og jeg tænkte 'åh nej'. Og tænk engang, så klappede alle i hænderne. Og jeg havde haft så mange forkvabbelser over det – for jeg gad bare ikke at være 'den lesbiske', der trådte ind ad døren.

Andre ældre er varsomme med, hvad og ikke mindst hvordan, de beretter om deres liv. Som Adnan (65 år) fortæller: "Jeg er temmelig åben omkring mit bøsseeri, men det er ikke noget, som jeg gør noget ud af". Tilsvarende er Carl (63 år) "ikke på barrikaderne", men åben i det omfang, at hvis nogen spørger til hans liv, får de et ærligt svar: "Jeg vil ikke trække noget ned over hovederne på folk, hvis de ikke ønsker det. For så er det ligesom om, at man vil promovere sig selv – i stedet for bare at være mig selv". Navnlig risikoen for at blive stemplet som en, der konstant er optaget af egen seksualitet og skal gøre andre opmærksom på den, kan være en hindring for at tale frit om sit liv og medføre en selvcensur i mødet med heteroseksuelle. Eksempelvis nævner Søren (65 år) en heteroseksuel veninde, der mener, at en fælles bekendt "altid skal snakke om sin lesbianisme":

Hun synes, at hun [veninden] hele tiden skal prøve at få den ind i samtalen, og det kan hun godt blive lidt træt af engang imellem. Så lærer man også lige selv, at 'nå okay – jeg skal nok liiige vare min mund med det'.

Eksemplerne viser, at selvcensur er en strategi til at nedtone sin 'andethed' og styre uden om potentielle negative konsekvenser i mødet med andre. Selvcensur kan forklares som en konsekvens af heteronormen, dvs. at alle som udgangspunkt antages at være heteroseksuelle, og hvor det at træde frem og give udtryk for andet indebærer en risiko for at blive set som en, der prøver at 'gøre sig særlig' ved at fremhæve sin seksuelle orientering. I en rapport om LGBT-personers muligheder for at være åbne i arbejdslivet viser Christensen & Voergaard-Olesen (2018), at der ofte eksisterer ulige vilkår for åbenhed. Hvor heteroseksuelle frit kan tale om en partner eller på anden måde indikere en heteroseksuel orientering, så straffes

LGBT-personer socialt for at gøre samme. Det skyldes, at indirekte referencer til heteroseksualitet er 'usynlige' og uproblematiske, fordi det ikke kun finder sted i højere grad, men også betragtes som mere naturligt. Omvendt forbindes homo- og biseksualitet med noget, der hører til i soveværelset, hvormed referencer til en LGBT-identitet generelt opleves som en 'seksualisering af rummet' (Christensen & Voergaard-Olesen, 2018). Konsekvensen er, at man let kan tiltrække negativ opmærksomhed, når man snakker om noget, som ikke normalt italesættes og tilmed ses som et privat anliggende. Man risikerer altså, at andre mennesker dømmes en – noget flere af de interviewede ældre er bekymret for og ikke uden grund²¹.

AT SPRINGE UD I FORBIFARTEN

At springe ud er sjældent en engangs-foretagelse. Tværtimod. Potentielt kan man springe ud alle de gange, man møder folk, der ikke kender til ens seksualitet. I 'heterorum' kan der være en bekymring for at blive reduceret til ens seksuelle orientering, hvis man springer ud eller gør opmærksom på aspekter, som direkte eller indirekte vedrører et liv, der afviger fra heteronormen. "Som person behøver jeg ikke at rende rundt, hver eneste gang jeg møder nogen og så sige, 'for resten jeg er bøsse'. Det skal ikke være det primære", fortæller Carl (63 år). Det er især ønsket om, at der ikke skal "en etikette på alting", kun når det er relevant. Andre i undersøgelsen samstemmer. Det udgør derfor hos flere et dilemma at være åben; for hvornår er det relevant? Og hvordan får man det nævnt uden at blive 'bøssen' eller 'den lesbiske'? At Ingrid (69 år) vælger at være lukket i nogle sammenhænge er til dels relateret til den svære kunst, det er at springe ud – særligt hvis man lever alene:

*Når man ingen kæreste har, så er det nemt at gå i skabet, ikke? Fordi, hvordan siger man, at man er lesbisk, når man ingen kæreste har? Til folk som ikke kender en. Nu siger jeg det på den sjove måde: Jeg har aldrig kommet løbende ind ad døren og råbt, 'HURRA, JEG ER LESBISK'. Det er altid kommet hurtigt, men i en sammenhæng med min kæreste. Jeg har ikke **præsentereret** mig som lesbisk. Jeg præsenterer heller ikke mig selv som blåøjet. Eller som socialist.*

For mange deltagere kan det være en udfordring at ekspliciterer deres identitet, fordi de ikke ønsker at 'udbasunere det' eller at være en 'skrigeballon', som det bliver beskrevet. Derimod opleves det som nemmere og langt mere behageligt at vise sin identitet på en implicit måde, fx ved at referere til en samkønnet partner, fordi det mindsker risikoen for at blive reduceret til sin seksualitet og/eller modtage negativ opmærksomhed. Hvis man ikke har en kæreste, bliver det således sværere at springe ud uden direkte at italesætte ens seksuelle orientering. Lig mange andre af de ældre foretrækker Adnan (65 år) at springe ud, når det bringes naturligt på bane. Årsagen er, at det for Adnan føles kunstigt, ubehageligt eller irrelevant at sige højt, at han er bøsse, og han foretrækker derfor at sige det "i forbifarten" – eller som han udtrykker det på fransk, 'en passant'. Som han forklarer:

Jeg vil ikke kalde mig selv hemmelig eller sådan noget, men det er ikke noget, jeg går rundt og siger. Det kan godt være, jeg gjorde det i starten, det der med i tide og utide sige, 'Jeg er bøsse', og så bagefter synes man, det er meget pinligt. Man skaber også pinlige situationer over for andre mennesker. For hvad skal de sige? 'Åh, jeg forstår dig', eller 'Jeg har ondt af dig'? Jeg ville være så ligeglads, hvis nogen sagde til mig: 'Adnan, vi er meget tolerante!'. Det ville være komisk.

Adnan uddyber, at motivationen for at sige det i forbifarten ikke kun er et spørgsmål om egne behov, men også om at gøre det mere behageligt for andre:

Man må heller ikke skabe en pinlig situation for andre, vel? De andre – dem, der lever et pænt heteroseksuelt liv – de forsøger jo ikke at forklare os, at de lever et heteroseksuelt liv. Og derfor vil jeg heller ikke opføre mig apologetisk over, at jeg lever på den måde, jeg gør.

²¹ Eksempelvis har byrådsmedlem i Vejen Kommune, Anni Grimm, i 2018 kommenteret om Pride-fejring og homoseksuelle: "Jeg og mange andre har den absolut frisindede holdning, at folk da faktisk må gøre som de har lyst til inden for egne (og lovens) rammer og på egen matrikel. Det blander jeg mig ikke i. Problemet opstår jo netop kun, fordi disse afvigere vil påtvinge mig og andre dels at overvære deres mere eller mindre provokerende seksuelle udfoldelser på åben gade eller på landsdækkende tv, dels stiller krav om, at jeg skal synes, at deres afvigertrang er "normal". Se: <https://www.jv.dk/laeserbrev/Danmark-et-land-for-afvigere/artikel/2520075>

Disse dilemmaer er specifikke for ikke-heteroseksuelle og afslører, at seksuelle minoriteter og heteroseksuelle i nogle tilfælde har forskellige vilkår ift. at dele personlige informationer relateret til ens seksuelle orientering. Hvordan ældre homo- og biseksuelle forholder sig til deres minoritetsstatus og egen åbenhed herom, kan have betydning for, hvordan de navigerer i et oplevet 'heterorum' – herunder seniortilbud.

DIREKTE OG SUBTIL MARGINALISERING

Også erfaring med homofobi kan få betydning i 'heterorum'. Som det fremgår, er det ikke usædvanligt for de ældre at have oplevet forskellige grader af homo-fjendtlige attituder og holdninger igennem livet (se kapitel 4). Også i alderdommen risikerer de at støde på åbenlys diskrimination, der kan få konsekvenser for hvilke steder, de bevæger sig. Som før nævnt har Richard (84 år) i de seneste år isoleret sig mere og mere. Han plejede at tage i svømmehal 6-7 gange om ugen, hvor han nød at sidde i saunaen og tale med andre, "bare interessant, daglig snak om politik og sådan", som han siger. I dag kommer han ikke ud i samme grad som tidligere, hvilket til dels hænger sammen med en ubehagelig episode for syv år siden:

En dag tog jeg derud og kom i snak med to skolelærere. Men så kom der 4-5 unge fyre, og to af dem stod og teede sig et par meter fra mig, så jeg kunne ikke andet end at glo på dem. De fleste unge mennesker er jo meget smukke. Og så kiggede den ene tilbage på mig og så rimelig ondskabsfuld ud. Nogle dage efter kom jeg ud fra Lidl, og så da jeg skulle køre ud, så prøvede de at blokere vejen. Så rullede jeg vinduet ned og spurgte, hvad der var galt. 'Ja, du glør fandme på os, fucking bøsse!'. Jeg har ikke været i svømmehallen siden. Og det savner jeg. Vi var mange gengangere i saunaen, for en sauna kan også være et socialt mødested. Men jeg har ikke været der siden, for nej, det slog benene væk under mig.

Homo- eller bifobi kan komme til udtryk på mange måder; på en direkte måde som i citatet, hvor der udøves trusler, vold eller hadtale på baggrund af et andet menneskes antagede seksuelle orientering. Sværere at kategorisere er den fobi, der ikke ekspliciteres, men har et mere subtilt udtryk, såsom en misbilligende attitude. De ældres fornemmelser og intuitioner kan i disse tilfælde få lige så afgørende betydning for følelsen af utryghed. Som Issa (76 år) beskriver:

*Jeg har jo oplevet, at i heteroseksuelle sammenhænge, der **kan** jeg føle mig lidt mere utryg. Fordi jeg ved jo ikke... blikke kan jo sige så meget. Eller en holdning. Og det kan være, at jeg er lidt følsom over for det. Om jeg mærker det. Jeg kom jo engang gående på toget i Sverige og var på vej hjem – og så sidder der en ældre mand over for mig, og han sad faktisk og NEDSTIRRENDE mig. Indtil jeg tog en bog, som jeg havde med og begyndte at læse i den. Men han sad bare og gloede på mig! Og det var intet PÆNT blik, han havde – det var **fuld** af foragt. Og hvad skal jeg gøre? Slå ham i hovedet? Det kan jeg jo ikke. Eller sige noget til ham? Så kan jeg jo få hele kupéen imod mig! Så jeg tog min bog og fordybede mig i den. Men sådan noget er frygteligt ubehageligt! Og det er ikke første gang, jeg har været ude for sådan noget i de der ukendte miljøer. Så jeg **stoler** jo mindre på heteroseksuelle. Og der er ikke nogen forskel på mænd og kvinder – for kvinder kan også være frygtelige.*

Når de ældre bevæger sig i 'heterorum' og i samfundets offentlige rum, er de opmærksomme på homo-negative attituder, fordi det indgår i en samlet vurdering af risikoen for at opleve udstødelse, fremmedgørelse og potentielle konflikter. Som Issa er inde på, er hun formentlig sensitiv over for det, da hun før har oplevet modstand.

Fobien behøver imidlertid ikke at være rettet mod den, der bliver krænket, men kan være en utilsigtet konsekvens af en indlejret fobi i sproget, særligt når det gælder skældsord relateret til køn og seksualitet. Det kan også være en konsekvens af vittigheder og andre morsomheder baseret på negative stereotyper om seksuelle minoriteter. Selvom denne type fobi ikke altid er intenderet, kan den være med til at forme oplevelsen af et fællesskab og få en negativ effekt på motivationen for at være åben som homoseksuel. Det følgende uddrag illustrerer, hvordan der hurtigt opstod et dilemma, da Hans Jørgen (71 år) en dag overhørte en kommentar fra en medspiller i den seniorklub, hvor han og Carl (63 år) spiller badminton, og hvor de begge vælger at være lukkede om deres homoseksualitet:

Hans Jørgen: *Vi trives rigtig fint der i klubben.*

Carl: *De tager godt imod os, men... man er stadigvæk lidt i en særgruppe.*

Hans Jørgen: *Vi er heller ikke åbne. Der kom jo en bemærkning til badminton sidste gang, fordi der var en, der også gik til dans med sin kone, og så var der en, der sagde, 'han er bøsse!'.*

Carl: *Og den samme person har på et andet tidspunkt kommet med nogle andre ytringer i den retning.*

Simon: *Kan du huske, hvad han sagde?*

Carl: *Nej. Jeg kan bare huske, at jeg hæftede mig ved det. Fordi sådan noget det gider jeg ikke.*

Simon: *Var det sagt på en negativ måde?*

Hans Jørgen: *Han ville være lidt morsom.*

Carl: *Og bliver lidt ufrivilligt morsom på andres bekostning.*

Hans Jørgen: *For de andre betyder det jo ingenting, men... jeg tænkte, 'skal jeg nu sige noget, eller skal jeg undlade det', fordi... jeg tænkte faktisk på vej hjemad, at hvis det havde kommet lidt mere op, så tænkte jeg...*

Carl: *Så springer du ud!*

Hans Jørgen: *Ja, så ville jeg have sagt: 'De skulle egentlig gasses – eller vi – fordi jeg hører også til gruppen'. Det tror jeg, at jeg ville have sagt. Men det er jo også voldsomt... det er en voldsom konflikt, man laver så. Så hvordan man skal håndtere det, det synes jeg er svært.*

Simon: *Hvad betyder det for jer, at der bliver sagt de her ting?*

Carl: *Det betyder jo, at lige pludselig begynder man ligesom at få nogle alarmklokker op.*

Hans Jørgen: *Og trækker sig. Fra den diskussion. Eller nu var det kun en kort bemærkning, men... enten kan man deltage i den og så være åben, eller også kan man trække sig. Og hvis man trækker sig, så hører man jo ikke til. Og det er sådan nogle ting, man kan komme ud for.*

Uddraget illustrerer, hvordan selv umiddelbart ubetydelige møder med fordomme, som det at overhøre en homofobisk vittighed, kan få stor symbolværdi og aktivere både følelser af afvisning og frygt for at møde modstand (Choi & Meyer, 2016). Et scenarie som det citerede kan derfor skabe en utilpashed og anspændthed hos de ældre, der bryder med heteronormen, og som indirekte bliver ramt af omgangstønnen i rummet. At Hans Jørgen er tilbageholdende i situationen, kan tolkes som et udtryk for den eksklusionstrussel, der typisk er forbundet med at gå imod normen og gøre opmærksom på en homoseksuel identitet i et 'heterorum'. Eksemplet indikerer desuden den form for potentielt ubehagelig dialog, som det kræver at synliggøre, udfordre og bevæge sig væk fra homo-negativitet (Simpson, 2015). At bevæge sig i 'heterorum' kræver altså, at man kan navigere i lejlighedsvis homofobi, hvilket kan involvere en vis selvcensur. Hvor det lykkes for nogle, kan det være en udfordring for andre. Lily (67 år) er for eksempel med i en motorcykelgruppe, hvor hun indtil videre har valgt ikke at være åben, "fordi lige i den gruppe er det ikke vigtigt for mig", som hun siger og uddyber:

Men jeg er sikker på, at hvis jeg melder ud med flaget, så er der nogle, der bortfalder – eller JEG bliver nødt til at melde mig ud. Det tror jeg virkelig. Jeg har indtil videre holdt min mund, men vi har i hvert fald én, der er lidt slem, når der kommer en bøsse i nærheden: 'Nå, der har vi en med løse håndled!' – du ved, det der. Og jeg tænker sådan (fortæller med sammenbidte tænder): 'Skal jeg sige noget, eller skal jeg holde min mund?!' – 'Nå, jeg vælger at holde min mund'. Men en dag så eksploderer jeg alligevel...

Andre ældre håndterer risikoen for eksklusion og ubehageligheder ved at fravælge det, der opleves som 'heterorum', hvor de har erfaring med at føle sig fremmed, usynliggjort og diskrimineret. Baggrunden er en vurdering af, at der ikke vil være potentiale for givende relationer, hvor man føler sig set og hørt, og hvor man kan være sig selv uden at møde negative reaktioner.

OPGØR MED KØNSNORMER

Om seniortilbud anses for at være attraktive eller ej, er ikke kun et spørgsmål om alder eller seksuel orientering. Hos især kvinderne i undersøgelsen kan også køn spille en rolle for mødet med seniorfællesskaber og lignende. Nogle af kvinderne fravælger eksempelvis tilbud, hvor de forventer eller har erfaret at støde på et mandsdomineret rum. Andre træffer bevidste til- og fravalg, når de bevæger sig i heteroseksuelle kredse – som Evelyn (75 år), der lever en aktiv pensionisttilværelse på Sydsjælland, hvor hun er med i en litteraturklub under Ældre Sagen og regelmæssigt deltager i fællesspisning i det lokale beboerhus. Da Evelyn har en stærk kvindelig identitet og en klar præference for at omgås kvinder, placerer hun sig altid i kvindeligt selskab. Omvendt fravælger hun mænd, for som hun forklarer: ”Jeg gider dem udpræget ikke. Det er så træls den måde, de altid skal føre sig frem på og bare tager ordet og beholder det, fordi de synes, det er bedst sådan”.

Samtidig er det ikke ligegyldigt, hvilke kvinder Evelyn bevæger sig iblandt. Som hun pointerer, er der forskel på tilbuddene hos Ældre Sagen og dermed på deltagerne, hvor lokalafdelingen i nabobyen ikke matcher hendes behov: ”Jeg gider ikke at spille banko og en tur til Bakken og så videre”. For at kunne indgå i fællesskabet er det afgørende for Evelyn, at hun med de andre medvirkende oplever et fælles ’udsyn’:

Jeg ville dødkede mig inde i Ældre Sagen i nabobyen, fordi de kvinder kan jeg overhovedet ikke identificere mig med på nogen måde, og vi har overhovedet ingen fælles referenceramme, og det der er vigtigt for mig, er det ikke for dem. Men her hvor jeg bor, er der en anden type kvinder. Selvom de er heteroseksuelle, så er de jo feminister – eller i hvert fald mere bevidstgjorte. Så det kan jeg bedre holde til. Og kan føle et kvindefællesskab med.

Andre kvinder reagerer, hvis der fastholdes traditionelle kønsroller i de sammenhænge, de er en del af – noget Evelyn ofte støder på blandt jævnaldrende: ”Det der med kønsroller, det er fabelagtigt, at det holder ved – og det gør det i min generation”. Særligt hos de interviewede kvinder, der har været aktive i kvindebevægelsen og stadig bærer kvindekampen med sig ind i alderdommen, kan forsøget på at blive sat i traditionelle kønsroller være til stor frustration. Dog kan der også være rum for at forhandle disse positioner. Eksempelvis har Evelyn netop været med i bestyrelsen i en lille kulturforening, hvor det var kvinderne, der stod for at bage kage, men som hun fortæller: ”Så sagde jeg: ’Det kan jeg sige med det samme, at det kommer IKKE på tale. Jeg bager ikke kage’. Haha – så det måtte de æde”. Løsningen blev, at et andet bestyrelsesmedlem tilbød at bage kage.

FORHANDLINGER I ’HETERORUMMET’

På trods af specifikke barrierer for homo- og biseksuelles deltagelse i ’heterorum’ som fx seniortilbud, kan det alligevel være en ramme om meningsfulde fællesskaber med rum for forhandling. Mens det for nogle kan være udfordrende at indgå i tilbud og foreninger, hvor fællesnævneren først og fremmest er alder, opleves det hos andre i højere grad positivt. En forklaring kan være, at denne gruppe generelt til lægger deres seksuelle identitet mindre betydning.

Tendensen til at finde sig til rette i almene seniortilbud ses især hos de deltagere i undersøgelsen, der bor i provinsområder og ikke har adgang til, eller bevidst fravælger, et subkulturelt miljø. Også ældre, der hovedsageligt er lukkede omkring deres seksuelle identitet, søger oftere seniortilbud. Disse ældre har i højere grad været vant til (eller nødsaget til) at bevæge sig i heteroseksuelle kredse, og at nedtone betydningen af deres seksuelle orientering. Viktor (74 år), der bor i en provinsby, fortæller eksempelvis begejstret om sit engagement i en senior-kulturforening. De øvrige medvirkende ved ikke, at han er bøsse, men han oplever det ikke som problematisk, da han altid har været lukket om denne del af sit liv. Viktor har heller ikke erfaring med at bevæge sig i miljøer for ligesindede, da der kun eksisterer få fællesskaber for homo- og biseksuelle i Sønderjylland. Som resultat betyder Viktors homoseksuelle baggrund mindre for hans valg af fællesskaber – modsat mange andre i undersøgelsen. Det er hans interesse for kunst, der er styrende.

Helge på sit KOL-hold.

Andre ældre har en evne til at fremhæve ligheder fremfor forskelle. Agnete (80 år), der er sprunget ud midt i livet, har gennem en ældreforening tilmeldt sig et kor, da hun før i tiden har sunget meget. Agnete har stor glæde af at være med i koret og oplever at indgå på lige fod med de øvrige kormedlemmer:

Jeg synes, det er nogle fantastisk søde mennesker i koret, og det er heteroer langt de fleste af dem. Men jeg kan godt lide dem og kan snakke med dem om dit og dat, om at vi stammer fra den samme by og andet. Og jeg har overhovedet ikke noget problem med, at de alle sammen er i en bestemt aldersgruppe, og at de fleste af dem er heteroseksuelle. Overhovedet ikke. Hvis man er interesseret i at synge, så er det bare sjovt. Og at man har den fælles interesse, det gør, at så er det fint nok.

Der er også deltagere, som tilvælger selve aktiviteten i seniortilbuddene snarere end det sociale fællesskab. Herved bliver det muligt at nedtone betydningen af seksuel orientering, at forblive lukket omkring sin identitet eller ignorere evt. forskellighed. Ingrid (69 år) deltager eksempelvis i et initiativ, hvor en ”samling gråhårede, der interesserer sig for historie”, er fælles om at dyrke deres hobby: ”Det er SÅ nørdet, og jeg synes, det er så sjovt”. For Ingrid er det i disse sammenhænge irrelevant at være åben om sin seksualitet, da hun ikke ønsker en relation til de andre.

Omvendt bliver åbenhed Hos Helge (86 år) en måde at relatere til de andre deltagere på et ugentligt motionshold for KOL-patienter. Helge mindes ikke, at han nogensinde er blevet behandlet dårligt, fordi han er bøsse, og er generelt åben om sin identitet over for de andre deltagere – som da emnet en dag var kostvejledning:

Der blev man så spurgt, hvad man spiste, og hvordan man lavede mad og alt sådan noget. Så sagde jeg: 'Jeg er alene og har altid lavet mad selv, så det gør jeg også nu', 'Nå, du har ikke nogen kone', var der så en eller anden, der sagde. 'Nej det har jeg ikke, jeg er bøsse'. Nu var der flest damer på holdet; 'Bøsse?' sagde de så, 'Gud, er du det?'. Og så blev de mine bedste veninder, om man så må sige.

Situationen er et eksempel på, at åbenhed om en homoseksuel identitet ikke behøver at afstedkomme negativ respons fra omgivelserne, men derimod kan blive en åbning for dialog og positivt samvær. Hos ældre, der oplever at indgå mere eller mindre problemfrit blandt heteroseksuelle ældre og i ’heterorum’, ses dermed flere strategier til at sikre legitim adgang og deltagelse.

AT KUNNE SPROGET

Hvordan man navigerer blandt heteroseksuelle er også et spørgsmål om, hvilke ruter man har taget i livet. Særligt de af de ældre, som er sene udspringere, har ofte erfaring med at leve et mere traditionelt liv med heteroseksuelt ægteskab og børn, og de deler derfor referenceramme med en stor gruppe af heteroseksuelle ældre. Agnete (80 år) har tre børn fra et tidligere heteroseksuelt ægteskab og beskriver forskellen mellem sig selv og en kvindelig eks-partner:

Det er meget sjovt, fordi jeg lige snakkede med min eks om det her, og da sagde hun nemlig, at hun havde gået til gymnastik på et tidspunkt i sin pensionisttilværelse. Så sad de altid og fik en kop kaffe bagefter, og så kværnede alle de andre kvinder jo løs om deres børnebørn og deres ægteskab og sådan noget. Og der følte hun sig meget isoleret. Og sådan et sted ville jeg jo ikke føle mig isoleret, fordi jeg kunne jo godt snakke med. Så det gør altså en stor forskel.

Agnete fortæller desuden, at hun overvejer at få en frivillig besøgsven, hvis hun mister sin mobilitet, men som hun understreger, behøver det ikke være en med samme seksuelle orientering som hende selv:

Det ville ikke genere mig, om det var heteroer. Det er jeg ligesom ude over det der. Eller også er jeg ikke ”ægte” lesbisk nok. Det tror jeg faktisk lidt er det. At jeg kender begge verdener og føler mig rimelig tryk i begge verdener.

Evelyn (75 år) mener, at fortiden spiller ind på hendes evne til at indgå i relationer med heteroseksuelle kvinder: ”Jeg tænker, det er en fordel for mig, at jeg har levet sammen med mænd i så mange år – så jeg ved godt, hvad kvinderne snakker om”, som hun siger. Samtidig oplever hun at være klædt på til at navigere blandt heteroseksuelle, da hun er bekendt med det, hun betragter som en særlig omgangsform. Som Evelyn er inde på, har hun formentlig en fordel i og med, at hun formår at følge de sociale spilleregler i heteroseksuelle kredse:

Jeg kan noget, som mange lesbiske ikke kan. Jeg er som en fisk i vandet i heteroseksuelle sammenhænge og kan sagtens gebærde mig. Jeg kender jo alle spillereglerne, fordi jeg har levet heteroseksuelt i så mange år. Det har nogle af de lesbiske jo aldrig gjort, så de ligner en hund i et spil kegler, fordi de kender ikke normerne. Noget af det er jo Emma Gad – og almindelig velopdragenhed. Men det er noget, de lesbiske gjorde en dyd ud af at smide ud med badevandet. Og der skal man tænke sig om. Der er faktisk nogle leveregler, som er ganske behagelige, og som fremmer samværet med andre mennesker.

At navigere i ’heterorum’ kan således være nemmere, hvis man som Agnete og Evelyn har erfaringen med sig fra tidligere livsfaser. Som Evelyn er inde på, kan det derimod blive en udfordring for de ældre, som bryder med normerne på en måde, der ikke kan accepteres i heteroseksuelle kredse. Tolerance kan for eksempel vise sig kun at strække sig til ’respektable’ bøsser, lesbiske og biseksuelle personer, der tilskriver sig middelklasseværdier – og ikke ’flager’ med deres seksualitet (Westwood, 2016).

OPSAMLING

I et ensomheds-forebyggende perspektiv er det relevant med viden om, hvordan sociale interventioner som formelle, organiserede seniorfællesskaber tiltrækker og virker på den intenderede målgruppe. Hvor nogle af de interviewede ældre benytter og har gavn af almene seniortilbud, er der også mange, der ikke føler sig motiveret til at opsøge dem – eller også har de haft en følelse af ikke at passe ind, når de har opsøgt dem. Nogle oplever fx at blive ignoreret blandt heteroseksuelle på deres egen alder, hvilket får betydning for måden, de opfatter almene seniortilbud på. Andre grunde til at føle sig ukomfortabel hænger sammen med, om man ’taler samme sprog’ og deler en erfaringsmæssig referenceramme. Flere i undersøgelsen mener ikke, at de har noget tilfælles med andre medvirkende ved seniortilbud, fordi de selv har taget mere utraditionelle livsruter uden børn og ægtefæller.

Som regel er der også ulige vilkår for at være åben om sit liv og sin identitet som homo- eller biseksuel. Dette er relateret til en (begrundet) bekymring for at møde skæve blikke og negative reaktioner fra uforstående heteroseksuelle, hvis man italesætter sin seksuelle orientering på den ”forkerte måde” eller ”for meget”. Mange er bevidste om, at det at være åben eller at udfordre omgangstonen i heteroseksuelle kredse indvirker på, hvordan man opfattes og kan skabe en distance til andre mennesker. Et mønster er derfor, at man censurerer sig selv for at undgå konflikter, hvilket påvirker den måde, man indgår i fællesskabet på. Endelig er det almindeligt, at de interviewede ældre må navigere i lejlighedsvis homofobi i seniortilbud og andre ’heterorum’. Samlet set kan disse faktorer skabe ulige adgang og vilkår for at være med i sociale tilbud i ældreregion. Ældre homo- og biseksuelle oplever dermed særlige udfordringer og forbehold, som kan hæmme involveringen i fællesskaber, der defineres af heteroseksuelle, og dette kan få betydning for deres til- og fravalg af seniortilbud.

KAPITEL 10

LGBT og sundheds- og plejeydelser

At modtage pleje og omsorg fra den offentlige sektor er for mange i undersøgelsen del af et scenarie, der sandsynligvis ligger langt ude i fremtiden. Alligevel er bekymringer om fremtidens velfærd og plejesektor et hyppigt tema blandt disse ældre. Dette er på linje med TrygFondens (2017) omfattende tryghedsmåling, der viser, at over halvdelen af den voksne befolkning er bekymrede for, om der vil være tilstrækkelig pleje, når de bliver gamle. Dertil viser studier, at ældre homo- og biseksuelles bekymringer om fremtiden opstår på baggrund af erfaring med diskrimination eller frygt herfor (Reid, 1995). Derfor præsenteres i de følgende to kapitler de interviewede ældres tanker om formel støtte i alderdommen, herunder almen såvel som LGBT-inkluderende sundheds- og plejeydelser. Blot en enkelt interviewperson bor på plejehjem, og få modtager hjemmehjælp i begrænset omfang. Nogle har dog haft kontakt til plejesektoren via deres arbejdsliv eller som pårørende – og/eller er (ligesom mange andre mennesker i dag) influeret af en ofte negativ mediedækning af plejesektoren. I de følgende fortællinger er det således forestillinger om ældreplejen snarere end egne erfaringer, der fylder. Første halvdel af dette kapitel behandler overvejelser, som i dag kan findes hos mange ældre, mens sidste del fokuserer på de bekymringer, der er særlige for ældre seksuelle minoriteter.

STØTTE I EGET HJEM

Formel støtte i egen bolig er ofte det første skridt, når ældre mennesker svækkes, og ifølge Sundheds- og Ældreministeriet (2018) er hjemmehjælp en central del af kommunernes indsats over for ældre borgere. Rehabilitering i form af træning, praktisk hjælp til huslige gøremål, madservice og personlig pleje er ydelser, der gives til at støtte syge og funktionssvækkede mennesker i at mestre hverdagen i eget hjem. I 2015 var ca. 123.000 personer over 65 år visiteret til hjemmehjælp (Ældre Sagen, 2017).

Blandt deltagerne i undersøgelsen er udsigten til potentielt at modtage hjemmehjælp forbundet med en vis ambivalens. Dette er tydeligt i en samtale mellem Anders og Erik. Anders (70 år) mistede for et år siden sin ægtefælle efter et længere sygdomsforløb, og i denne periode havde han daglig kontakt med den kommunale hjemmepleje. Som han understreger, var det overordnet en positiv oplevelse: ”Man hører altid kun om det negative, og det er synd, fordi det kan også fungere”. Selvom Erik (74 år) er enig i, at der kan være forskel på kvaliteten af den service, man modtager, er han bekymret for, hvis han selv skulle få brug for hjemmehjælp en dag. Særligt er han bange for ikke at få hjælp eller at få en dårlig service – og at ingen vil støtte ham og stille krav. Bekymringen er baseret på Eriks betragtninger af kontakten mellem den kommunale hjemmepleje og en enlig bøsse i hans opgang:

Jeg har jo desværre set en, der var dement – min underbo. Der gjorde de jo ingenting, fordi der var ingen til at stille sig op og sige, at det her går ikke. Og så gjorde de lige præcis ingenting. De kom om morgenen og gav ham hans piller. Jeg tog tid på det; de var der i to minutter, til han havde slugt de piller. De glemte at se på det svineri, som manden boede i!

Andre nævner tilsvarende en frygt for mangelfuld pleje og for begrænset omsorg og empati, hyppig udskiftning af personale samt det at skulle modtage personlig pleje fra fremmede. Hos Ingrid (69 år) handler det især om udsigten til ikke at få tilstrækkelig pleje grundet ressourcemangel i hjemmeplejen: ”Jeg synes, de skal have TID. Men der er det så også, at jeg ikke tror, at jeg får nogen hjemmehjælp – jeg tror, at hele ældrepolitikken kører af sporet”.

Udover spekulationer om støttens kvalitet og omfang, er selve adgangen til hjemmehjælp en bekymring hos de interviewede ældre – noget der har udgangspunkt i deres egne observationer samt i generelle fortællinger om ældreplejen. Anders (70 år) beretter for eksempel om en enlig nabo med begyndende tegn på demens, der tilsyneladende ikke havde pårørende. Derfor besluttede han at ringe til kommunen, men til sin store frustration tog det en hel dag at komme igennem til nogen, der påtog sig et ansvar:

Jeg blev sendt videre fra den ene til den anden. Og til sidst nåede jeg til en, og det var så lederen af hjemmeplejen – fordi de havde sådan kostet mig videre. Så sagde jeg til hende, at hvis ikke vi får en løsning i dag, så laver jeg et læserbrev til lokalbladet om, hvordan kommunen behandler deres gamle, der ikke har nogen pårørende. Og så kan du tro, hun kom i sving.

Anders anerkender, at det nogle gange kan være nødvendigt, at ”ty til sådan noget under bæltstedet-politik”. Fortællingen giver genlyd hos Erik, der stemmer i og deler sin bekymring i forhold til de ældre, der ikke har pårørende – eller en nabo, der kan træde ind på samme måde som Anders. Som Erik udtrykker det: ”Sådan nogle historier kender man jo. Men hvad med dem, der ikke har nogen?”. Hvor Anders pointerer, at man som nabo og medmenneske har en forpligtelse til at rapportere, hvis man observerer noget, så mener Erik, at ”det bliver bare desværre mindre og mindre medfølelse, man har med andre. Folk kigger den anden vej”.

Samtalen mellem de to mænd illustrerer de overvejelser og ikke mindst den tvivl, som flere oplever, når de tænker på deres fremtidige situation; en tvivl der er relateret til frygten for, at ingen vil opdage eller skride til handling, hvis man får brug for en håndsrækning i alderdommen. Også Agnete (81 år) fortæller:

Jeg vil sige, at det jeg er mest bange for, er, at jeg går hen og bliver... dement. I dag får man jo ikke hjælp, før man er så langt ude, at man har gået og smidt rundt med sine penge på gaden eller sådan noget. Så det kan jeg jo godt være bange for, sker – og det ligesom ikke bliver opdaget. Fordi man skal jo gå tæt op og ned ad folk for at opdage det.

Flere i undersøgelsen giver dermed udtryk for en usikkerhed, som vedrører det, at krop og sind potentielt svækkes med alderen i en sådan grad, at man ikke længere kan passe på sig selv. Usikkerheden er blandt andet relateret til en altid tilstedeværende risiko for ikke at have nogen tæt på, der kan holde øje med en og tage hånd om en evt. rapportering til kommunen, hvis man ikke selv er i stand til det. Selvom dette ikke er unikt for homo- og biseksuelle, må det ses på baggrund af de studier, der peger på en øget risiko for, at langtidsoverlevende homo- og biseksuelle kan komme til at stå uden uformel støtte, fordi flere lever uden partner, børn og kontakt til slægtsfamilie – og/eller oplever en omgangskreds, der falder fra, fordi venner bliver syge eller dør (se kapitel 3 og 6).

AT FINDE TRYGHED OG OMSORG

Hvor de færreste i undersøgelsen modtager hjælp udefra, har andre oplevet at stå i krisesituationer, hvor det har været nødvendigt. Regitze (85 år) er en af de få deltagere, der er visiteret til formel støtte, fordi hun er i højrisiko for at falde eller blive akut dårlig. Derfor modtager hun hjemmesygepleje koblet op på en nødkaldsordning²². Regitze har et bekymret sind og oplever det som en tryghed at kunne række ud ved behov – som da hun en nat pludselig begyndte at kaste op:

Jeg har fået sådan en panikangst, når der sker sådan noget, så jeg trykkede på knappen midt om natten og ringede på min telefon og sagde, at jeg har det sådan og sådan. 'Jamen, vi sender lige en sygeplejerske'. Det var den nat, det sneede, så der gik to timer. Så da hun kom, så havde jeg det næsten udmærket, fordi så var jeg jo faldet ned igen – fordi halvdelen var jo sådan psykisk betinget. Og så to dage efter, kunne jeg ikke gå på mine ben og tænkte 'nej, jeg vil ikke bruge mit nødkald igen'. Men Lene, en af mine naboer, var herinde og sagde, 'vi ringer efter 112, fordi det der går ikke, Regitze'.

Som citatet illustrerer, kan en barriere for at søge hjælp være en bekymring for at overbruge den formelle hjælpeordning. Her kan det være relevant, at nogen fra det personlige netværk træder ind, som i tilfældet med Regitzes nabo. Selvom Regitze er tilfreds med nødkaldsordningen, kan den ikke erstatte omsorgen fra nære relationer, når panikangsten melder sig. Blandt andet har hun et tæt bånd med sin veninde, Herdis, som hun har mødt i kvindepolitiske kredse. For nylig blev Regitze scannet på hospitalet i forbindelse med et kræftforløb, og som hun forklarer, er hun altid nervøs inden en scanning:

²² Nødkaldsordninger er blandt andet for svækkede mennesker med høj faldrisiko, som ikke kan rejse sig efter fald og tilkalde hjælp over telefon (Ældre Sagen, 2018).

Regitze: *Der kan jo være en blodprop. Eller også er man bange for, at det er canceren, der er gået i knoglerne. Ej, jeg siger dig, at fantasien den ruller. Og det er der, jeg plejer at ringe til Herdis. Hun er SÅ god.*

Simon: *Så det er Herdis, der står først på listen, når du skal have fat i nogen?*

Regitze: *Så! Nu skal jeg tie stille lidt (Regitze bliver rørt). Jamen der har vi brugt hinanden meget, ja. Det har været fint.*

For at Regitze trives, er kombinationen af formel og uformel støtte essentiel. Det er almindeligt, at der hos ældre er behov for begge former for støttesystemer for at håndtere de udfordringer, der opstår i kølvandet på svækkelse og sygdom. Ikke alle har dog samme muligheder som Regitze, som det følgende citat med Søren (65 år) illustrerer:

Jeg var på et tidspunkt indlagt med en blodprop, og så spørger de så, hvem de skal henvende sig til: hvem der er min nærmeste? Og der kom jeg sgu godt nok på tænkearbejde... Min søn kan ikke, fordi han er handicappet. Og min eks vil jeg næsten ikke bede om det. Altså, hvorfor skulle hun sidde og våge over mig og sådan noget, når vi er eks'er? Og hun beder heller ikke mig om det. Og søskende har jeg heller ikke noget af, jeg kan bruge til noget væsentligt, vi har det sådan sædvanlige meget anstrengte forhold til hinanden. Så jeg havde det sådan: 'Ja, hvem fanden skal stå som min nærmeste, når jeg skal indlægges?!'. Det kunne jeg simpelthen ikke finde ud af. Og så tog jeg Peder, en af mine venner fra en kulturklub, og lod ham få byrden med at måtte tage ned og holde øje med mig på sygehuset. Men det var da en tankevækker den der – 'hold da op, jeg har jo ikke nogen, jeg sådan kan kalde den nærmeste'.

Selvom Søren formåede at række ud i sit netværk til Peder, satte oplevelsen tanker og følelser i gang. Han fortæller videre:

Jeg syntes, det var væmmeligt. Også fordi der står jo 'nærmeste familiemedlem' (banker uroligt i bordet) – og der er jo ikke nogen af dem, jeg kan bruge til det. Og så spurgte jeg om, man måtte skrive en ven på. De er jo ligeglade – der skal bare være et telefonnummer, de kan ringe til, hvis der sker noget. Men jo, jeg syntes da, det var sådan lidt mærkeligt. Fordi jeg sad og tænkte, det er jo sådan, ensomme mennesker har det.

Eksemplet vidner om en normativ forståelse af slægtninge som de primære pårørende, hvilket kommer til udtryk ikke kun i sundhedsvæsenet, men også hos Søren selv. Denne taget-for-givethed kan imidlertid ramme hårdt, hvis de familierelationer, der forventes at være tætte og omsorgsfulde, i stedet er anstrengte, distancerede eller fraværende, som beskrevet i kapitel 5. I eksemplet bliver det også tydeligt, at man i mødet med institutioner som sundhedsvæsenet kan blive konfronteret med kategorier, der ikke matcher dem, der gør sig gældende i ikke-heteroseksuelle ældres liv: som før nævnt, er det ikke ualmindeligt, at LGBT-personer har et familiekoncept, som rækker ud over juridiske og biologiske bånd (Weston, 1991). At Søren i situationen endte med at være tættest på Peder viser, at relationer, der ikke er baseret på slægtskab, i praksis kan få stor betydning. Dette gør sig gældende for alle ældre, der ikke har nærtstående slægtsfamilie, eller som bryder med traditionelle familiestrukturer. Som Bromseth (2013) påpeger, kan man ikke i sundheds- og plejesektoren automatisk gå ud fra, at ældres slægtninge er vigtige og positivt ladede relationer.

STOLTHED OG (ANDRES) FORDOM

Udover de bekymringer, som kan findes hos de fleste ældre, er der erfaringer i mødet med sundheds- eller plejesektoren, som er specifikke for homo- og biseksuelle ældre. Enkelte af de interviewede har blandt andet oplevet usynlighed i sundhedssektoren. For nogle år siden, i forbindelse med en operation for prostatakræft, kunne Paul (73 år) for eksempelvis ikke finde informationsmateriale, der gav svar på, om han ville blive i stand til at dyrke analsex igen: "Det er der, hvor der er forskelsbehandling", som han siger. Hos Paul medførte det en oplevelse af at være usynlig som bøsse:

Med hensyn til oplysning får man udleveret en CD-rom fra Prostatakræftforeningen med en video, som er lavet af den professor på Riget, der opererede mig. Jeg mødte ham først et år efter, hvor jeg så kunne fortælle om den der video. Jeg sagde til ham: 'Jeg følte mig faktisk totalt ignoreret, når man udleverer sådan noget hetero-materiale'. Åha, så så man det der ægtepar, der sad ved skovsøen bagefter – og jo, sexlivet var der og havde næsten aldrig været bedre, fordi så havde de fået andre muligheder.

Andre har oplevet fremmedgørelse og direkte modstand fra sundhedsfaglige. Ingrid (69 år) fortæller om en ubehagelig episode på et hospital i forbindelse med indlæggelsen af en søn, som hun er med-mor til:

Den sygeplejerske, der var der, hun havde et skilt, hvor der stod mor på, og et hvor der stod far på. Og så måtte hun jo lave et tredje skilt, hvor der stod Ingrid på – og hun var bare SÅ negativ. Jeg stod der med det der barn og lagde ham på operationsstuen, og så gelejdede hun mig ud – og så TUDbrølede jeg, fordi det var så hæsligt at lægge det lille barn der. Og så trøstede hun [sygeplejersken] mig og sagde, 'det er jo det samme'. Hun indrømmede, at der fik hun fandme en åbenbaring. Men puuh, systemet møder jo en i de der faste kategorier, og der findes ingen kategorier for to lesbiske, der får et barn, vel? Så det var vi oppe imod.

Selvom oplevelsen ligger år tilbage, er det ikke usandsynligt, at episoder som denne kan få betydning for måden, man som homoseksuel person oplever mødet med sundheds- og plejetilbud senere i livet. En række studier rapporterer eksempelvis, at nogle LGBT-ældre undgår eller udskyder at søge hjælp, eller skjuler deres LGBT-identitet i mødet med sundhedsudbydere. Typisk er det baseret på erfaringer med dårlig behandling og frygt for at møde negative reaktioner (Fredriksen-Goldsen et al. 2011; Croghan et al. 2015; Choi & Meyer, 2016; Davis & Sokan, 2016; Robinson-Wood & Weber, 2016; Siverskog & Bromseth, 2018).

Eksemplerne vidner også om et normativt sundhedssystem, der antager, at alle patienter er heteroseksuelle og tilmed fremmedgør dem, der bryder med heteronormen. Som sygeplejerske Björgvin Soffiúson (2015) skriver på baggrund af et studie af LGBT-personers møde med det danske sundhedssystem, opfattes LGBT-identiteter ofte som problematiske, uforståelige eller prokerende. Som konsekvens forskelsbehandles LGBT-personer både direkte og subtilt. Samme mønster ser man i en rapport fra AIDS-Fondet, der afdækker erfaringer med sundhedssystemet blandt kvinder, der har sex med kvinder. Her har flere respondenter oplevet fremmedgørelse, ubehagelig stemning og uvidenhed i mødet med sundhedsfaglige. Dertil ligger ansvaret for at korrigere sundhedsvæsenet hos den enkelte, der aktivt skal gå ind og rette en sundhedsfaglig autoritet. Derfor konkluderes, at der i høj grad mangler LGBT-kompetencer hos sundhedsfaglige (AIDS-Fondet, 2017)²³. Også Evron & Nielsen (2018) efterspørger et LGBT-fokus i praksis og uddannelsesforløb på sundheds- og plejeområdet:

”LGBT-kompetencer handler om sprog, kommunikation, adfærd og forståelse for andres seksuelle orienteringer, kønsidentiteter og livstile. Ikke mindst handler LGBT-kompetencer om kritisk at reflektere over sig selv og sin egen praksis som sygeplejersker. LGBT-kompetencer forudsætter derfor selvkritik og opmærksomhed på, at ens sygeplejerspraksis og tale til og om patienterne kan virke diskriminerende – også selv om vi sygeplejersker umiddelbart selv mener, at vi ikke er diskriminerende.” (Ibid: 305).

Meget tyder dermed på, at normative og diskriminerende praksisser er en aktuell problemstilling, der spiller en rolle for ældre lesbiske, bøsser og biseksuelles oplevelser i og forventninger til sundheds- og plejesektoren.

²³ I rapporten anbefales en opkvalificering, der ruster sundhedsfaglige til: at anerkende og respektere familierelationer; ikke at fejlkønne patienter eller at tage for givet, at patienter er ciskønnede og heteroseksuelle; samt at spørge ind til sexpraksis, kønsidentitet og køn på partnere på professionel vis (AIDS-Fondet, 2017).

AT LUKKE FREMMEDE IND

Samtidig er der blandt deltagerne i undersøgelsen overvejelser og bekymringer vedrørende de sundheds- og plejeydelser, der potentielt flytter inden for hjemmets rammer, såsom hjemmehjælp. En af bekymringerne går på, at en række fremmede mennesker, som man ikke selv kan være med til at udvælge, vil få adgang til ens liv. Blandt visse deltagere er det ikke ligegyldigt, hvem der træder ind ad døren for at yde støtte. For Lily (67 år) har personalets køn og seksuelle orientering fx betydning, fordi hun har dårlige erfaringer med heteroseksuelle mænd og sexismen. Da der spørges til hendes tanker omkring hjemmehjælp, svarer hun:

Lily: *Jeg ville skynde mig at sige, 'jeg skal **have** hende, fordi hun er lesbisk' (banker i bordet). Det kunne jeg godt. Jeg ved ikke, hvorfor man ikke kan. Så langt er vi ikke nået endnu.*

Simon: *Hvordan ville du have det, hvis der kom en hjemmehjælper, som ikke var lesbisk?*

Lily: *Skal vi sige det på den måde, at hvis det var en kvinde, så var det lige meget, men hvis det er en mand, så siger jeg nej tak.*

Simon: *Også hvis det var en bøsse? Så ville du også sige nej tak?*

Lily: *Nej, det ville jeg ikke. Nej nej. Men en helt almindelig mand, så ville jeg sige nej tak.*

Simon: *Hvordan kan det være?*

Lily: *Jeg er ikke blevet behandlet så godt af almindelige mænd i mit tidligere liv – så jeg vil have dem på LANG afstand. Jeg stoler ikke på dem... (pause). Selvom jeg nu har en tandlæge, og han er helt almindelig hetero. Men det er også første gang i mange, mange år.*

Som eksemplet illustrerer, har lesbiske og biseksuelle kvinder ikke kun erfaring med undertrykkelse i forhold til seksuel orientering, men også køn (Waite, 2015). Flere kvinder i undersøgelsen har mere generelt oplevet ulige magtforhold til mænd, mens enkelte nævner overgreb og ubehagelige oplevelser med heteroseksuelle mænd. Tilgangen til ældrepleje kan således være præget af erfaringer med sexismen, som det ses hos Lily.

Hvor Lily har en klar præference ift. plejepersonalets baggrund, fremhæver andre ældre, at det ikke er afgørende, hvordan personalet identificerer sig, men nærmere hvordan deres egen identitet vil blive håndteret. Issa (76 år) forventer ikke, at hendes liv som lesbisk vil blive problematiseret, hvis hun får brug for hjemmehjælp, for "De fleste mennesker er jo okay". Hun understreger imidlertid vigtigheden af at blive mødt på en åben og fordomsfri måde. Da Issa ønsker at blive i den kvindestiftelse²⁴, hvor hun har boet i mange år og føler sig godt tilpas, overvejer hun, hvordan det vil blive, hvis der en dag træder en hjemmehjælper ind ad døren:

Det afhænger jo meget af... jeg kan jo mærke meget hurtigt, om hun har det svært med mig som lesbisk – og så er det bare ud ad døren igen. Sådan har jeg det. Det vil jeg ikke finde mig i. Men det afhænger jo af, hvor dårlig jeg er. Jeg kan jo få svært ved at snakke og sådan. Men skulle det være, så tror jeg ikke, at jeg vil tolerere nogen dumheder.

Som citatet indikerer, kan det have stor betydning at vide, at man er i trygge hænder, og at homofobi og diskrimination ikke accepteres i praksis. Hvor LGBT-tematikker hos få deltagere tillægges mindre betydning end generelle bekymringer, er spørgsmål om diskrimination og fordomme hos et flertal centralt for deres forestillinger om ældrepleje. I disse tilfælde kan LGBT-inklusion ikke adskilles fra overvejelserne om kvalitet (se også kapitel 11). Særligt bliver det afgørende, at man som homoseksuel person accepteres i sit eget hjem.

²⁴ I Danmark eksisterer der en række gamle stiftelser, der har forskellig historisk baggrund, og som i dag udgør boligfællesskaber for enlige, ældre kvinder.

NÅR TING ”SLADRER”

Graden af de ældres åbenhed om deres seksuelle identitet og livsstil kan få betydning for, hvor komfortable de er med at modtage hjemmehjælp. Det er almindeligt, at deltagerne i deres hjem har ting, der relaterer sig til og indikerer et homoseksuelt liv. At lukke nogen ind i sit hjem kan derfor medføre, at andre får kendskab til ens baggrund, idet kunst, bøger, billeder, m.fl. kan afsløre en homoseksuel identitet og foranledige spørgsmål. I Richards (84 år) stue hænger der fx et billede af en nøgen mand, som straks springer i øjnene, når man træder ind i rummet. ”Jeg tror, det er så åben, jeg har været her”, fortæller han og er klar over, at billedet tiltrækker opmærksomhed:

Jeg havde en sygeplejerske, der besøgte mig. Det tilbyder man, når man passerer 80 år. Og vi skulle sidde herinde i stuen, fordi jeg havde bagt kage, og så skulle vi drikke en kop kaffe, mens vi talte sammen. Hun kom for at høre, hvordan det går, og om der var noget, jeg manglede. Og jeg tror, hun fik øje på billedet, fordi jeg sagde, ’hvor vil du helst sidde?’ – og hun valgte at sidde med ryggen til billedet.

Det er væsentligt, at sundhedsfaglige forstår og respekterer en borgers seksuelle identitet, som den blandt andet bliver udtrykt i dennes personlige omgivelser (Traies, 2016). Richard ved ikke, om sygeplejersken reagerede negativt på billedet eller ej, men ønsker ikke at lægge skjul på sin seksuelle orientering, for som han forklarer: ”Det er en protest. Og jeg vil gerne have alle væggene dækket”. Billedet har med andre ord symbolsk værdi for Richard og vidner om, at kulturel synlighed kan være vigtigt for homo- og biseksuelle ældres identitet og selvværd (Help and Care Development Ltd. 2006). Richard er da også ligeglad med, hvad andre (inklusiv en forebyggende sygeplejerske) tænker om billedet eller om hans identitet som biseksuel: ”Det må være hendes problem”, som han siger.

Dog kan der være stor forskel på, hvor åbne ældre borgere ønsker at være om deres liv. Studier viser, at det for lukkede homo- og biseksuelle ældre kan blive en kilde til stress, at fremmede får adgang til deres hjem, da de mister kontrollen over, hvem deres identitet offentliggøres til (Traies, 2016). Studier viser også, at der hos ældre seksuelle minoriteter kan være en forventning om, at det vil medføre distance og dårlig behandling, hvis plejepersonalet bliver bekendt med deres seksuelle orientering (Barrett, 2008; Hughes, 2010). Selvom mange som Richard vil være i stand til at sige ’pyt’, så er det ikke utænkeligt, at nogle ældre vil føle sig nødsaget til at skjule de ting, som kan afsløre deres identitet. At sikre et behageligt møde med sundheds- og plejeaktører i eget hjem kræver dermed kulturelt kompetente medarbejdere, der formår at fremme et trygt rum, hvor ældre kan være åbne om deres seksualitet, hvis de ønsker det.

OPSAMLING

Det er sandsynligt, at ældre på et tidspunkt må søge behandling og hjælp i sundheds- og plejesektoren. Selvom deltagerne i undersøgelsen anerkender, at der kan være forskel på den service, der leveres, gruer de fleste for at ende i en situation, hvor de får behov for formel støtte. De frygter både at modtage mangelfulde ydelser i sundheds- og plejesektoren, og at de vil stå uden netværk, således at ingen opdager eller skrider til handling, hvis de får brug for hjælp i kontakten til det offentlige. Udover generelle bekymringer om adgang til og kvaliteten af sundheds- og plejetilbud, er der bekymringer, som er unikke for ældre seksuelle minoriteter. Meget tyder på, at der på et strukturelt og praksisnært niveau er en blind vinkel ift. LGBT-personer, således at ikke-normative erfaringer risikerer at blive overset eller problematiseret. Selvom det i dag er mere accepteret at være homo- eller biseksuel, kan dårlige erfaringer og forventningen om at møde negativ forskelsbehandling påvirke, hvordan de interviewede indgår i og oplever ydelser i en heteronormativ sundheds- og plejesektor. For mange er det afgørende, at diskrimination ikke tolereres, og at man som homo- og biseksuel ser sig selv repræsenteret i sundheds- og plejesektoren og bliver mødt med forståelse af fagpersoner. Analysen indikerer således et behov for LGBT-inkluderende miljøer, der reducerer potentielle barrierer for at søge hjælp og fremmer trygge oplevelser i mødet med sundheds- og plejesektoren.

Udover at gøre de ældres møde med sundheds- og plejesektoren mere komfortabelt, kan et bekræftende og inkluderende miljø formodentlig øge motivationen for at springe ud. At facilitere åbenhed er centralt for at kunne identificere ældre seksuelle minoriteter i praksis. Det er også vigtigt for at forstå helheden af den enkelte borgers liv og forudsætninger, hvilket i sidste ende kan influere på, om der kan leveres en individuelt tilpasset ydelse (Croghan et al. 2015). Manglende viden og kompetencer kan fx medføre, at man forbigår LGBT-ældres særlige behov, såsom ønsket om kontakt til ligesindede (Hoy-Ellis, 2016). At homo- og biseksuelle ældre kan være ærlige om deres liv kan desuden fremme tætheden i relationer (se kapitel 4) og derfor potentielt indvirke positivt på samspillet mellem den enkelte borger og sundheds- og plejeaktører. Der kan således være fordele ved at fremme inklusion i praksis og ikke mindst facilitere en dialog om LGBT og alderdom. Da det varierer, om og i så fald hvordan ældre homo- og biseksuelle foretrækker at italesætte deres identitet, kan det være nødvendigt i praksis at udvikle fleksible tilgange, der promoverer positive repræsentationer af seksuelle minoriteter og tilbyder flere måder, hvorpå borgere kan udtrykke deres livserfaringer (Hughes, 2010). Det indebærer bl.a. en øget opmærksomhed på, hvordan man som personale opfanger kulturelle 'hint' og spørger til og reagerer på borgeres fortællinger og liv. Det er også afgørende, hvordan institutionen kommunikerer og hvordan man som institution kommunikerer LGBT-inklusion i billeder, sprog, blanketter, informationspjecer og indretning.

*Der sidder noget i os, der gør,
at vi ikke bare giver los.
Derfor har vi spil'ne brug for
at mærke tolerancen.
- Jørgen, 95 år – plejehjemsbeboer*

KAPITEL 11

Fremtidige horisonter – plejehjem

Der kan komme en dag, hvor ældre får brug for omfattende støtte og pleje. Flere af de interviewede ældre forholder sig pragmatisk til hjemmehjælp, muligvis fordi det tænkes som mindre indgribende; men ingen af deltagerne kan forestille sig at flytte på plejehjem. Denne aversion kan hænge sammen med ønsker for alderdommen, som også findes i resten af befolkningen. Ingen ønsker fx at blive så svækket og syg, at man får brug for at flytte på plejehjem – og ingen ønsker at blive ”institutionsmenneske”. Derudover er der bekymringer i mødet med en sundheds- og plejesektor, som er specifikke for ældre homo- og biseksuelle (se kapitel 10). Det følgende kapitel afdækker, hvordan de ældre i undersøgelsen forholder sig til konventionelle plejehjem såvel som LGBT-plejehjem. Som det vil blive klart, har flere faktorer betydning for de ældres tanker og overvejelser, hvis de en dag er nødsaget til at flytte i en plejebolig og skal vælge plejehjem. Dels spiller det ind, hvor stor betydning den enkelte tillægger sin seksuelle identitet og et tilhørsforhold til ’egne’ – og dels er deltagerne optaget af kvaliteten og graden af LGBT-sensitivitet i ældreplejen.

VED REGNBUEENS ENDE

De seneste år er der i Danmark kommet stigende opmærksomhed på de særlige udfordringer i ældre LGBT-personers adgang til relevante pleje- og sundhedsydelse. I den forbindelse har foreningen Gay & Grey, AIDS-Fondet og Seniorpolitisk Udvalg i LGBT Danmark spillet en central rolle, og takket være en række driftige seniorer er inklusion af seksuelle og kønsmæssige minoriteter føjet til en ældrepolitisk dagsorden. Som resultat blev det første plejehjem med en såkaldt regnbue-profil indviet i 2015 i Københavns Kommune²⁵. Slottet hedder plejehjemmet, der har særligt fokus på LGBT-personer²⁶. Som Københavns Kommune (2018) skriver om Slottet: ”Det er vigtigt, at alle føler, de har lov til at være den, de er”. For at skabe en tryk hverdag for alle beboere gennemgår medarbejderne på Slottet et kompetenceforløb for at fremme kulturel forståelse og viden om ældre LGBT-personer (Københavns Kommune, 2018). Regnbue-profilen afspejles også i de fysiske omgivelser, hvor LGBT-synlighed ses gennem symboler som regnbuefarvede skilte, billeder fra Priden og reoler med bøger om homoseksualitet. Hver uge afholdes en social aktivitet, Regnbuestunden, der faciliteres af frivillige LGBT-personer og en LGBT-konsulent ansat på Slottet. Over en kop kaffe og et stykke kage går snakken om alt fra LGBT-miljøet i gamle dage til temaer som kærlighed i den sene alderdom og overgangen til plejehjem. Formålet med Regnbuestunden er at dyrke et socialt og ikke mindst subkulturelt fællesskab på tværs af beboere fra både Slottet og naboplejehjem.

At det første regnbue-plejehjem har set dagens lys i Danmark, kan give nye overvejelser. For mange ældre i undersøgelsen har diskussionen om konventionelle plejehjem kontra regnbue-plejehjem høj relevans, selvom udsigten til at flytte i plejebolig ligger langt ude i horisonten og ikke nødvendigvis bliver aktuel. Deltagerens tanker om Slottet tydeliggør de forhold, som gør ældre seksuelle minoriteter til en særlig undergruppe. Flere deler eksempelvis Solveigs (68 år) holdning til Slottet:

Jeg synes, det er fantastisk dejligt, og det lyder ENORMT godt. Fordi vi er specielle, og vi er en minoritet. Og det betyder meget – også når man bliver ældre.

²⁵ Den såkaldte ’regnbueprofil’ blev initieret af Sundheds- og Omsorgsforvaltningen i Københavns Kommune som del af en omfattende indsats for at gøre kommunens plejefaciliteter så varierede som muligt og fremme fællesskab baseret på fælles identiteter og interesser, de såkaldte profilplejehjem.

²⁶ Heteroseksuelle ældre er også velkomne på Slottet. Beboersammensætningen udgør på nuværende tidspunkt en kombination af LGBT-personer og heteroseksuelle ældre.

Det er derfor ikke ualmindeligt, at deltagerne går med tanker om at søge ind på et sted som Slottet, hvis det skulle nå dertil. Langt de fleste forholder sig overvejende positivt til idéen om regnbue-plejehjem og LGBT-inkluderende ældrepleje. Deres vurdering er typisk baseret på forestillinger om ”almindelige plejehjem”, hvor frygten er dels at støde på en heteronormativ og diskriminerende praksis og dels at føle sig fremmed blandt personale og beboere. Med Sonjas (71 år) ord:

Jeg frygter, at nogen slet ikke ville fatte, hvem jeg var, hvis jeg bare blev sat ind på et eller andet plejehjem – med nogen, der endda havde noget imod lesbiske eller bøsser.

Hos nogle er skræks scenariet at ende deres dage på et plejehjem, hvor man ikke trygt kan være åben som homo- eller biseksuel og derfor må undertrykke en væsentlig del af sig selv. Dette afspejler en frygt for at skulle ’tilbage i skabet’ og leve skjult i den sene alderdom. Selvom Aksel (65 år) ikke holder det hemmeligt for sine omgivelser, at han er bøsse, kan han eksempelvis være bekymret for, hvad der sker, hvis han bliver svækket og får brug for en plejebolig:

Jeg har jo hidtil følt, at når bare man er åben og ærlig om sig selv, så fungerer verden også meget nemmere omkring en. Sådan vil det jo selvfølgelig også være på et plejehjem. Men kan man det til den tid? Jeg ved det ikke.

Bliver det aktuelt, vil Aksel derfor foretrække at bo et sted med LGBT-profil. Det samme overvejer Solveig (68 år) ud fra en forventning om, at der på et regnbue-plejehjem vil være en ”tillid og tryghed”, som hun siger. Andre nævner betydningen af at kunne vise hengivenhed til en samkønnet partner – som Regitze (85 år), der mener, at der skal være plads til at dyrke en intimitet uden at blive dømt eller føle, at man bør skjule det:

Det er jo det, der har været svært på plejehjemmene: hvor meget man kunne og ikke kunne. Og der synes jeg, at det er rart, hvis man får et plejehjem for bøsser og lesbiske. For behovet er der jo hos de fleste af os.

Et gennemgående ønske er således, at der er plads til at være sig selv – også i den sidste del af livet. Som en deltager ved Regnbuestunden på Slottet kommenterede i en diskussion af, hvorvidt der er brug for plejehjem med LGBT-profil: ”For os ældre er det vigtigt af den simple årsag, at vi kan slappe af. Her er man inkluderende per definition; det er afslappende”. Også ifølge Jørgen på 95 år har det stor betydning at bo på et plejehjem ”uden at skulle lægge bånd på sig selv”, således at man kan ”fortælle om følelser, og hvad man har oplevet, uden at blive misforstået”. For mange i undersøgelsen handler det om, at de ikke skal gemme noget af deres liv væk i mødet med plejepersonalet og andre beboere, men har friheden til at udtrykke deres homo- eller biseksuelle identitet. Årsagen er, som Bente (68 år) påpeger, at det er besværligt at være lukket. Bente er i dag ikke åben nogen steder og ønsker derfor at vælge Slottet, hvis hun skal på plejehjem: ”Fordi så kunne man da slappe af, når man blev gammel i det mindste”, siger hun og uddyber, ”Et eller andet sted, så er det jo belastende ikke at være åben”.

NORMATIV PLEJE?

De ældres forestillinger om konventionelle plejehjem er, at de i værste fald er normative og begrænsende. ”Du ved jo ikke, hvem der kommer og passer dig – og om vedkommende synes, det er okay at have med en homo at gøre eller ej”, som Lily (67 år) udtrykker det. Flere af de ældre frygter at blive set skævt til eller dårligt behandlet af med-beboere og plejepersonale, fordi de har levet (og stadig lever) et andet liv. Som det følgende eksempel illustrerer, er denne bekymring ikke ubegrundet.

Jørgen (95 år) er en af de få deltagere med en partner og samtidig den eneste, der bor på plejehjem. Skiftet fra at bo sammen med sin partner, Benny, til at flytte på plejehjem, sammenligner han med en skilsmisse. Derfor sætter han stor pris på det daglige besøg fra Benny, der blandt andet giver mulighed for at dyrke en intimitet som par – selvom det ”ikke er sex, der står højest på listen”, men snarere det at ligge tæt. En aften oplevede parret dog en ubehagelig episode, da en vikar trådte ind i lejligheden og reagerede uhensigtsmæssigt på at finde de to ældre mænd liggende i samme seng:

Vi havde siddet og klistret os op ad hinanden, og så siger jeg til Benny, 'Vi smider lige dynen til side og lægger os på madrassen, fordi så ligger vi i sengen ved siden af hinanden og kan mærke hinandens krop'. Og så pludselig står der en dame herinde og ville lukke vinduerne op. Og hun var helt forstyrret. Så sagde jeg, 'Jeg har ikke bedt dig om at komme herind'. 'Jamen, hvad er det her for noget?!', sagde hun. 'Det er min ven. Vil du være så venlig at gå' Og hun blev ved, indtil jeg sagde: 'Kan du SÅ komme ud! Her bor JEG. Forsvind!'. Og så var vi jo ikke gode venner, 'Det bliver indberettet', siger hun – hvortil jeg svarede, 'Ja, og DU bliver indberettet'. Og det blev hun. Jeg sagde det til forstanderinden, at det var jeg ikke tilfreds med.

Parret oplevede situationen som en krænkelse af deres privatliv, og den gav anledning til, at Jørgen fik et 'vil ikke forstyrres'-skilt, som han nu hænger på sin dør, når Benny er på besøg. Parret tolkede også den negative reaktion fra vikaren som en kommentar til deres (samkønnede) intime relation. Ifølge Jørgen skal der være mulighed for at dyrke en intimitet med en partner – noget der ikke altid er forståelse for hos personalet på plejehjem, mener han. Baseret på sine iagttagelser af samspillet mellem personalet og andre beboere, pointerer han, at det særligt kan blive et problem, hvis man er LGBT-person, men ikke ligeså ressourcestærk som han selv:

Jeg vil sige, Gud være lovet, at vi har noget, der hedder et regnbue-plejehjem, hvor man i hvert fald burde være indstillet på, at disse mennesker skal også tilgodeses. Fordi det bliver de ikke, hvis de ikke selv er i stand til at råbe op. Men derovre burde det være en selvfølge, at man tog hensyn og sagde: 'I skal selvfølgelig have lov til at være alene sammen'.

Jørgens fortælling illustrerer ikke blot, at grænserne til et privatliv kan blive udfordret i en plejehjem, men også en risiko for at opleve ubehageligheder, når man bryder med normerne. Ifølge Simpson et al. (2015) risikerer ældre homo- og biseksuelle, at deres intime behov ikke anerkendes i en plejehjem, fordi beboere forventes at være heteroseksuelle, mens ældre generelt forstås som asekuelle. Den kombinerede effekt af heteronormen og alderisme (dvs. myter om at ældre mister deres seksuelle drift) kan føre til, at man som plejepersonale overser eller problematiserer og ubevidst diskriminerer en samkønnet intimitet hos beboerne. Diskrimination kan også få et mere direkte udtryk i ældres møde med plejesektoren. En deltager ved Regnbuestunden på Slottet, Anker, fortæller fx, at han på sit plejehjem blev konfronteret af en homofobisk medarbejder, der forsøgte at omvende ham, da vedkommende fandt ud af, at han var bøsse. Fordi "man skulle brænde op i helvede som homo", som han fortæller. Samme personale blev efter episoden afskediget.

Det er denne frygt for negativ forskelsbehandling, der fylder, når de interviewede ældre gør sig forestillinger om mødet med plejesektoren. I et trivsels-øjemed er deres bekymring ikke uvæsentlig, idet forskning viser, at oplevelser med negativ forskelsbehandling såvel som forventningen herom kan medføre minoritetsstress og påvirke både den mentale og fysiske sundhed hos LGBT-personer (Fredriksen-Goldsen et al., 2013b; 2014). Samtidig kan erfaringer med at møde modstand formentlig gøre ældre homoseksuelle mere sensitive over for diskrimination – reel eller oplevet. For at skabe tryghed og inklusion i ældreplejen er det derfor vigtigt, at der kommunikeres og håndhæves en nul-tolerance over for diskrimination og fobi. Typisk fremhæver de interviewede ældre også betydningen af, at plejepersonalet har viden og forudsætninger for at arbejde med seksuelle minoriteter. Janne (69 år) udtrykker det klart og tydeligt:

Det her er et stykke liv, som jeg har levet. Og derfor synes jeg ikke, at det er okay at bo på et almindeligt plejehjem, hvor der sættes spørgsmålstegn ved det, og hvor man [personalet] ikke per automatik ved, at det er en del af livet, og at det kan være okay. Det plejepersonale, som skal være der, skal være mennesker, der har arbejdet med deres fordomme ift. at møde en bøsse eller lesbisk eller transperson. Fordi jeg vil ikke finde mig i at blive dårligt behandlet på grund af, at jeg har truffet nogle bestemte valg i mit liv.

Tilsvarende er det ifølge Herdis (72 år) væsentligt, hvilken faglig baggrund plejepersonalet har, og hun er derfor glad for, at man på Slottet modtager undervisning i LGBT-tematikker: "Fordi der er jo dem, der tager en med tang. Det kunne man godt forestille sig med nogen, der ikke er uddannet eller ved noget som helst om bøsser og lesbiske". I sig selv kan opkvalificering med fokus på at øge LGBT-kompetencer i plejesektoren således sende et signal om inklusion til de ældre.

TANKER OM BEBOERFÆLLESSKABET

En anden af deltagernes overvejelser er, om man på et konventionelt plejehjem vil føle sig fremmed blandt de andre beboere, hvis man er den eneste, der har levet homoseksuelt. Ofte er de ældres tanker om beboerfællesskabet på et konventionelt plejehjem forbundet med tidligere oplevelser af at have stået uden for fællesskabet i heteronormative sammenhænge. Herdis (72 år) har fx flere gange følt sig overset af uforstående heteroseksuelle, og for hende betyder det noget, at der på et plejehjem bliver spurgt ind til ens liv på en interesseret og fordomsfri måde. Hun er derfor positiv over for et sted som Slottet:

Jeg synes, at det må være skønt at ende på sådan et plejehjem, hvor man kan tale om sit liv – og ikke skal sidde og være en parentes, når man snakker om noget, fordi det dybest set ikke interesserer andre at høre om.

Også Søren (65 år) fra Jylland er positiv overfor idéen om at flytte på LGBT-plejehjem, hvis han får behov for det. I så fald håber han, at der vil være ”et eller andet form for community”, hvor man føler sig set og hørt:

Ikke fordi det hele bare skal handle om bøsser, men jeg synes alligevel, at i den alder, der har man brug for at sidde og snakke. Samtalen er vigtig. At man så ikke hele tiden skal prøve på at putte sig selv lidt ind i samtalen – det er jo det, der er befriende ikke at behøve.

Som regel er de ældres forestilling om et LGBT-inkluderende plejehjem, at de her får understøttet deres identitet og livserfaring. At mange er positive overfor idéen om regnbue-plejehjem hænger bl.a. sammen med en opfattelse af, at der er et særligt fællesskab blandt homoseksuelle (se også kapitel 8). Helge (86 år) har fx besluttet at søge om en plads på Slottet, når han ikke længere kan klare sig selv, ”Fordi der er jeg jo så blandt ligesindede”, hvilket i Helges optik vil gøre det nemmere at snakke med de andre beboere: ”Der er da mere, man har tilfælles. Absolut da”. Også Solveig (68 år) vil gerne bo på et regnbue-plejehjem, ”For at være sammen min familie et eller andet sted”. Oplevelsen af at være forbundet skyldes en delt minoritetsstatus, der ifølge Søren (65 år) kan give en særlig indforståethed eller måde at anskue verden på:

Det kunne sgu da være hyggeligt at lave sådan en beboerafdeling for os gamle homoer – både kvinder og mænd. Fordi vi har jo haft det samme at slås med og tænke på. Og vores måde at udtrykke os på, og det vi ser og hører, og den måde, vi forstår ting på – det er jo ud fra det synspunkt.

Af samme grund ønsker Lily (67 år), at der var mere end ét ”homo-ældrecenter”, da det ikke vil være det samme at komme på et konventionelt plejehjem: ”Fordi seksualiteten er anderledes. Selvom den måske ikke virker mere rent praktisk – men du tænker anderledes”. Andre ældre fremhæver, at de livet igennem har bevæget sig blandt andre homo- og biseksuelle og fortsætter med at have et behov for det i alderdommen. Udsigten til at tilbringe alderdommen med heteroseksuelle mennesker på et konventionelt plejehjem er derfor langt fra tillokkende. Som Issa (76 år) forklarer:

Issa: Det er simpelthen sådan, at jeg er så vant til et lesbisk eller homoseksuelt miljø, som jeg har været i siden 70’erne. Og stadigvæk vælger. Altså, det er min familie. Heteroseksuelle er ikke min familie. Det er lesbiske og bøsser. Bøsserne plejer jeg faktisk at sige, er mine brødre. Og det er det vigtigste: det miljø, det er mit miljø. Fordi jeg ved, hvad det er.

Simon: Hvad er forskellen på at skulle bo sammen med bøsser eller lesbiske og at skulle bo sammen med heteroseksuelle?

Issa: Det er vel det der med, at vi er en speciel gruppe. Vi er aliens på en måde (griner). Ja, aliens. Og jeg foretrækker jo en alien, som er lidt af en outsider. At det ikke er som det øvrige – med ægteskab og børn og alt det der plidderpladder. Det er nok mit anarkistiske jeg. Så det er klart, at jeg foretrækker det. Fordi vi er anderledes – og det kan jeg godt lide.

At der eksisterer et sted som Slottet giver nye muligheder for sidst i livet at forblive del af et fællesskab med ligesindede. Ifølge en frivillig, Vivi (68 år), er regnbue-profilen på Slottet ikke kun et spørgsmål om en inkluderende plejepsikis ift. den enkelte beboer, ”Men også at der er et miljø, fordi det har vi jo været vant til”. En anden frivillig tilføjer: ”Solidariteten kan ikke beskrives; den er der bare”. For Anker (80

år), der bor på et plejehjem nær Slottet og er fast deltager ved Regnbuestunden, betyder fællesskabet, at han kan bevare et forbindelsesled til sin identitet som bøsse og dyrke et gruppetilhørsforhold. Selvom det ikke længere er lige så påtrængende, som da han var 25 år, ”fordi vi er blevet trætte”, som han siger. Alligevel er solidariteten stadig fundamental for hans trivsel og selvforståelse:

Vi kan ikke længere manifestere den [seksuelle identitet], fordi vi ikke har kræfter, men den ligger i os. Derfor er det dejligt, at der bliver lavet sådan noget her. Det betyder noget, at der er sådan en gruppe.

Adgangen til heteroseksuelt selskab er ikke altid nok til at dække et socialt behov hos ældre homo- og biseksuelle, og idéen om at have noget tilfælles med andre seksuelle minoriteter kan få betydning for deltageres overvejelser om valg af plejehjem, hvis det bliver aktuelt.

FORBEHOLD OG MODSATRETTEDE BEHOV

En ting er at forholde sig positivt til Slottet – en anden er, hvorvidt man reelt set vil og har mulighed for tilvælge et regnbueplejehjem, hvis det bliver aktuelt. Hvor nogle ældre er fast besluttet på at ansøge om en plejebolig på Slottet, er andre i tvivl og mangler fx viden om, hvordan plejehjemmet adskiller sig fra andre. Blandt de interviewede er der andre forhold end deres seksuelle identitet, der har indvirkning på deres overvejelser. Hvis Agnete (80 år) får demens, vil hun på et specialiseret plejehjem, mens en interesse for musik betyder mere hos Ingrid (69 år) end adgang til et LGBT-beboerfællesskab: ”Jeg vil hellere være sammen med nogen, som gerne vil høre musik, end jeg vil være sammen med andre homoseksuelle”. Der kan også være overvejelser om, hvordan man vil fungere på et plejehjem. Ivan (75 år) fra Jylland trives ikke i sociale sammenhænge, og selvom han er opmærksom på, at der eksisterer ”et plejehjem for bøsser og lesbiske” i København, er det ikke relevant:

Hvad rager det mig, hvad de kan sidde og fortælle mig og bavle over? Nej, det duer jeg ikke til. Jeg har indstillet mig på, at jeg måske skal hen på et plejehjem engang, men det bliver på et eneværelse, det kan jeg godt sige dig. Ja, og den dør, den er låst.

Antagelsen om ikke at have noget tilfælles med de øvrige beboere på et regnbue-plejehjem kan også findes hos andre. Julius (85 år) fra Sønderjylland mener, at det er en god idé med et LGBT-specifikt plejehjem, for selvom det er blevet lettere at være bøsse, ved man ikke, om det fortsætter. Julius kan dog være i tvivl om, hvorvidt han selv vil få brug for at bo sammen med andre LGBT-personer, hvis han skal på plejehjem:

Jeg synes, det er rigtig godt [med et regnbue-plejehjem]. Og hvis jeg var i København, så ville jeg måske også se, om jeg kunne komme derhen. Men sådan et almindeligt plejehjem, hvis det var et godt et, det tror jeg egentlig ikke, at jeg ville have svært ved. Min horisont, den bliver jo ikke lavet om af, at man er bøsse. Der er man jo det samme sted egentlig – udadtil politisk og sådan.

For Julius er det et spørgsmål om, at han ikke har behov for ”at samles om en hel masse bøsseinteresser eller sådan noget”. Tvivlen om, hvorvidt han ville tilvælge et LGBT-specifikt plejehjem, handler også om, at det føles uvant for Julius at bevæge sig blandt andre homoseksuelle. Kun få gange i sit liv har han op-søgt et bøsse miljø, og som han siger, var det ikke lystbetonet: ”Jeg synes altid, det var så dumt. Og de var altid lidt dumme, og så skulle de bralre ud med det hele”.

Selv ældre, der altid har været en aktiv del af de subkulturelle miljøer, kan have modstridende følelser i forhold til at tilbringe den sidste del af livet sammen med andre homo- og biseksuelle. Arne (65 år) har været bøsseaktivist siden sine unge år og er vant til at bevæge sig i LGBT-sammenhænge. I dag er han frivillig på Slottet, og som han fortæller, er han på den ene side positiv over for idéen om LGBT-inkluderende plejehjem, hvor man kan være sig selv: ”Det ideelle ville selvfølgelig være, at der slet ikke var behov for at have et LGBT-inkluderende plejehjem, men det ER der”. Alligevel kan han også til tider blive træt af at være i miljøet, fordi alle kender hinanden: ”Der går lidt hønsegård i den med sladder, misundelse og

intriger, og så må man flytte sig – noget, der også gør sig gældende i alle andre subkulturer. Så der er ikke kun plusser, men også minusser”, mener han. Andre nævner jargonen blandt bøsser som et forbehold for at søge ind på et regnbue-plejehjem. Erik (74 år) er interesseret i Slottet, men ved ikke om, det bliver relevant for ham af flere grunde:

For det første kommer du jo ikke på plejehjem i dag, medmindre der nærmest er fem måneder til du dør, vel. Du skal være meget syg – så du får nok ikke nogen kontakter der [på plejehjemmet]. For det andet har jeg ikke behov for at sidde der og snakke om, 'Kan du huske det der toilet, der lå dernede – hold kæft, hvor har jeg fået meget sex der!' – sådan noget gider jeg jo ikke høre på. Og jeg tror faktisk, at det er sådan noget, de sidder og taler om. Men det er en ren fordom! Jeg aner det ikke.

Erik er i tvivl om, hvorvidt han ville passe ind blandt andre bøsser, men som han selv pointerer, er det baseret på egne forudfattede forestillinger. Sonja (71 år) gør sig de samme tanker, fordi hun har dårlige erfaringer med at være blandt bøsser fra sin tid som aktiv i LGBT-foreningsmiljøet. Som Dentato et al. (2014) skriver, har der i tidens løb været tydelige spændinger mellem forskellige undergrupper i LGBT-miljøet: Hvor lesbiske blev ekskluderet fra mandsdominerede, homoseksuelle organisationer, blev biseksuelle udelukket fra den brede bøsse- og lesbiske bevægelse. Dertil blev klasseskel for det meste overset, mens både mænd og kvinder blev udgrænset fra forskellige sociale grupper på grundlag af at være for synligt maskuline eller feminine. Selvom flere af de interviewede er solidariske og trives på tværs af køn og seksuel orientering, beretter enkelte kvinder, at de har følt sig usynliggjort i blandede homoseksuelle sammenhænge. Sonja var frivillig i LGBT Danmark for mange år siden og har skiftevis været medlem af foreningen og så forladt den igen. Som hun forklarer: ”Hver gang jeg meldte mig ud, så var det, fordi det var det samme som ude i hetero-landet, hvor der er så mange mænd, der dominerer!” Selvom Sonja ønsker at bo på et regnbue-plejehjem, har sammensætningen af beboere og kulturen betydning for hendes overvejelser:

Jeg er interesseret. Men! Så kommer de der erfaringer fra Landsforeningen med mændene, der fylder det hele. Og det har strejft mig, om jeg ville kunne holde det ud. Om det er anderledes der? Det er jo så mænd på min alder, hvor mange måske er sådan nogen, der ikke er særligt revolutionære. Jeg kunne sgu frygte lidt at skulle tilbringe mine sidste dage sammen med bøsser, som på en eller anden måde er mere eller mindre ligeglade med lesbiske. Og så er de jo vant til selv at fylde! Så jeg er sgu blevet lidt i tvivl. Men jeg følger med i, hvad der foregår, så jeg vil heller ikke afvise det.

Hvor det subkulturelle fællesskab af nogle deltagere fremhæves som en fordel, afskrækker det andre på grund af gamle erfaringer eller fordomme. Erfaringer med interne eksklusionsmekanismer i LGBT-miljøet kan således få betydning for, hvordan man opfatter plejehjem med LGBT-profil. De ovenstående eksempler indikerer også en manglende viden om de faktiske sociale rammer på et sted som Slottet.

Andre ældre har fokus på sammensætningen af hetero- og ikke-heteroseksuelle beboere på det eneste nuværende plejehjem med regnbueprofil. Ifølge Issa (76 år) er plejehjem specifikt for LGBT-personer ”en skidegod idé”, selvom hun foretrækker at blive boende i en kvindestiftelse. Alligevel er hun åben for at flytte, ”Hvis det skulle blive sådan, at nogen lokkede mig ind på Slottet”, som hun siger. På Slottet består beboer-sammensætningen imidlertid af både kvinder og mænd, LGBT-personer og heteroseksuelle – noget som er med i overvejelserne hos Issa:

Simon: *Hvad tænker du om at skulle være i en sammenhæng, hvor der ikke kun er kvinder ligesom her i stiftelsen? Men også bøsser – og faktisk også heteroseksuelle?*

Issa: *Aj, det vil jeg ikke. Bøsserne har jeg ikke noget imod eller andre lesbiske. Men saftsusme ikke heteroseksuelle!*

Simon: *Hvorfor ikke det?*

Issa: *Nej, fordi deres normer. Vi har ikke nogen ting at snakke om. Og jeg vil ikke bo sammen med dem.*

Geografi er en anden vigtig faktor, der spiller ind på de interviewede ældres overvejelser om plejehjem. Som en svensk undersøgelse viser, er det ofte kun i større byområder, at man er opmærksom på ældre homo- og biseksuelle og transpersoner som en særskilt brugergruppe, mens det i provinsen er en udfor-

dring at finde LGBT-inkluderende plejetilbud (Socialstyrelsen, 2013). Tendensen ses også i Danmark, hvor det eneste plejehjem, der aktivt gør en indsats for at uddanne medarbejdere i LGBT-tematikker, ligger i København. For de ældre, der ikke bor i hovedstadsområdet, er der således andre faktorer, som må overvejes i forhold til et eventuelt plejehjemsvalg. For Birgit (69 år) fra Vestsjælland er det et spørgsmål om at vurdere, hvad der betyder mest: At være tæt på naturen eller at flytte til København, hvor hun har et lesbisk netværk og kan få adgang til LGBT-inkluderende pleje. Hun er endnu ikke kommet frem til en beslutning, men fortæller: ”Det er afgørende med naturen, men på den anden side, er det måske også lidt vigtigt det der med det homoseksuelle – at det er acceptabelt, ikk’?”. Tilsvarende har Solveig (68 år) modstridende ønsker for sin alderdom. Hun bor uden for København tæt på sin datter og holder meget af sine to børnebørn. Hun er glad for, at der eksisterer et plejehjem for LGBT-personer, men da det nuværende sted ligger i København, overvejer hun, om det vil være vigtigere at bo i nærheden af sin datter. Dog tillægger hun idéen om LGBT-inkluderende ældrepleje stor værdi og oplever dermed et dilemma. Ifølge Solveig ville hun ikke tøve med at søge en plads, såfremt der blev oprettet et regnbue-plejehjem tættere på, hvor hun bor.

OPSAMLING

Flere af de interviewede er bekymret for, at de ikke vil være i stand til at værne sig mod diskrimination i mødet med en plejesektor, som de forventer vil være heteronormativ og ekskluderende. De efterspørger derfor trygge og inkluderende plejehjem, hvor de vil kunne italesætte og vise erfaringer, relationer, følelser og minder, der vedrører et liv som homo- eller biseksuel. De forventer også, at den enkelte plejeinstitution er parat til at håndtere evt. diskrimination. Hvor enkelte vil prioritere at bo på et plejehjem, der er specialiseret inden for et andet felt end LGBT, så håber flere at bevare en forbindelse til et subkulturelt fælleskab – også i den sene alderdom. Udsigten til at bo sammen med udelukkende heteroseksuelle på et konventionelt plejehjem kan derfor være en bekymring. Især de ældre, der er vant til at bevæge sig i homoseksuelle kredse, overvejer at søge plads på et LGBT-inkluderende plejehjem, hvis det bliver aktuelt. Selvom det ikke er løsningen for alle, viser analysen overordnet en interesse og et ønske om plejehjem med regnbueprofil, særligt blandt ældre fra større byer, da de oftere har været vant til at være del af subkulturelle fællesskaber.

Deltagerne må dog overveje mange forskellige forhold, når de skal tage stilling til fremtidige muligheder for pleje. Hvis de stod til at skulle flytte på plejehjem her og nu, oplever nogle barrierer eller tvivl ift. at vælge et regnbue-plejehjem – selv de, som er indstillet på LGBT-specifikke plejetilbud. Tvivl er blandt andet sammenvævet med gamle minder om eksklusion i LGBT-miljøet eller med forventninger om at møde et indspist beboerfællesskab på Slottet. Dertil kan geografisk placering stikke en pind i hjulet, fordi det eneste regnbueplejehjem ligger i København. At ældre, der bor længst væk fra København, oftest afviser en potentiel plads på Slottet, skyldes formentlig, at plejehjemmet ikke betragtes som en reel mulighed på grund af afstand. På baggrund heraf har flere interviewede svært ved at afgøre, om Slottet passer til deres behov. Analysen peger dels på et behov for tilgængelig information, der kan tegne et realistisk billede af beboerfællesskabet og praksis på Slottet, med det formål at lette beslutningsprocessen hos ældre, der ikke ved, om et regnbue-plejehjem kan være meningsfuldt for dem. Analysen viser også, at kompetencer til at inkludere LGBT-personer mere bredt i plejesektoren kan være et vigtigt skridt i retning af at skabe tryggere rum for alle plejehjemsbeboere – uanset hvor de bor i landet.

KAPITEL 12

Konklusioner og perspektiver

Rapporten har til hensigt at give stemme til en ofte overset gruppe i dansk forskning og praksis; ældre homo- og biseksuelle. Forhåbningen er, at en større forståelse af deres levede liv og relationer vil gavne udviklingen af sociale ydelser og fremtidens ældrepleje, såvel som i gerontologien øge opmærksomheden på atypiske livsforløb.

Som analysen viser, har de interviewede ældres seksuelle orientering i høj grad påvirket deres vilkår og vej igennem livet, hvilket i alderdommen kan skabe særlige behov, ønsker og forudsætninger. For langt de fleste i undersøgelsen handler en faktor som seksuel orientering ikke kun om at være tiltrukket af eget køn, men om hele deres liv; med betydning for deres identitet, den måde, de forstår sig selv på og deres relationer til andre mennesker. Dette er ikke unikt for ældre homo- og biseksuelle. At blive gammel i en heteronormativ kultur skaber dog udfordringer, som heteroseksuelle ældre ikke oplever. Selvom mange af de interviewede ældre trives, peger analysen på flere potentielle barrierer for støtte og fællesskab i den sidste del af livet. Enkelte ældre har nær familie i form af børn og børnebørn, som de har kontakt med. Andre har adgang til andre kilder til støtte end slægtsfamilien, hvilket gør dem sårbare over for svækkelse af netværket i alderdommen. Derudover ses, i tråd med udenlandske studier, at negative livserfaringer og forventningen om at møde fordomme influerer på, hvordan de ældre i undersøgelsen søger, får adgang til og benytter sundheds- og plejeydelser såvel som seniorfællesskaber og subkulturelle mødesteder. Undersøgelsens konklusioner kan opsummeres ved følgende:

- Den måde, man føler sig mødt som homo- eller biseksuel, spiller ind på, hvordan de ældre opfatter en given relation. Hvis de oplever, at andre mennesker tager afstand eller ikke er lydhøre og åbne over for deres (ikke-normative) livserfaringer, kan det skabe distance og påvirke relationer i negativ retning.
- Mange af de ældre har erfaret og/eller forventer at støde på fremmedgørelse i mødet med heteroseksuelle, hvilket kan afholde dem fra at være åbne om deres liv på lige vilkår med andre. At holde en del af sig selv skjult og konstant censurere sig selv er anstrengende og påvirker kvaliteten af de ældres relationer.
- Flere af de ældre føler sig fremmede i almene seniortilbud, der tit opfattes som normative og ekskluderende over for homo- og biseksuelle. Dette får betydning for de ældres til- og fravalg af seniortilbud, fx ensomheds-forebyggende og -lindrende tilbud, og for deres muligheder for at indgå i fællesskaber på en meningsfuld måde.
- Adskillige af de ældre savner mere samvær med andre homo- og biseksuelle, men har vanskeligt ved at finde vej ind i meningsfulde fællesskaber pga. eksklusionsmekanismer i LGBT-miljøet og manglen på tilgængelige, synlige mødesteder for ældre. Mødet med yngre LGBT-generationer kan tilmed resultere i misforståelser og konflikt.
- Et flertal af de ældre modtager vigtig omsorg fra (ofte jævnaldrende) venner og eks-partnere. Men med alderen risikerer de at miste nære relationer pga. sygdom og svækkelse, og dette – plus anstrengte eller distancerede familierelationer – reducerer adgangen til uformel støtte for nogle, og skaber bekymring for fremtiden blandt andre.
- At flere i undersøgelsen har oplevet og fortsat oplever diskrimination pga. deres seksuelle orientering, kan svække tilliden til institutioner og skabe bekymring ift. mødet med en sundheds- og plejesektor. Frygten er at støde på fordomme og uvidenhed i den sidste del af livet, hvor der muligvis ikke er kræfter til at værne sig mod negativ forskelsbehandling.

Bortset fra de udfordringer, som alle ældre står over for, såsom sygdom og kropslige forandringer, konfronteres ældre homo- og biseksuelle således med unikke udfordringer. Selvom der er mange ressourcer at finde blandt de ældre i undersøgelsen, overskygger det ikke de ovennævnte barrierer for adgang til støtte og meningsfulde relationer. I praksis bliver det et spørgsmål om, hvordan man skaber gode forudsætninger for at indtræde i og trives i alderdommen hos ældre, der afviger fra normerne for køn og seksualitet, og som følger andre ruter end et forventet, heteroseksuelt livsforløb.

INKLUDERET HELE LIVET

Når man bliver gammel, er samfundets respons afgørende for et godt seniorliv. Ifølge Otis (2016) spiller en lang række discipliner, professioner og institutioner en central rolle for ældre LGBT-personers liv. Politikere, embedsmænd og social- og sundhedsfaglige medvirker alle i beslutninger og handlinger, der påvirker ældre seksuelle minoriteter og transpersoners liv på forskellige måder. LGBT-ældres livsvilkår influeres blandt andet af love og bestemmelser på stats- og lokalpolitisk niveau og af institutionelle politikker og sociale normer i praksis. Dertil er det vigtigt at give plads til LGBT-ældres stemmer på lige fod med den heteroseksuelle majoritet.

Heldigvis sker der i Danmark noget i disse år. På ældreområdet er der en stigende anerkendelse af, at ældre homo- og biseksuelle og transpersoner har særlige udfordringer og behov, hvilket kræver, at vi tænker i nye løsninger for at imødekomme netop denne gruppe. Et eksempel er indvielsen af det første plejehjem med en såkaldt regnbueprofil i 2015. Samtidig er der en generation af yngre LGBT-seniorer, som har været vant til at kæmpe for deres rettigheder og plads i samfundet, og som gennem organisering og aktivisme insisterer på at blive set og hørt – også i den sidste del af livet. Det drejer sig eksempelvis om foreningen Gay and Grey, Pan Senior og LGBT Danmarks seniorpolitiske udvalg. Der er således ressourcer, som kan inddrages i udviklingen.

At udforske og italesætte LGBT-ældres vilkår er et vigtigt skridt, der understøtter og minder os om, at ikke alle har de samme forudsætninger, behov og ønsker i alderdommen. Ældre er en mangfoldig gruppe, der repræsenterer mange forskellige muligheder og barrierer for adgang til støtte og fællesskab. Derfor er der brug for at skabe synlighed og repræsentation i forskning, praksis, på politisk niveau og i den offentlige debat, når ældres vilkår drøftes. I modsætning til vendingen 'ingen nævnt, ingen glemt', handler det nærmere om 'ingen nævnt, alle glemt'.

Resultaterne i denne undersøgelse peger på, at der i LGBT-miljøet er brug for at fremme ældreinkluderende rammer, som sikrer, at seniorer føler sig set og hørt. Det er et spørgsmål om at udfordre den ungdomsfiksering og aldersdiskrimination, der kan erfares i subkulturelle sammenhænge, så man ikke overser eller ekskluderer ældre. En mulig løsning vil være at fremme platforme til at mødes og skabe dialog på tværs af generationer. Projekter fra udlandet viser allerede god erfaring med at facilitere møder mellem yngre og ældre LGBT-personer, hvor de kan dele erfaringer og opbygge relationer. The International Longevity Centre UK (2011) fremhæver fx mange fordele ved LGBT-specifikke generationsmøder. Blandt andet skabes et alternativt forum, hvor fordomme og stereotyper kan udfordres, og hvor forskellige generationer kan lære om hinandens livsvilkår og historie. Generationsmøder ser derfor ud til at rumme et potentiale for at udnytte ressourcer internt i LGBT-miljøet til at skabe nye former for støtte og forståelse blandt yngre og ældre.

Analysen peger også på et behov for at fremme LGBT-inklusion på sundheds- og ældreområdet. Selvom denne undersøgelse ikke kan sige noget om, hvor mange homo- og biseksuelle, der oplever at være ensomme, må man antage, at gruppen er betinget af samme risikofaktorer i alderdommen som den øvrige befolkning. For de ældre homo- og biseksuelle, der lider sociale afsavn, ligger der en udfordring i at finde ensomheds-forebyggende og -lindrende tilbud, som tager højde for den særlige præference for samvær med ligesindede, der kommer til udtryk i undersøgelsen. De meget få tilbud til ensomme eller isolerede homoseksuelle ældre (såsom besøgsvennerne i LGBT Danmark) har typisk kun få ressourcer til at nå målgruppen og uddanne og koordinere frivillige. Det vil være relevant at indtænke LGBT-ældre som målgruppe i det ensomheds-forebyggende arbejde, som allerede finder sted, blandt andet i forbindelse

med udmøntning af de 400 mio. kroner, som regeringen i 2018 har afsat til at styrke kommunernes indsats over for ensomme ældre borgere²⁷. Eksempelvis kan der være behov for at støtte og videreudvikle eksisterende initiativer målrettet at reducere ensomhed hos udsatte LGBT-ældre, men også for at eksperimentere med nye løsninger på opsporing af målgruppen og på at modvirke mistro i alderdommen.

Dertil er LGBT-repræsentation i aldringsforskningen og gerontologien afgørende for at fremme synlighed og ikke mindst viden, der kan underbygge eller udfordre praksis. Det handler om at reducere fordomme og berøringsangst og øge en positiv nysgerrighed i forhold til gruppen af ældre homo- og biseksuelle og transpersoner. Det kræver uddannelse og opkvalificering, fx på social- og sundhedsuddannelserne, og det kræver generel oplysning om de særlige forhold, der kendetegner målgruppen. Det er derfor kærkomment, at en nyligt udgivet lærebog, *Gerontologi – Perspektiver på ældre mennesker*, inkluderer et kapitel om ældre LGBT-personer. Som forfatterne skriver, er aldrende mennesker udtryk for mange normaliteter, hvor det at leve og blive gammel som LGBT-person er en af dem (Glasdam & Jacobsen, 2018). Yderligere plæderer en nyligt udgivet artikel for et øget sygeplejefagligt fokus på ældre LGBT-personer. Lektor ved Københavns Professionshøjskole Lotte Evron og Ben Farid Røjgaard Nielsen skriver: ”Ved at blive undervist i LGBT-kompetencer kan sygeplejersker i de nordiske lande få mulighed for at blive endnu mere inkluderende over for alle seksuelle og kønslige minoriteter og på denne måde bedre undgå, at der er særlige grupper af befolkningen, der udsættes for en ubevidst diskrimination” (Ibid.: 302). Forfatternes ønske er, at flere får mod på at udvikle og arbejde med LGBT-kompetencer i mødet mellem sundhedspersoner og ældre borgere i eget hjem, på hospitalet og på plejehjem. Derudover er der fra regeringsside afsat midler til i perioden 2018-2021 at udvikle informationsmateriale til pleje- og aktivitetsmedarbejdere i hele landet med henblik på at understøtte mødet med ældre LGBT-personer²⁸. Forhåbentlig udgør tiltag som disse skridt i retning af at introducere LGBT-aldring til praksis på ældreområdet i Danmark.

Selvom meget peger i retning af et behov for at sikre kulturelle kompetencer i sundheds- og plejesektoren, kan der dog være flere barrierer for at realisere et øget fokus på homo- og biseksuelle ældre. Noget tyder på, at netop denne gruppe typisk er usynlig i praksis, da en identitet som homoseksuel eller biseksuel ikke nødvendigvis kan ses, og som konsekvens tilgodeses løsninger på problemerne ikke. At LGBT-ældre går under radaren ses ikke kun i ældreplejen, men også i ældrepolitik, hvor en underliggende heteronormativ tilgang er med til at usynliggøre homoseksuelle erfaringer. Senest har rådmand i Aarhus Kommune, Jette Skive, i et interview udtalt, at der ikke skal tages særligt hensyn til ældre bøsser, lesbiske og biseksuelle, da ”homoseksualitet er en privat sag” (Hansen, 2018).

Det er derfor også et spørgsmål om at sikre både repræsentation af seksuelle minoriteter i ældrepolitik og ældreliv i ligestillingspolitik. At man antager, at ældre homo- og biseksuelle er inkluderet under overordnede og generelle kategorier, kan være med til at reproducere usynlighed. På baggrund heraf kan det være nødvendigt at eksplicite LGBT i eksempelvis kommunernes værdighedspolitik, men også ældre borgere i eventuelle LGBT-politikker. Et godt eksempel er Københavns Kommunes LGBT+-politik i perioden 2019-2023, hvor seniorer adresseres som en specifik målgruppe i arbejdet med at skabe lige muligheder for alle borgere i kommunen²⁹. Kun ved at anerkende og *handle* på, at ældre har forskellige behov, ønsker og forudsætninger for at indtræde i alderdommen på en god måde, kan man fremme og sikre inklusion af homo- og biseksuelle hele livet. For at citere en deltager ved Regnbuestunden på Slotstet: ”Inklusion må ikke bare blive et ord”.

²⁷ Se Sundheds- og Ældreministeriet:

<https://www.sum.dk/Aktuelt/Nyheder/Aeldre/2018/August/Regeringen-afsaetter-400-mio-bekaempelse-af-ensomhed.aspx>.

²⁸ Se: <https://www.regeringen.dk/media/5348/lgbti-handlingsplan.pdf>.

²⁹ Se: <https://www.kk.dk/sites/default/files/edoc/Attachments/21294987-28955695-1.pdf>.

Litteratur

- Adams, K. et al. (2011). A critical review of the literature on social and leisure activity and wellbeing in later life. *Aging & Society*, 31(4):683-712.
- AIDS-Fondet (2017). "Min læge sagde, at lesbiske slet ikke kunne få seks sygdomme." – *Undersøgelse om seksuel sundhed blandt lesbiske, biseksuelle, queers og kvinder, der har sex med kvinder*. Rapport udgivet af AIDS-Fondet.
- Allen, K. & K. Roberto (2016). Family Relationships of Older LGBT Adults. Red. D. Harley & P. Teaster: *Handbook of LGBT Elders: An Interdisciplinary Approach to Principles, Practices, and Policies*. Springer International Publishing Switzerland.
- Almack, K., J. Seymour & G. Bellamy (2010). Exploring the impact of sexual orientation on experiences and concerns about end of life care and on bereavement for lesbian, gay and bisexual elders. *Sociology*, 44(5):908-924.
- American Anthropological Association (AAA) (2009). *Code of Ethics of the American Anthropological Association*.
- Barker, J.C., Herdt, G., & de Vries, B. (2006). Social support in the lives of lesbians and gay men at midlife and later. *Sexuality Research & Social Policy: Journal of NSRC*, 3(2):1-23.
- Barrett, C. (2008). *My people: A project exploring the experiences of gay, lesbian, bisexual, transgender and intersex seniors in aged-care services*. Rapport udgivet af Matrix Guild Victoria Inc.
- Bech, H. (1997). *When Men Meet – Homosexuality and Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, R. M. (1984). Realities of Gay and Lesbian Aging. *Social Work*, 29(1):57-62.
- Birditt, K. et al. (2017). Social Support and Aging, Theories of. Red. Nancy A. Pachana: *Encyclopedia of Geropsychology*. Singapore: Springer.
- Brennan-Ing, M. et al. (2014). Social care networks and older LGBT adults: challenges for the future. *Journal of Homosexuality*, 61(1):21-52.
- Bromseth, J. (2013). "Som en rigtig familj". Red. J. Bromseth & A. Siverskog: *LHBTQ-personer och äldre – Nordiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Bromseth, J. & Siverskog, A. (2013). Indledning. Red. J. Bromseth & A. Siverskog: *LHBTQ-personer och äldre – Nordiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Bromseth, J. & Siverskog, A. (2018). At leve og blive gammel som LGBT-person. Red. S. Glasdam & F. Jacobsen: *Gerontologi – Perspektiver på ældre mennesker*. Gads Forlag.
- Brown, M. T. (2009). LGBT Aging and Rhetorical Silence. *Sexuality Research & Social Policy*, 6(4):65-78.
- Browne, K. & Bakshi, L. (2011). 'We are here to party? Lesbian, gay, bisexual and trans leisuresscapes beyond commercial gay scenes'. *Leisure Studies*, 30(2):179-196.
- Browne, K. & Ferreira, E. (2015). *Lesbian Geographies: Gender, Place and Power*. Farnham: Ashgate.

- Buch, E. (2015). Anthropology of Aging and Care. *Annual Review of Anthropology*, 44:277–293.
- Casey, M. (2007). 'The queer unwanted and their undesirable "otherness"'. Red. Browne, K., J. Lim, & G. Brown: *Geographies of sexualities: Theory, practices and politics*. Aldershot: Ashgate.
- Carstensen, L. et al. (1999). Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity. *American Psychologist*, 54(3):165-181.
- Choi, K. & Meyer, I. (2016). *LGBT Aging: A Review of Research Findings, Needs, and Policy Implications*. Los Angeles: The Williams Institute.
- Christensen, J. & Voergaard-Olesen, R. (2018). *Ud afskabet, ind i kampen: Undersøgelse af arbejdslivsvilkår for LGBT+ medlemmer i PROSA*. Rapport udgivet af PROSA.
- Croghan, C., R. Moone & A. Olson (2014). Friends, family, and caregiving among midlife and older lesbian, gay, bisexual, and transgender adults. *Journal of Homosexuality*, 61(1):79–102.
- Croghan, C., R. Moone, & A. Olson (2015). Working With LGBT Baby Boomers and Older Adults: Factors That Signal a Welcoming Service Environment. *Journal of Gerontological Social Work*, 58(6):637-651.
- Cronin, A. & A. King (2010). Power, inequality and identification: Exploring diversity and intersectionality among older LGB adults. *Sociology*, 44(5):876–892.
- Cronin, A. & A. King (2014). 'Only connect? Older lesbian, gay and bisexual (LGB) adults and social capital'. *Ageing and Society*, 34(2):258-279.
- Davis, T. & A. Soka (2016). Healthcare, Sexual Practices, and Cultural Competence with LGBT Elder. Red. D. Harley & P. Teaster: *Handbook of LGBT Elders: An Interdisciplinary Approach to Principles, Practices, and Policies*. Springer International Publishing Switzerland.
- Dentato, M. et al. (2014). Examining Cohort Differences and Resilience among the Aging LGBT Community: Implications for Education and Practice among an Expansively Diverse Population. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 24:316-328.
- Dindia, K. (2000). Self-disclosure, identity, and relationship development: A dialectical perspective. Red. K. Dindia & S. W. Duck: *Communication and personal relationships*. Chichester: Wiley.
- Donahue, P. & L. McDonald (2005). Gay and lesbian aging: current perspectives and future directions for social work practice and research. *Families in Society*, 86(3):359–366.
- Dowsett, W. (2007). Researching Gay Men's Health: The Promise of Qualitative Methodology. Red. I. Meyer & E. Mary: *The Health of Sexual Minorities – Public Health Perspectives on Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Populations*. Northridge: Columbia University.
- Ehrenberg, M. (1997). Living with aging: Review and prospects. Red. M. Duberman: *A queer world: The center for lesbian and gay studies reader*. New York: New York University Press.

- Ellis, S. (2008). Homophobia, rights and community: Contemporary issues in the lives of LGB people in the UK. Red. V. Clarke & E. Peel: *Out in psychology: Lesbian, gay, bisexual, trans and queer perspectives*. John Wiley & Sons Ltd.
- Emler, C. (2006). 'You're Awfully Old to Have This Disease': Experiences of Stigma and Ageism in Adults 50 Years and Older Living with HIV/AIDS. *The Gerontologist*, 46(6):781-90.
- Evron, L. & B. Nielsen (2018). Sygepleje til ældre LGBT-personer. *Nordisk Sygeplejeforskning*, 8(4):302-307.
- Finkenauer, C. & H. Hazam (2000). Disclosure and secrecy in marriage: Do both contribute to marital satisfaction? *Journal of Social and Personal Relationships*, 17:247-265.
- Finkenauer, C., P. Kerkhof & T. Pronk (2018). Self-disclosure in relationships: Revealing and concealing information about oneself to others. Red. A. Vangelisti, & D. Perlman: *The Cambridge Handbook of Personal Relationships*. Cambridge University Press.
- Fokkema, L. & T. Kuyper (2009). Loneliness among older lesbian, gay, and bisexual adults: the role of minority stress. *Archieve of Sexual Behaviour*, 39(5):1171-80.
- Folkhälsomyndigheten (2014). *Utvecklingen av hälsan och hälsans bestämningsfaktorer bland homo- och bisexuella personer: Resultat från nationella folkhälsoenkäten Hälsa på lika villkor*. Rapport udgivet af Folkhälsomyndigheten.
- Formby, E. (2017). *Exploring LGBT Spaces and Communities: Contrasting Identities, Belongings and Wellbeing*. New York & London: Routledge.
- Fredriksen-Goldsen, K. et al. (2011). *The Aging and Health Report: Disparities and Resilience among Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Older Adults*. Seattle: Institute for Multigenerational Health.
- Fredriksen-Goldsen, K. et al. (2013a). Health Disparities Among Lesbian, Gay, and Bisexual Older Adults: Results from a Populationbased Study. *American Journal of Public Health*, 103(10): 1802-1809.
- Fredriksen-Goldsen, K. et al. (2013b). The Physical and Mental Health of Lesbian, Gay Male, and Bisexual (LGB) Older Adults: The Role of Key Health Indicators and Risk and Protective Factors. *The Gerontologist*, 53(4):664-675.
- Fredriksen-Goldsen, K. et al. (2013c). Health Disparities Among Lesbian, Gay Male and Bisexual Older Adults: Results from a Population-based Study. *American Journal of Public Health*, 103(10): 1802-1809.
- Fredriksen-Goldsen, K. et al. (2014). Physical and Mental Health of Transgender Older Adults: An At-risk and Underserved Population. *The Gerontologist*, 54(3):488-500.
- Fredriksen-Goldsen, K. et al. (2015). Successful Aging Among LGBT Older Adults: Physical and Mental Health-related Quality of Life by Age Group. *The Gerontologist*, 55(1):154-68.
- Fredriksen-Goldsen, K. et al. (2017). The Cascading Effects of Marginalization and Pathways of Resilience in Attaining Good Health Among LGBT Older Adults. *The Gerontologist*, 57(1):72-83.

- Fredriksen-Goldsen, K. & J. Kim (2017). The Science of Conducting Research with LGBT Older Adults: An Introduction to 'Aging with Pride: National Health, Aging, Sexuality and Gender Study'. *The Gerontologist*, 57(1):1-14.
- Fredriksen-Goldsen, K. & A. Muraco (2010). Aging and sexual orientation: A 25-year review of literature. *Research on Aging*, 32(3):372-413.
- Fullmer, E. (2006). Lesbian, gay, bisexual, and transgender aging. Red. Deana Morrow & Lori Messinger: *Sexual orientation and gender expression in social work practice: working with gay, lesbian, bisexual, and transgender people*. Columbia University Press.
- Gabrielson, L. & C. Holston (2014). Broadening definitions of family for older lesbians: Modifying the Lubben social network scale. *Journal of Gerontological Social Work*, 57:198-217.
- Gardner, A., B. de Vries, & D. Mockus (2014). Aging out in the desert: Disclosure, acceptance, and service use among midlife and older lesbians and gay men. *Journal of Homosexuality*, 61:129-144.
- Ghaziani, A. (2014). *There goes the gayborhood?* Princeton: Princeton University Press.
- Giddens, A. (1993). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press.
- Glasdam, S. & F. Jacobsen (2018). *Gerontologi – Perspektiver på ældre mennesker*. Gads Forlag.
- Goffman, E. (2009). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Simon and Schuster.
- Gransell L. & H. Hansen (2009). *Lige og ulige? Homoseksuelle, biseksuelle og transkønnedes levevilkår*. Rapport udgivet af Center for Alternativ SamfundsAnalyse (CASA).
- Greene, K., V. Derlega & A. Mathews (2006). Self-Disclosure in Personal Relationships. Red. A. Vangelisti & D. Perlman: *The Cambridge Handbook of Personal Relationships*. Cambridge University Press.
- Grossman, A. et al. (2000). Social Support Networks of Lesbian, Gay, and Bisexual Adults 60 Years of Age and Older. *Journal of Gerontology*, 55(3):171-179.
- Hansen, S. (2018). Rådmand afviser mere fokus på ældre homoseksuelle. TV2 Østjylland, [online]. Tilgængelig på: <https://www.tv2ostjylland.dk/artikel/raadmand-afviser-mere-fokus-paa-aeldre-homoseksuelle>.
- Harley, D. (2016). LGBT Elders in Rural Settings, Small Towns, and Frontier Regions. Red. D. Harley & P. Teaster: *Handbook of LGBT Elders: An Interdisciplinary Approach to Principles, Practices, and Policies*. Springer International Publishing Switzerland.
- Harley, D. et al. (2016). Isolation, Socialization, Recreation, and Inclusion of LGBT Elders. Red. D. Harley & P. Teaster: *Handbook of LGBT Elders: An Interdisciplinary Approach to Principles, Practices, and Policies*. Springer International Publishing Switzerland.
- Heaphy, B. (2007). Sexualities, Gender and Ageing: Resources and Social Change. *Current Sociology*, 55(2):193-210.

- Help and Care Development Ltd. (2006). *Lifting the lid on sexuality and ageing*. UK: Help and Care Development Ltd.
- Holt-Lunstad, J. et al. (2010). Social Relationships and Mortality Risk: A Meta-analytic Review. *PLOS Medicine*, 7(7).
- Hoy-Ellis, C. et al. (2016). Innovative Approaches Address Aging and Mental Health Needs in LGBTQ Communities. *Generations*, 40(2):56-62.
- Hoy-Ellis, C. & K. Fredriksen-Goldsen (2016). Lesbian, gay, & bisexual older adults: Linking internal minority stressors, chronic health conditions, and depression. *Ageing and Mental Health*, 20(11):1119-1130.
- Hughes, M. (2010). Imagined Futures and Communities: Older Lesbian and Gay People's Narratives on Health and Aged Care. Red. J. Sears: *Growing older, perspectives on LGBT aging*. Abingdom: Routledge.
- Institut for Lykkeforskning (2016). *Et langt og lykkeligt ældreliv – Hvordan fysisk aktivitet og samvær fremmer livskvaliteten*. Institut for Lykkeforskning.
- Iversen, L., Lund R. & Christensen, U., red. (2015). *Medicinsk sociologi - sociale faktorerers betydning for befolkningens helbred*. København: Munksgaard.
- Jones, R. (2016). Aging and Bisexuality. Red. A. Goldberg: *The SAGE Encyclopedia of LGBTQ Studies*. SAGE Publications.
- Kimmel, D., Rose, T. & David, S. (2006). *Lesbian, gay, bisexual, and transgender aging: Research and clinical perspectives*. Red. D. Kimmel, T. Rose & S. David. New York: Columbia University Press.
- Kim, J. & K. Fredriksen-Goldsen (2014). Living Arrangement and Loneliness Among Lesbian, Gay, and Bisexual Older Adults. *The Gerontologist*, 56(3):548-558.
- Knauer, N (2009). LGBT elder law: Toward equity in aging. *Harvard Journal of Law and Gender*, 32:300-358.
- Kärvemo, D. (2010). *HBT och åldrande*. Uppsats nr. 15. FoU Malmö.
- Københavns Kommune (2018). <https://plejehjemmet-slottet.kk.dk/artikel/regnbueprofilen-p%C3%A5-slottet>, senest besøgt d. 13. februar 2019.
- Lamb, S. (2014). "Permanent Personhood or Meaningful Decline? Toward a Critical Anthropology of Successful Aging". *Journal of Aging Studies* 29(1):41-52.
- Larsen, K. (2018). Vi lesbiske bliver kaldt transfober, hvis vi ikke har lyst til sex med dem, der er født med penis. *Information*, 30. november 2018 [online]. Tilgængelig på: <https://www.information.dk/debat/2018/12/transfobisk-sige-transkvinder-kvinder>.

- Lee, M. & J. Quam (2013). Comparing supports for LGBT aging in rural versus urban areas. *Journal of Gerontological Social Work*, 56(2):112-126.
- Lundis, B. (2016). *Da vi fik ret – På tur gennem Danmarks homo- og LGBTQ-historie*. Forlaget Sidespejlet.
- May, V. (2013). *Connecting Self to Society: Belonging in a Changing World*. New York: Palgrave Macmillan.
- McCall, L. (2009). The complexity of intersectionality. Red. E. Grabham: *Intersectionality and beyond, law, power and the politics of location*. Abingdon: Routledge-Cavendish.
- Meyer, I. (1995). Minority stress and mental health in gay men. *Journal of health and social behavior*, 36(1):38-56.
- Meyer, I. (2003). Prejudice, Social Stress, and Mental Health in Lesbian, Gay, and Bisexual Populations: Conceptual Issues and Research Evidence. *Psychological Bulletin*, 129(5):674-97.
- Meyer, I. (2015). Resilience in the study of minority stress and health of sexual and gender minorities. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 2(3):209-213.
- Mikkelsen, H. (2016). Unthinkable Solitude: Successful Aging in Denmark Through the Lacanian Real. *ETHOS*, 44(4):448-463
- Miltersen, E. (2018). Det er transfobisk at sige, at transkvinder ikke er kvinder. *Information*, 12. december 2018 [online]. Tilgængelig på: <https://www.information.dk/debat/2018/12/transfobisk-sige-transkvinder-kvinder>.
- Morrow, D. (2001). Older gays and lesbians: Surviving a generation of hate and violence. *Journal of Gay & Lesbian Social Services*, 13(1-2):151-169.
- Morrow, D. (2006). Coming out as gay, lesbian, bisexual, and transgender. Red. D. Morrow & L. Messinger: *Sexual Orientation and Gender Expression in Social Work Practice: Working with Gay, Lesbian, Bisexual, and Transgender People*. Columbia University Press.
- Movement Advancement Project (MAP) and SAGE (2010). *Improving the Lives of LGBT Older Adults*. <https://www.lgbtmap.org/file/improving-the-lives-of-lgbt-older-adults.pdf>.
- Møllerup, C. (2013). Normen, identiteten, sexet och ålderdomen. Red. J. Bromseth & A. Siverskog: *LHBTQ-personer och åldrende – Nordiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Nielsen, M. K. (2006). *Et godt liv som gammel*. Syddansk Universitetsforlag.
- Nikolajsen, A., M. Hedelund, & C. E. Swane (2014). ”Palle alene i verden” – et kvalitativt studie af voksnes ensomhed midt i livet. København: Ensomme Gamles Værn.
- Norrman, L., E. Nilsson & J. Törnblom (2013). Den kommunala garderoben. Red. J. Bromseth & A. Siverskog: *LHBTQ-personer och åldrende – Nordiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Orel, N. (2006). Community Needs Assessment Documenting the Need for Affirmative Services for LGB Older Adults. Red. D. Kimmel, T. Rose & S. David: *Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Aging*. New York: Columbia University Press.

- Orel, A. (2014). Investigating the needs and concerns of lesbian, gay, bisexual, and transgender older adults: The use of qualitative and quantitative methodology. *Journal of Homosexuality*, 61:53-78.
- Orel, A. & A. Fruhauf (2013). Lesbian, gay, bisexual, and transgender grandparents. Red. A. E. Goldberg & K. R. Allen: *LGBT-parent families: Innovations in research and implications for practice*. New York: Springer.
- Otis, M. (2016). European LGBT Elders. Red. D. Harley & P. Teaster: *Handbook of LGBT Elders: An Interdisciplinary Approach to Principles, Practices, and Policies*. Springer International Publishing Switzerland.
- Pahl, R. & L. Spencer (2004). Personal communities: Not simply families of “fate” or “choice”. *Current Sociology*, 24(2):199-221.
- Reid, J. (1995). Development in late life: Older lesbian and gay lives. Red. D. Patterson: *Lesbian, gay and bisexual identities over the lifespan: Psychological perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Robinson-Wood, T. & A. Weber (2016). Deconstructing Multiple Oppressions Among LGBT Older Adults. Red. D. Harley & P. Teaster: *Handbook of LGBT Elders: An Interdisciplinary Approach to Principles, Practices, and Policies*. Springer International Publishing Switzerland.
- Rosenfeld D. (1999). Identity work among lesbian and gay elderly. *Journal of Aging Studies*, 13(2): 121-144.
- Rosenfeld, D. (2003). Identity careers of older gay men and lesbians. Red. J. Gubrium & J. Holstein: *Ways of Aging*. Oxford: Blackwell.
- Rosenfeld, D. (2017). Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Ageing: Shattering Myths, Capturing Lives. Red. D. Dannefer & C. Phillipson: *The SAGE Handbook of Social Gerontology*. London: SAGE Publications Ltd.
- Sandberg, L. (2016). Towards a Happy Ending? Positive Ageing, Heteronormativity and Un/happy Intimacies. *Lambda Nordica*, 4:19-44.
- SFI, Det Nationale Forskningscenter for Velfærd, (2017). *Socialforskning: Ældre – nu og i fremtiden*: https://www.sfi.dk/media/3020/sf_1-2017_07.pdf.
- Simpson, P. (2013). ‘Differentiating the self: The kinship practices of middle-aged gay men in Manchester’. *Families, Relationships and Societies*, 2(1):97-113.
- Simpson, P. (2015). Negotiating ‘Heterospaces’: Tolerance, Conviviality and Resistance at Rest, Work and Play. *Middle-Aged Gay Men, Ageing, and Ageism – Over the Rainbow?* Palgrave Macmillan.
- Simpson, P. (2016). Ageism in LGBTQ Cultures. Red. A. Goldberg: *The SAGE Encyclopedia of LGBTQ Studies*. SAGE Publications.
- Simpson, P. et al. (2015). Old(er) care home residents and sexual/intimate citizenship. *Ageing & Society*, 37:243-265.

- Socialstyrelsen (2013). *Äldre hbt-personer och kommunernas vård och omsorg om äldre: En kartläggning*. Stockholm: Socialstyrelsen: <http://www.socialstyrelsen.se/publikationer2013/2013-11-17>.
- Soffiusion, B. (2015). *Det normative sundhedssystem: transpersoner, biseksuelle og homoseksuelles oplevelser i mødet med sundhedssystemet*. Roskilde Universitet.
- Sprecher, S. & S. Hendrick (2004). Self-disclosure in intimate relationships: Associations with individual and relationship characteristics over time. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 23(6):857–877.
- Statens Institut for Folkesundhed (2015). *LGBT-sundhed. Helbred og trivsel blandt lesbiske, bøsser, biseksuelle og transpersoner*. Syddansk Universitet.
- Stonewall (2011). *Lesbian, gay and bisexual people in later life*. London: Stonewall. Tilgængelig via: https://www.stonewall.org.uk/sites/default/files/LGB_people_in_Later_Life__2011_.pdf.
- Sundheds- og Ældreministeriet (2018). <http://sum.dk/Aeldre/Hjaelp-og-stoette-til-aeldre/hjemmehjaelp.aspx>, besøgt 13. februar 2019.
- Swane, C. E. (2013). Ensomhed i alderdommen. Ældres ensomhed kan opspores – og lindres. *Månedsskrift for almen praksis*, september:670-677.
- Swane, C. E. (2017). Ældre menneskers ensomhed – etablering af et sundhedsfagligt felt. *Månedsskrift for almen praksis*, juni/juli:548-555.
- Swane, C. E. (2018). Den gode og den onde ensomhed. *Tidsskriftet Gerontologi*, 34(1):14-15.
- Søndergaard, D. (2006). Tegnet på Kroppen. *Køn: Koder og Konstruktioner blandt unge Voksne i Akademia*. Museum Tusulanum.
- Taylor, Y. (2007). *Working-class lesbian life: Classed outsiders*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- The International Longevity Centre (2011). *Intergenerational projects for the LGBT community – A toolkit to inspire and inform*. Tilgængelig via: <https://ilcuk.org.uk/files/Toolkit.pdf>.
- Traies, J. (2016). *The Lives of Older Lesbians - Sexuality, Identity & the Life Course*. Macmillan Publishers Ltd. London.
- TrygFonden (2017). *Tryghedsmåling 2017: Tilliden til samfundets bærebjælker*. Tilgængelig via: http://danskkommunikation.dk/media/adminfiles/Tryg_rapport_2017-K8_low.pdf.
- Vaccaro, A. (2009). Intergenerational Perceptions, Similarities and Differences: A Comparative Analysis of Lesbian, Gay, and Bisexual Millennial Youth with Generation X and Baby Boomers. *Journal of LGBT Youth*, 6:113-134.
- Valentine, G. (2008). 'The ties that bind: Towards geographies of intimacy'. *Geography Compass*, 2(6): 2087-2110.
- Vesterlund, J. (2008). *Ud af usynligheden. Ældre homoseksuelles livshistorier*. Frydenlund.

- Waite, H. (2015). Old lesbians: Gendered histories and persistent challenges. *Australasian Journal on Ageing*, 34(2):8-13.
- Wallace, S. et al. (2011). *The Health of Aging Lesbian, Gay and Bisexual Adults in California*. Los Angeles: UCLA Center for Health Policy Research.
- Warner, M. (1991). Introduction: Fear of a Queer Planet. *Social Text*, 29:3-17.
- Weeks, J. (1996). 'The idea of a sexual community'. *Soundings*, 2:71-84.
- Weeks, J. (2007). *The world we have won: The remaking of erotic and intimate life*. London: Routledge.
- Weeks, J., Heaphy, B., & Donovan, C. (2001). *Same sex intimacies: Families of choice and other life experiments*. London: Routledge.
- Wellman, B. (2001). 'Physical place and cyberplace: The Rise of networked individualism'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2):227-252.
- Weston, K. (1991). *Families we choose: Lesbians, gays, kinship*. New York: Columbia University Press.
- Westwood, S. (2016). *Ageing Gender and Sexuality Equality in Later Life*. London and New York: Routledge.
- Wight, R. et al. (2015). Internalized Gay Ageism, Mattering, and Depressive Symptoms Among Midlife and Older Gay-Identified Men. *Social Science Medicine*, 147:200-208.
- Wilkens, J. (2015). Loneliness and belongingness in older lesbians: The role of social groups as 'community'. *Journal of Lesbian Studies*, 19(1):90-101.
- Wilkinson, J. & K. Ferraro (2002). Thirty years of ageism research. Red. T. Nelson: *Ageism: Stereotyping and prejudice against older adults*. Cambridge: MIT Press.
- Wilson, K. et al. (2018). Staying Out of the Closet: LGBT Older Adults' Hopes and Fears in Considering End-of-Life. *Canadian Journal on Aging*, 37(1):22-31.
- Wong, C. et al. (2014). Minority Stress Experiences and Psychological Well-Being: The Impact of Support from and Connection to Social Networks Within the Los Angeles House and Ball Communities. *Prevention Science*, 15(1):44-55.
- Woolwine, D. (2000). 'Community in gay male experience and moral discourse'. *Journal of Homosexuality*, 38(4):5-37.
- Ældre Sagen (2015). *Fremtidsstudiet: Alder ingen hindring – Et studie af livet, forventningerne og ønskerne til fremtiden blandt danskere mellem 50 og 89 år*. Tilgængelig via: <https://issuu.com/aldresagen/docs/fremtidsstudiet-2015?e=28233825/45181302>.
- Ældre Sagen (2017). *Hjemmehjælp til ældre – 2016*. Ældre Sagen, Juli 2017/Januar 2018.

